

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 5 (410)

- Eestilt maailmale ja maailmalt Eestile: Kuidas muutub
intransitiivne korduvustsükkel avatuks
ning toetab uudsust
Jaan Valsiner 771
- Kui palju eestlasi elab maailmas? I
Ene-Margit Tiit 781
- Elu ja hinge keerdkäike tõlkides:
Mõtisklusi Jaak Jõerüüda teosest *Seitse odüsseiat*
Eve Pormeister 801
- Luulet
Penny Boxall 825
Tõlkinud Kersti Unt
- Gregory Bateson elu põhiseaduste otsingul:
Saateks raamatu *Sammud vaimuökoloogia poole*
eestikeelsele väljaandele
Kaidi Tamm, Riste Keskaik 830
- “Inimene ei saa teisiti olla, kui ta on loodud”:
Kirjanik Anton Hanseni sisemisest elust
Amar Annus 875

<i>Arvustus</i> : Kuidas kirjutada Euroopa 19. sajandi ajalugu? Orlando Figes. <i>Eurooplased: Kolm elu ja kosmopoliitse kultuuri süünd</i> . Inglise keelest tõlkinud Kristiina Raudsepp. Tallinn: Postimees Kirjastus, 2022. 504 lk.	
	<i>Holger Rajavee</i> 931
<i>Väitlus</i> : Udujutt sisserände teemadel. James S. Pearson. "Realism sisserände-eetikas." Tlk Riin Kõiv. — <i>Akadeemia</i> , 2023, nr 3, lk 501–537.	
	<i>Lauri Vahtre</i> 938
Abstracts 942
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LVII	
	<i>Herbert Normann</i> 949

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika (tsüanotüüpiad) lk 780, 800, 829, 874, 960:

KRISTEL KINK (1968) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1998. aastal graafika erialal; 1999–2018 Tartu Ülikooli kunstide osakonna graafika, foto ja arvutigraafika õpetaja, edasi vabakutseline.

EESTILT MAAILMALE JA MAAILMALT EESTILE

Kuidas muutub intransitiivne korduvustsükkel avatuks ning toetab uudsust

Jaan Valsiner

Eestlane on ajalooliselt olemuselt talupoeg, kes püüab paremu- se poole ning töötab selle saavutamiseks järjepidevalt ja oskusli- kult. Ta ei räägi oma tegelikest saavutustest suuresõnaliselt, vaid on tagasihoidlik ja edasipüüdlük. Miks raisata aega oma saavu- tusi kiites, parem on edasi töötada ning veelgi rohkem saavutada! Ta laulab ja tantsib teistega koos, samas kui tema silmad on lahti võimalustele saada järjekordseks üksisarvikuks kogu maailma ta- sandil. Või vähemasti omada omaenda kodu. Turvalisus on üks põhivajadusi.

Mina olen oma maailmareisidel pidevalt tagasihoidlikult uh- ke, et olen eestlane. Eriti kui kuulan teiste maade radiost muu- sikat, mida on plaadistanud üks või teine Järvi, lasen end Bolti autodega kuhugi viia, kasutan Skype'i, et näha oma suhtlemis- partnereid üle ookeanide, või proovin teha rahaülekandeid Wise'i vahendusel. Eesti ümbritseb mind ühel või teisel moel igal pool, kus ma olen. Ja see on tore.

Kuidas on see võimalik? Kuidas saab üks väike riik aidata kaasa kogu maailma muutvatele arengutele? Ning mida ja kuidas toovad need uued saavutused ka koju tagasi? Ja kuidas see taga- sitoodu edasi areneb? Need on ühiskonnas toimuvate sotsiaalsete

protsesside küsimused, milles on aga üldistus kolmest tegevusloogikast transitiivsete (sihipäraste) ja intransitiivsete (sihitute) protsesside omavahelistes seostes.

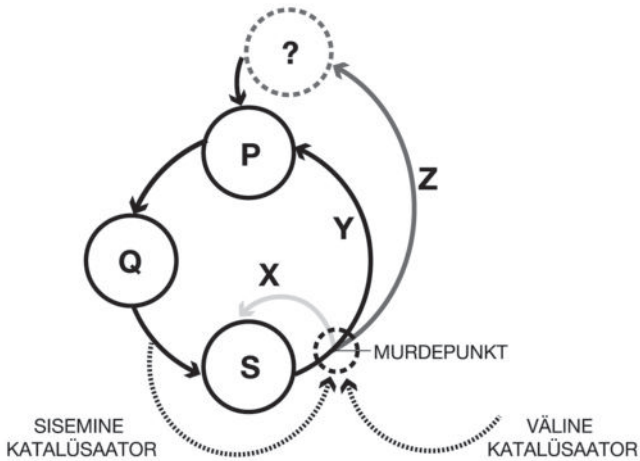
TRANSITIIVSUS, INTRANSITIIVSUS JA SEALT EDASI

Kümme aastat tagasi me selgitasime mitmesuguste transitiivsusvormide osa psühholoogias ja üldistes sotsiaalteadustes (vt Poddiakov, Valsiner 2013). Seda seletust tol ajal kuigi palju ei märganud — kogu tänapäevane empiiriliste uuringute laviin heitis selle kõrvale kui ebavajaliku. Laviinid — nii mägedes kui ka inimeste mõtlemises — hävitavad, mitte ei loo uudset.

Oluline on aga aru saada, kuidas uudsus tekib. Minu siinses küsimuseasetuses — kuidas suur maailm seostub väikestest riikidest pärit ettevõtmistega — on see probleem kesksel kohal. Seda kirjeldavad joonised 2–4. On vaja täpselt näidata, kuidas omavahel seotud süsteemid — väike riik, mis on suure maailma osa — soosivad või piiravad üksteise arengut ning milliseid tagajärgi see kaasa toob. Selleks et aru saada, tuleb minna põhiliste aktsioonideni, mis meie mõtlemist korraldavad. Selleks on küsimus transitiivsetest, intransitiivsetest ja transtransitiivsetest protsessidest (joonis 1).

Transitiivsus on laialt tunnustatud loogiline struktuur, kus kehtib seos $P > Q$ ja $Q > S$ ning seetõttu ka $P > S$. Kogu klassikaline loogika on sellele üles ehitatud ning sinna ta sobib ilusti. Seda tüüpi struktuur pole aga sobiv ennast taastootvate süsteemide jaoks. See on trajektoor X joonisel 1, mis loob stabiilse alluvusstruktuuri ($P > Q > S$), mis ei ole muudetav ning kordub, kui seda P -st alates korratakse. Paleepööre toob võimule uue juhi — totalitaarne kontroll jääb aga samaks.

Näiteks võiksime võtta poliitilised süsteemid. Selline fikseeritud hierarhia on kõikide totalitaarsete ja autokraatlike režiimide ideaaliks. Muutusi siin toimuda ei saa, või kui keegi prooviks neid esile kutsuda, peaks tal olema kontroll P üle, et muuta Q ja S mingiks teiseks alaalluvuseks samas skeemis.

Joonis 1. Korduvusest kordumatuseni: kolm trajektoori.

Intransitiivsus muudab viimase seose suuna — $P > Q$ ja $Q > S$, kuid siis $S > P$. Tulemuseks on ring, kus kõik on asümmeetrilises seoses järgneva tsükli sees. Huvitav on see, et igal lülil selles tsükli on dominantsussuhe ($P > Q$, $Q > S$, $S > P$), kuid kogu tsükli kohta ei saa öelda, milline osa domineerib teiste üle — kõik on dominantsed ja subdominantsed.

Demokraatia on intransitiivne. Parlamendil (P) on juhtroll kohalike omavalitsuste (Q) üle ning omavalitsustel on võim lihtinimeste (S) üle. Uue parlamendi valimisel on aga lihtinimeste (S) hääled need, millest sõltub, kes saab P rolli mõnda aega mängida. See ring jätkub — uuendused on selle tsükli sees, kuid selle struktuur jääb samaks. Trajektoori Y on ennast säilitav ning seetõttu stabiilne. Bioloogilised süsteemid on tsüklilised ning seega kasutavad intransitiivseid struktuure, kus on oluline oma seisundi alalhoidmine.

Kuidas aga tekib uudsus? Ei transitiivne ega intransitiivne mudel ole selleks valmis — vaja on kuskil murdepunkti, et muutus saaks tekkida.

Murdepunkt (vt joonis 1) muudab intransitiivse struktuuri avatuks, võimaldades uue struktuuri osa (joonisel märgitud kui ?) tekke ning lõimumise senisesse süsteemi. Trajektoor Z tekib mitme katalüütilise (A ja B) osalemise tulemusena. Kui jätkata ülal toodud poliitilist näidet, siis selles murdepunktis otsustatakse, kas riigi saatus on sattuda totalitaarse kontrolli alla (X), jätkata olemasolu mingit vormi demokraatiana (Y) või proovida luua “ uut ühiskonda” (utoopia). Oleme näinud ajaloos palju katseid sellist uut ühiskonda luua. Tulemused on teada.

KUIDAS ME ANNAME?

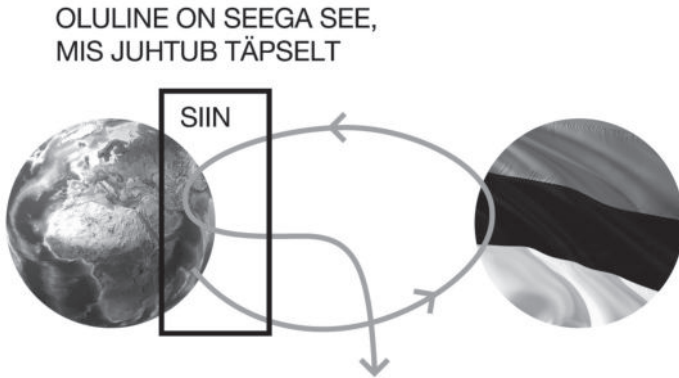
Kuidas Eesti saab midagi anda kogu maailmale? Kas annab ära — või annab nii, et muutub ise paremaks?

Saksa filosoof ja sotsioloog Georg Simmel tõi näite pirnipuust. Igal aastal annab see puu suure saagi. Tegelikult muidugi puu lihtsalt teeb need pirnid valmis ja meie võtame need ära. Aga ära võttes me loome tingimuse, et see puu annaks meile tuleval aastal veel parema saagi. Nii et andmine (ja võtmine) ajalise järjepidevuse ja koosluse tingimustes ei tähenda millegi äraandmist, vaid antu areneb edasi ning muutub edaspidi veelgi paremaks. Eesti rekordlehmad, kes iga päev oma piima ära annavad, püstitavad uusi lüpsirekordeid. Eestis on viimastel aastakümnetel see teema seotud ka metsaraiega. Kas anname ära väärtuslikku puitu ning meile ei jää midagi peale kändude? Või tuleb mets tagasi näiteks rohkem kui viiekümne aasta pärast? Meie seda uudust ilmselt ei näe ja oleme häiritud kände täis legendikest. Aeg on siin aeglane.

KUIDAS VÄIKE RIIK SEOSTUB SUURE MAAILMAGA?

Need suhted tähendavad reisimist — mitte turistide, vaid ettevõtjatena — selle sõna kõigis tähendustes. Need reisijad kinnitavad kanda kusagil suures maailmas, et oma ideid teostada. Nad on pa-

rimad näited prokulturatsoonist,¹ mille käigus sisserändajad mitte lihtsalt ei kohane kohalike sotsiaalsete tingimustega, vaid kasutavad neid, et edasi pürgida. Kuid mis suunas? Joonis 2 kirjeldab neid võimalusi.

Joonis 2. Jõuame suurde maailma — ja mis siis saab?

On ju võimalik elada suures maailmas ja koju Eestisse tuua pisiasju, mis siin on suure väärtusega. Sellega aga mingit arengut ei kaasne. Mu koolimälestustes on seik, kuidas klassivennad käisid Tallinna sadamas, et Soome turistidelt nuruda annetusi — pastapliiatseid ja närimiskummi. Need, kes asju said, muutusid klassis kohalikeks kuulsusteks — aga ei midagi rohkemat. Suur

¹Prokulturatsooni teooria on viimaste aastate suurimaid läbimurdeid kultuuripsühholoogias. Selle looja on Gruusia psühholoog Lado Gamsakhurdia (vt Gamsakhurdia 2022). See on traditsioonilise assimilatsiooniteooria uueks lahenduseks — sisserändajad mitte ei kohane oma uue riigi tingimustega, vaid seostavad uue ja endise riigi tingimusi. Näiteks tähendaks see, et hiina kokad Saksamaal kui assimileerunud peaksid oskuslikult praadima šnitsleid. Seda nad aga ei tee, vaid arendavad edasi oma tegevusi. Tulemuseks on hiina restoranid üle kogu maailma, kus traditsioonilised hiina road on muudetud kohalikule maitsele vastavaks, kuid on siiski kindlalt hiina road.

maailm, mis tol ajal oli teisel pool Soome lahte, andis ära palju triviaalset, mis oli kena, kuid ei arendanud kedagi.

Sama küsimuse võib püstitada rahvusvahelise majandusabi kohta: kas *antakse ära* muidu üle jäänud ja turustamata laiatarbekaubad, või *antakse üle* uus tehnoloogia, kuidas väike riik saab ise neid toota. Viimane üleandmisviis on ühtlasi riskantne — tekitab uue konkurendi. Seetõttu eelistatakse ära andmist üle andmisele.

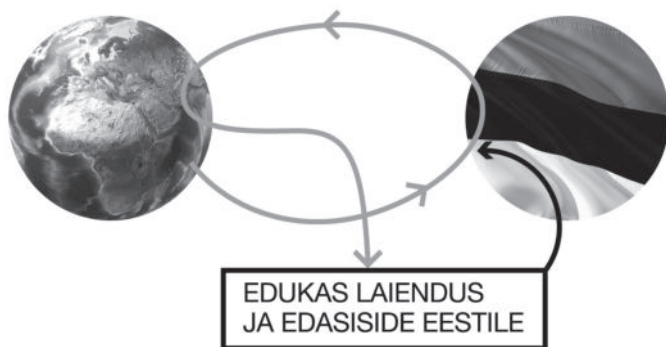
Maailmale suunatud ja maailmal põhinev riskantne laiendamine on aga oluline. Sisserändaja suures maailmas seostub teistega, mille tulemusena ideed, mis sündisid väikeses riigis, leiavad lahendusi üle kogu maailma. Enne kui need lahendused tagasi koju tuua, peab neid suures maailmas teoks tegema. Ja see on raske ning riskantne.

Kui väikese riigi inimene, kellel on suured ideed, jõuab suurde maailma, peab ta kiiresti tegutsema, et oma ideid ellu viia. See tähendab ühenduste loomist teistega — samasuguste või suurematega. Kiired uued seosed võivad viia üksisarvikute tekkeni — nad tulevad ühendustest, mis suudavad väikeselt maalt tulija uusi ideid ära kasutada suures maailmas.

Edukas laiendus võib tagasi tulla Eestisse, nii nagu ta väljaspool oli, või pärast edukat laiendust (joonis 3). Esimesel juhul tekib suletud ring edasi-tagasi pendeldamisega — uut ei tehta, küll aga reisivad. Omada kodu nii Londonis kui Tallinnas on kena ja prestiižne, aga otseselt uuendusi sellest ei tule.

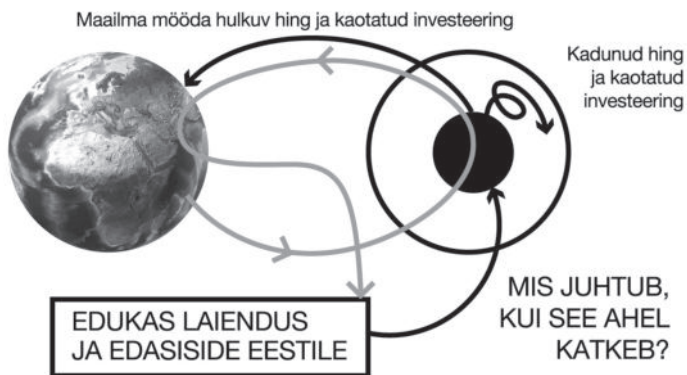
Uuendused tulevad vaid siis, kui esmalt väljaviidud ideid on edukalt laiendatud ning siis väiksesse riiki edasi toodud. Mitte tagasi, vaid just edasi. Siit tekib uuendav seos ka väikese riigi jaoks (trajektoor Z joonisel 1).

Muidugi tekib siin küsimus piiridest: kui palju ja millistel tingimustel neid laiendatud uudsusi koju lastakse? Kui ukсед on laialt lahti, tulevad nii kodust läinud kui ka paljud teised, et Eestis edasi areneda. Infotehnoloogia valdkonnas on sellest palju näiteid. Aga mis juhtub siis, kui uksti hakatakse sulgema? Tulemus on kurb (joonis 4). Piiratud pole mitte ainult edasiareng, vaid

Joonis 3. Laiendus tuleb koju tagasi.

uuendusteks valmis hinged on sunnitud leidma endale koha laia tarbijatemassi anonüümses reitingute kakofoonias.

Joonis 4. Kuidas asjad võivad ka lõppeda: kadunud hinged nii kodus kui võõrsil.

Kui see ahel katkeb (joonis 4), kaob kõigepealt uuenduste potentsiaal. Siinsed investeeringud — nii rahalised kui ka mõttelised — lihtsalt hävitatakse. Ajutiselt rahalistes raskustes olev firma ei saa riigilt üleelamiseks laenu, kõrghariduses viiakse sisse kodukeele nõue, mis jätab ukse taha need, kes keelt ei valda. Sellised piirangud muidugi töötavad kellegi kasuks — arendamaks kodumaist tegevust. See ainult kodumaine ei arene aga edasi, sest ollakse ikkagi osa suurest maailmast. Tekivad kadunud hinged — nii kodus virgitsevad kui üle suure maailma oma kohta otsivad — ning areng on poliitiliselt piiratud.

VIIMANE SÕNA:

EESTI ON OMA POTENTSIAALIGA HAKKAMA SAANUD

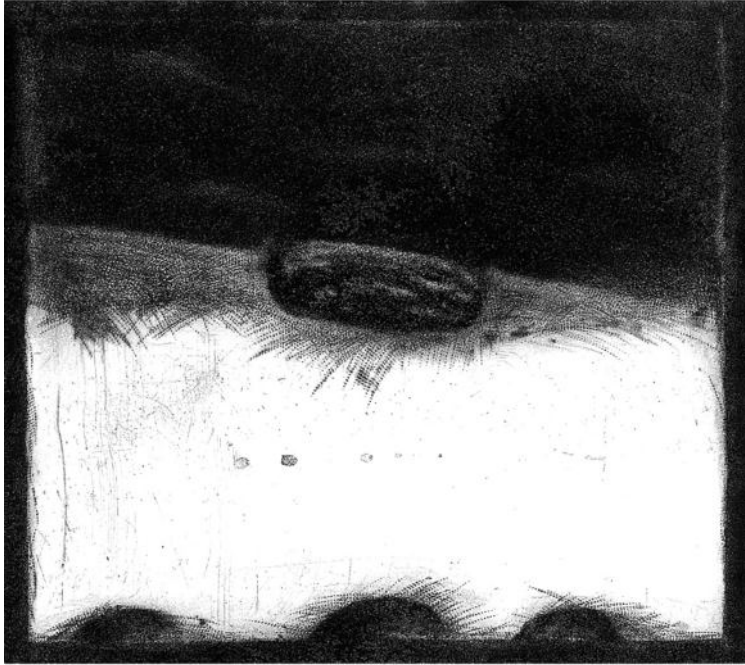
Ning siis lühikokkuvõtte. Seosed laia maailmaga on lihtsad — *kui tahad olla maailmatasemel, pead sellest tasemest alati ühe sammu ees olema*. Võrdsust see konkurentsikas kirju pilt ei tunnista. Eesti ettevõtjad, muusikud ja teadlased on sellest hästi aru saanud ning selle sammu ka teinud. Aga ka laiem üldsus peaks aru saama, et anda midagi kogu maailmale toob tagasi — tegelikult edasi — palju rohkem, kui anti “ära”. Areng on üleilmne ning väikeriikidel nagu Eesti on eelis, sest nad saavad täpsemalt aru, kuhu anda ja kust saada edasi.

Autor tänab Tartu Ülikooli väliseesti külalisprofessori fondi toetuse eest selle artikli valmimisel.

Kirjandus

- G a m s a k h u r d i a, Vladimir L. 2022. *A Theory of Proculturation: Development of the Self through Intercultural Communication*. Springer
- P o d d i a k o v, Alexander, Jaan V a l s i n e r 2013. Intransitivity cycles and their transformations: How dynamically adapting systems function. — Lee Rudolph (ed.). *Qualitative Mathematics for the Social Sciences: Mathematical Models for Research on Cultural Dynamics*. London — New York: Routledge, pp. 343–391

JAAN VALSINER (1951) õppis Tallinna Pedagoogilises Instituudis inglise keele erialal 1969–1970 ning Tartu Riikliku Ülikooli psühholoogia osakonnas 1971–1976, psühholoogiakandidaat 1979 (TÜ), filosoofiadoktor 1981 (Põhja-Carolina Ülikool), Tallinna Ülikooli audoktor 2008, Valle Ülikooli (Kolumbia) audoktor 2010, Eesti Teaduste Akadeemia välisliige 2017. Töötanud TRÜs 1976–1980; seejärel mitmes USA ülikoolis (Minnesota Ülikool, Põhja-Carolina Ülikool, Clarki Ülikool (Massachusetts)). Tartu Ülikooli külalisprofessor 2006–2010, väliseesti külalisprofessor semiootika osakonnas 2021–2022. Aalborgi Ülikooli kommunikatsiooni- ja psühholoogiaosakonna kultuuripsühholoogia professor a-st 2013 ja Bahia Föderaalülikooli (Salvador) professor 2023. aastast. *Akadeemias* on temalt ilmunud arvustus Peeter Tulviste teoste *Культурно-историческое развитие вербального мышления* ja *The Cultural-Historical Development of Verbal Thinking* kohta (1992, nr 10, lk 2195–2199).

KRISTEL KINK. Kolm (2006)

KUI PALJU EESTLASI ELAB MAAILMAS?

Ene-Margit Tiit

SISSEJUHATUS. KUI PALJU ON EESTLASI JA KUS NAD ELAVAD?

Räägime eestlastest kogu maailmas, lähtudes teadmisest, et enamik neist (meist) elab Eestis ja ülejäänud, siiski arvestatav hulk — kuuendik kuni viiendik — väljaspool Eestit. Eestis elavate eestlaste arvu kindlakstegemine on võrdlemisi lihtne. Tänapäeval pole selleks tarvis isegi rahvaloendust oodata, see arvutatakse välja (hinnatakse) iga aasta alguseks Eesti elanike andmete järgi paljudes riiklikes registrites.

Seevastu välismaal elavate eestlaste arvu kindlaksmääramine on keeruline niihästi teoreetiliselt kui ka praktiliselt. Seda on uurinud hulk teadlasi eri aegadel, kuid sellegipoolest on paljude riikide kohta olemas vaid küsitava täpsusega hinnangud. Viimase aja uuringutest on sisukaimad Kaja Kumer-Haukanõmme ja Keiu Telve (2017), Tiit Tammaru ja Inga Kase (2007), Kristjan Kalduri (2022) ning mõneti üllatuslikult brasiillase Alexandre Willik Neto (2022) artiklid, samuti välisministeeriumi sellesisuline uuring.¹ Varasemast ajast tuleks mainida Hill Kulu kirjatöid. Väiksemaid kirjatükke eestlaste kohta eri riikides võib leida internetist ja Vikipeediast. Käesoleva kirjutise koostamisel oli autorile

¹Vt <https://vm.ee/uudised/valisministeeriumi-kusitus-valismaal-elavad-eestlased-tahavad-osaleda-eesi-arengus>; uuringu kokkuvõtet vt https://vm.ee/sites/default/files/diasporaa_kusitus_kokkuvote_1.pdf.

suureks abiks siseministeriumi rahvastikutoimingute osakonnast saadud Eesti kodanike välismaiste aadresside loetelu.

Kõigest hoolimata ei oska keegi täpselt öelda, kui palju tegelikult on maailmas eestlasi. Välismaal, s.t väljaspool Eesti riiki elavate eestlaste arvu kohta antakse ligikaudne hinnang 150 000–200 000, kusjuures mõni autor täpsustab: pigem lähemal alumisele piirile, ja mõni teine: pigem lähemal ülemisele piirile. Siinne statistilise suunitlusega kirjutis püüab kasutada võimalikult paljude allikate andmeid ja neid ühitada, et luua enam-vähem usaldusväärne tervikpilt eestlastest kogu maailmas ning mõnevõrra selgitada ja lahti mõtestada eri allikate antud hinnangute erinevusi.

Teoreetiliselt on probleem selles, keda arvata eestlaste hulka. Rahvuse, kuuluvuse ja identiteedi määramiseks on ligemale pool tosinat definitsiooni ning kuigi need enamasti annavad sarnase tulemuse, tekib siiski määratluste paljususe tõttu ka segadusi. Samuti pole Eestis ja väljaspool Eestit elavate eestlaste nimetused kõigi asjaosaliste meelest samaväärsed ja samatähenduslikud. Lihtsuse mõttes kasutame siin mõisteid “kodu-eestlane” ja “väliseestlane”, markeerides nii nende inimeste (püsi)elukohta kas Eestis või välismaal. Seejuures lähtume praegusest hetkest, ent ühtlasi arvestame ka rahvastikustatistika kokkulepet, mille järgi elukohamuutus ei toimu üldjuhul hetkeliselt, vaid realiseerub (kinnistub) aasta jooksul.

Üheselt selge pole seegi, missugust inimest tuleks üldse pidada Eestis elavaks. Tänapäeval on tekkinud suur hulk pendelrändajaid ja hargmaiseid inimesi — kuigi ka viimati mainitud mõiste pole päris täpselt ja ühemõtteliselt määratletud. Nende pii-ritlemiseks loodud rahvusvahelised reeglid pole alati rakendatavad. Pendelrändajate elukoha määramisel lähtume siin rahvusvahelisest kokkuleppest: pendeldaja püsielukoha määrab tema perekonna elukoht. Seetõttu arvatakse nn Kalevipojad Eesti elanikeks hoolimata sellest, et nad on töötajatena arvel Soome registrites.

Niisiis, kui õnnestub hinnata väliseestlaste arvu, järeldub sellest ka eestlaste koguarvu hinnang, kusjuures kodu- ja väliseestlaste kogumis kehtib reegel, et ühe kasvades teine kahaneb ja

vastupidi. Seda oli muuseas ilmekalt näha aasta-paar tagasi, kui koroonakriisi mõjul tuhanded eestlased kodumaale naasid ja kodueestlaste arv suurenes. Küllap vähenes selle tõttu eestlaste arv mõneski välisriigis, kuid seda me oma arvutustes täiel määral arvestada ei oska. Eestlaste arv enamikus välisriikides on nende riikide enda rahvastikuga võrreldes nii väike, et sealne statistika ei tarvitse seda märgatagi. Meile on need pisikesed arvud siiski olulised, muu hulgas eestlaste koguarvu hindamisel. Eestlaste koguarv on läbi aastate püsinud ligikaudu stabiilne, kusjuures loomulik iive on mõõdukalt negatiivne niihästi kodumaal kui ka võõrsil, kuigi oodatav eluiga enamasti kasvab.

Välismaal elavate eestlaste arvu hindamisel tuleb arvestada nende assimileerumist selle rahva hulka, kus nad elavad. Enamasti toimub see hiljemalt kolme põlvkonna pärast, kusjuures assimileerumisprotsess on üldiselt kiirem väiksemates väljarännanute kogukondades ja aeglasem suurtes kogukondades, kuid see sõltub teistestki teguritest. Assimileerumise kiirust vähendab hargmase kogukonna olemasolu, mida seni pole eestlaste puhul kuigi palju uuritud. Ka Eesti kodakondsus ei ole kuigi tõsikindel näitaja: pikemat aega välismaal elanud eestlased loobuvad sageli oma algsest kodakondsusest, et saada endale eluliselt vajalik uue kodumaa kodakondsus, kuigi nad peavad end ikka veel eestlasteks. Eesti kodakondsuse säilitamine teise kodakondsusena sõltub muu hulgas elukohariigi seadustest. Levinud on ka vastupidine olukord: Eesti kodanike, sh Eestist väljarännanute seas on inimesi, kes etniliste eestlaste hulka ei kuulu, kuid nimetavad ennast välismaal siiski meelsasti eestlasteks. Etnilise rahvuse kindlakstegemine pole enamiku riikide elanike puhul võimalik, sest seda pole kusagil fikseeritud. Siiski on mõningaid erandeid, mis puudutavad riike, kuhu eestlased on välja rännanud aastakümneid tagasi (nt Kanada). Seal loetakse eestlasteks nimelt Eesti pagulaste järeltulijaid, kellel on asukohamaa kodakondsus.

Inimestel, kes lahkusid Eestist ajavahemikus 1945–1991, oli kõigil Nõukogude pass ja neid peeti Nõukogude Liidu kodanikeks. Oli siiski ka neid Nõukogude Eestist väljarändajaid, kes identifitseerisid end Eesti Vabariigi kodanikena. Tõsi, sel perioodil Eestist lahkujaid oli piiride suletuse tõttu vähe. Kui paljusid

Kui palju eestlasi elab maailmas?

neist praegune statistika välismaal elavateks eestlasteks peab, pole selge.

Selguse mõttes on oluline kindlaks teha, millal ja mis asjaoludel väliseestlased Eesti pinnalt lahkusid ja mis ajast peale nad oma uuel kodumaal elavad. Hästi on teada kolm suurt väljarändelainet, kusjuures igale neist on järgnenud ka mõningane tagasi-ränne.

Väliseestlaste arvu hindamisel on tähtis meeles pidada sedagi, et kõik väliseestlased ei ole Eestist välja rännanud ega väljarännanute järeltulijad, vaid nad elavad oma põliskodus, mis aga poliitilistel põhjustel ei asu enam Eesti Vabariigi haldusterritooriumil. Mingi hulk oma isaisade kodus elavaid inimesi nii Setumaal, Peipsi taga, Narva jõe idakaldal kui ka nüüdse Läti Vabariigi aladel on praeguseks sattunud väliseestlaste hulka ja sageli oma juured hoopiski unetanud.

VÄLJARÄNDELAINED

Esimestest pääsukestest esimese rändelaineni

Kuigi eestlased olid kuni 19. sajandi esimese veerandini sunnismaised, passita ja liikumisõiguseta, ei tähenda see, et mõnedki ettevõtlikud ja julged mehed — eriti meremehed — poleks välisriikidesse reisinud. Vikipeedia kirjutab, et 17. sajandil rajati Põhja-Ameerika rannikule koloonia New Sweden, mille rajajate seas oli ka eestlasi.² Nekrutieas eesti mehed pagesid kroonuteenistuse eest välismaale, haridusenäljas mehed pürgisid Venemaa, eriti Peterburi kõrgkoolidesse.

19. sajandi keskpaigas, kui Eesti talupojad said vabaks ja neid ei hoidnud enam paigal sunnismaisus, algas esimene ulatuslik väljaränne, mis kestis Esimese maailmasõjani. 19. sajandi lõpuks oli Eestist lahkunud üle 100 000 maanäljas maainimese. 20. sajandi alguses väljaränne jätkus, lisandusid muud rändemotiivid, sh poliitika, eneseteostusvõimaluste otsimine jm. 1917. aastaks

²https://en.wikipedia.org/wiki/Estonian_Americans.

ulatus väliseestlaste osakaal ligi viiendikuni eestlaste koguarvust (Kumer-Haukanõmm, Telve 2017). Sellele järgnes väiksema ulatusega tagasiränne, mille tegi võimalikuks Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vaheline kokkulepe (optsoon), kusjuures kaugeltki mitte kõigile Eestisse tagasi rännata soovijatele Nõukogude Venemaa luba ei andnud.

Teine laine: sõjapõgenikud paatide ja laevadega

Teine massiline väljaränne toimus Teise maailmasõja eel ja ajal, eriti selle lõpuaastail enne Eesti järjekordset okupeerimist Nõukogude Liidu poolt. Esialgu (enne sõja puhkemist) moodustasid suure osa väljarändavatest Eesti kodanikest baltisakslased, kelle hulgas oli ka üksikuid (perekonnasidemetega seotud) etnilisi eestlasi. Sõja puhkedes, enne sakslaste sissetungi küüditati eestlasi Siberisse ning viidi Eestist itta (evakueeriti) suur hulk tsiviilkodanikke olulistelt ametikohtadelt (nt teadlasi ja insenere), samuti kogu toonase Eesti sõjavägi. Vabatahtlikult evakueerus suurem osa Eestis elanud juute ja nõukogude võimuga koostööd teinud eestlasi. Sõja-aastatel lahkusid Rootsi nn rannarootslased. Sakslaste lahkumine jätkus nn järelümberasumise vormis, millega ühines esimese baltisakslaste väljarändega võrreldes mõnevõrra rohkem etnilisi eestlasi. Peale selle sattus sõjapäevil eestlasi Saksamaale kõikvõimalikel põhjustel nii vabatahtlikult — mitmesuguste tööülesannete täitmisel — kui ka sunniviisil, näiteks noorte tööteenistusse. Suurim sõjaaegne väljaränne toimus aga vahetult enne Eesti taasvallutamist Nõukogude armee poolt. Pageti niihästi laevadega Saksamaale kui ka paadipõgenikena Rootsi.

Suur hulk Eesti kodanikke, sealhulgas etnilisi eestlasi — peamiselt setud —, sattus Vene Föderatsiooni elama koos oma kodutalu, -küla ja -vallaga, kui 1944. aasta lõpul lõigati arvestatav tükk Petserimaast Eesti küljest ära ja arvati Vene NFSV Pihkva oblasti koosseisu. 1949. a järgnes teine massiküüditamine.

Ka sellele väljarändelainele järgnes mõningane tagasiränne, kui koju naasid küüditatud ja vangilaagritesse viidud, samuti endised sõdurid ja sõjavangid.

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Kolmas laine: maailm avaneb

Kolmas suuremahuline väljaränne algas pärast Eesti iseseisvuse taastamist ja oli kaheetapiline. Esmalt suundus väljaränne itta, kuid see puudutas vaid väheseid etnilisi eestlasi. Suuremat osa selle lainega ida poole rännanud endisi eestimaalasi ei saa välismaal elavate eestlaste hulka arvestada, sest neil polnud ka Nõukogude Eesti päritolu kinnitavat kodakondsust. Sellele järgnes ränne läände, täpsemalt kõigisse maailma maadesse, sest piirid avanesid ja peatselt kadusid enamiku riikide puhul ka viisaprobleemid. Eriti aktiveerus ränne pärast Eesti ühinemist Euroopa Liidu ja Schengeni viisaruumiga. Kui rääkida rändesuundadest, siis kõige tähtsam tegur oli füüsiline, etniline ja keeleline lähedus: suur osa rändajaist siirdus vennasrahva juurde Soome. Üks olulisi tegureid sihtriigi valikul oli ka traditsioon: rännati sinna, kus oli ees varasemate lainetega väljarännanud, nt Rootsi, USAsse, Kanadasse.

Kuigi viimast rändelainet ei saa pidada veel ammendunuks, toimus möödunud kümnendi keskel siiski nn rändepööre,³ s.t välisrände saldo muutus positiivseks ehk teisisõnu, sisserändajaid (nende hulgas tagasirändajaid) hakkas olema arvuliselt rohkem kui väljarändajaid. See suundumus võimendus koroonakriisi ja Ukrainas puhkenud sõja mõjul.

Väliseestlaseks ilma rändeta: eestlaste põliselualad Eesti piiride taga

Rahvuste elupaigad ei vasta alati täpselt riigipiiridega fikseeritud territooriumidele. Piirilähedastes regioonides on alati olnud mingil määral segaasustust ja ka diasporaad on eksisteerinud ajaloos ammusest ajast. Sellega seoses vajavad selgitamist väljaspool praegusi Eesti piire asuvad kohad, kus eestlased on põlisrahvas või on pikka aega vähemusrahvusena elanud. Peale juba mainitud Setumaa on teada hulk paiku Venemaal ja muudiski endistes Nõukogude vabariikides, kuhu eestlased tsaarivõimu ajal

³Vt <https://andmed.stat.ee/et/stat>.

välja rändasid või kuhu neid küüditati ja kuhu nad on paiksest elama jäänud.

Huvi pakub aga küsimus, kas leidub piirkondi, kuhu eestlased on sattunud enne loetletud rändelaineid ja mis paiknevad mujal kui nende rändelainete sihtkohad. Enamasti pole niisuguste kogukondade seisund püsiv ning väikesed kogukonnad teiskeelses ja -kultuurilises ümbruskonnas sulanduvad varem või hiljem enamusrahvuse hulka. Ent kui tegemist on kohaga, mis on pikka aega olnud eestlastele oluline, siis on sellest säilinud ka jälgi pärimuste või kirjalike allikate kujul.

KES ON EESTLANE?

On olemas terve hulk tunnuseid, mis iseloomustavad inimese kuuluvust ja päritolu. Selleks et rääkida eestlastest välismaal, tuleb kõigepealt selgeks teha põhilised rahvusvaheliselt kehtivad identiteeditunnused. Käesolevas kirjatükis vaatleme inimest rahvuse ja kodumaaga (koduriigiga) siduvaid ehk identifitseerivaid tunnuseid, nii nagu neid tänapäeva statistikas mõõdetakse ja kindlaks tehakse.

Etniline rahvus

Rahvus, täpsemalt etniline rahvus, on üks identiteeditunnuseid, millega määratakse kindlaks inimese kuuluvus. Etnilise rahvuse küsimus tundub olevat triviaalne, kuid tegelikult pole rahvuse defineerimine lihtne ülesanne, eriti veel sellepärast, et eri aegadel ja eri riikides on rahvust mõistetud ja mõistetakse praegugi mõnevõrra erinevalt.

Eestis on kõigil rahvaloendustel küsitud inimese rahvust ja selle all mõistetud just nn **etnilist rahvust** (ingl *ethnicity*), mis päritakse vanematelt n-õ verega, kuigi tänapäeval Eestis rahvuse määratluses veresidet ei nimetata.

Nõukogude passi oli rahvus sisse märgitud ja üldjuhul pidi lapse rahvus ühtima vähemalt ühe vanema rahvusega. Siiski tuleb arvestada, et Nõukogude Liidus oli rahvus poliitilise tähendu-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

sega tunnus ja mõnikord määrati see ka võimude poolt, nt mõne rahvuse asemele märgiti passi “venelane”.

Eesti Vabariigis on igal inimesel õigus ise oma rahvus määrata; laste rahvuse määravad vanemad lapse sünni registreerimisel. Tavaliselt märgivad inimesed oma rahvuseks vanemate rahvuse. Probleem võib tekkida neil, kelle vanemad on eri rahvusest. Enamasti suudavad inimesed siiski ka sellises olukorras ise oma rahvuse määrata kas emakeele, usu, elukohariigi või kultuuritavade järgi. Rahvuse ühene kindlaksmääramine on mõistlik, sest paljurahvuselises keskkonnas võib mitmest rahvusest vanemate laste rahvuste arv kasvada ka kahest suuremaks, mis muudaks rahvuse kui tunnuse mõtte häguseks. Rahvastikuregistrisse märgitud rahvust võib inimene elu jooksul muuta (siiski mitte sagedamini kui kord aastas). Kõige sagedamini teevad seda noored täiskasvanud, kes leiavad, et nende tegelik rahvus erineb sellest, mille märkisid rahvuseks pärast nende sünni vanemad. Statistikaameti andmetel on kahekümne aasta jooksul Eestis rahvust muutnud ligi 5% püsielanikest. Vabatahtlikku, eeskätt sihipärast enese rahvuse muutmist on ette tulnud varemgi, eriti sõja ajal. Baltisakslaste ümberasumise ja eriti nn järelümberasumise ajal (1941–1942) leidis eestlasi, kes mingitele sugulus- või hõimlusseostele tuginedes kuulutasid ka ennast sakslaseks, et saada õigust Saksamaale kolida. Seda soovi põhjustas (või võimendas) hirm Nõukogude okupatsiooni ees.

Etniline rahvus on tunnus, mida enamiku riikide rahvaloendustel ei küsita. Eestis on selle tunnuse vastu ühiskonnas olnud suur huvi, kuid ajapikku on see siiski mõnevõrra vähenenud, kui otsustada rahvusega seotud päringute ja tabelivaatamiste arvu järgi Statistikaametis.

Emakeel

Eestis on kõige tugevam rahvust määrav tunnus läbi aegade olnud emakeel. Keelt on meil oluliseks rahvustunnuseks peetud ka ajalooliselt, eriti segaasustusega piirkondades Eesti-Läti ja Eesti-Vene piiriäärsetel aladel. Enamikus ajaloolistes dokumentides,

milles räägitakse rahvusest, mõistetakse selle alusena inimeste igapäevast suhtluskeelt.

Ajalugu käsitledes tuleb siiski arvestada, et keel määras siinmail suurel määral inimese seisuse ja ühiskondliku positsiooni. Veel 20. sajandi alguses esines eestlasi, kes püüdsid saksa keele omandamise teel “saksaks” saada. 1922. aasta loenduse eel avaldati ajakirjanduses hoiatus, et loendusel saksa keele märkimine oma kodukeeleks ei taga õigust saksakeelsele kooliharidusele.

Saksa keel oli 19. sajandil Eesti haritlaskonna (sh ka eesti-meelse haritlaskonna) omavahelise suhtlemise keel. Oli ju 19. sajandi algusest 1870. aastateni Tartu ülikoolis kõrghariduse omandamiseks samahästi kui paratamatu nii saksa keele oskus kui ka esinemine sakslasena (või peaasi — mitte eestlasena). 19. sajandi lõpu venestamise perioodil asendas saksa keelt (ja meelt) vene keel ja meelsus.

Ajalooliselt olid eestlased pikka aega Eesti linnade kodanike seas vähemuses. Linnades, mis toimisid olulisel määral (välis)kaubanduskeskustena, oli rahvastik üpris kirev. Siin elas sakslaste kõrval taanlasi, rootslasi, soomlasi, poolakaid, venelasi, juute jt. Kuigi algusest peale elas linnades (vahel ka pigem eeslinnades) linnakodaniku õigusteta eestlasi, saavutasid eestlased linnakodanike seas enamuse alles 19. sajandil (Zetterberg 2009).

Püsielukoht (elukohariik)

Üks kõige loomulikumaid isiku ja riigi vahelisi seoseid tekib siis, kui inimene elab püsivalt selles riigis, tema kodu on selles riigis, s.t ta on selle riigi elanik. Tänapäeva reeglite järgi tuleb püsielanikuks saamiseks riigis elada vähemalt aasta, kusjuures rahvaloendusel piisab tegeliku elamiskogemuse asemel kavatsusest nii kaua kohapeal elada. See kehtib ka linna või muu asula kohta: püsielanikeks peetakse inimesi, kes on selles asulas elanud vähemalt aasta või kavatsevad seda teha. Rahvatraditsioon on küll karmim, nõudes näiteks saarlase või mulgi nimetuse saamiseks märksa pikemat paikset kohalviibimist. Mõnel pool antakse kohaliku elaniku staatus üksnes seal sündinud inimesele.

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Nüüdisaja maailmas, kus inimesed on varasemast palju liikuvamad, on inimese kodumaad määravaks tunnuseks tema perekonna ja kodu paiknemine. Tõsi, ka sellise määratluse korral võib inimesel olla mitu kodumaad; sel juhul on tegemist pendelrände või hargmaisusega. Igal juhul on inimese püsielukoht tunnus, mida küsitakse rahvaloendustel alati ja mis peab olema üheselt määratud. Tegelikult on siiski võimalik, et inimesel on mitu elukohariigi määratlusele vastavat koduriiki. Rääkides eestlastest välismaal, räägime inimestest, kelle püsielukoht ei ole Eestis.

Sünniriik ja sünnikoht

Elukohaga tihedasti seotud loendustunnus on sünnikoht ehk üldisemalt sünniriik. Tänapäeva määratluse järgi ei loeta inimese sünnikohaks mitte konkreetset kohta, kus ta ilmale tuli (nt sünnitushaiglat), vaid ema püsielukohta tema sündimise ajal. Niisuguse regulatsiooni mõte on selles, et inimeste sünnikohtade jaotus vastaks nende kodude jaotusele ega koonduks suurematesse asuladesse, kus paiknevad sünnitusmajad ja -kliinikud.

Selline regulatsioon kehtib ka sünniriigi kohta; nii välditakse juhuslikke sünnikohti (lennukis või laevas) ja turistina sünnikoha saamist. Kui kõiki tänapäeva reegleid järgitakse, on sünnikoht üks inimest identifitseerivaid tunnuseid, kuigi enamikus riikides (ka Eestis) seda inimese passi ega isikutunnistusele ei märgita, nagu tehti Nõukogude Liidus.

Kodakondsus

Tänapäeval on kõige sagedamini mõõdetav inimese kuuluvust iseloomustav tunnus kodakondsus, mille kohta kasutatakse inglise keeles enamasti sõna *nationality*. Rääkides sakslastest, venelastest või eestlastest, mõistetakse rahvusvahelises suhtluses selle all tavaliselt just vastavalt Saksa, Vene või Eesti kodakondsusega isikuid. Ometi pole ka kodakondsus päris ühene tunnus; põhimõtteliselt võib inimesel olla mitu kodakondsust, kuigi paljud riigid (sh Eesti) seda üldjuhul seaduslikuks ei pea. Samuti tuleb

arvestada kodakondsuse muutmise võimalust, mida siiski kuigi sageli ei kasutata.

Kodakondsus on *isiku ja riigi vaheline püsiv õiguslik seos, mis annab kodanikule kodakondsusega seotud õigused ja kohustused*. Mõistagi saab mingi riigi kodakondsetest rääkida vaid sel ajal, kui kõnealune riik eksisteerib. Nii ei saa Eesti kodakondsusest rääkida enne Eesti riigi loomist 1918. aastal.

Juriidilises mõttes võib kodakondsusel olla kaks aluspõhimõtet: *ius sanguinis* (vereõigus) ja *ius soli* (kohaõigus). Eesti kodakondsus on algselt rajatud vereõiguse põhimõttele, s.t Eesti kodakondsuse saavad sünnipäraselt Eesti kodanike järeltulijad. Sünnipärase kodakondsuse kõrval on teatud tingimuste täitmise korral, mis riigiti varieeruvad, võimalik saada kodakondsus ka naturalisatsiooni korras.

Päritolu ja juured. Põlisus

Ameerika Ühendriikides, kus põhiosa rahvast on sisserändajate järeltulijad, peetakse oluliseks ka inimese *päritolu (juuri)*, mille määrab esivanemate kodumaa ja rahvus. Niisugust tunnust Euroopa riikides tavapäraselt ei mõodeta ega küsita, küll aga hinnatakse mõnes riigis *põlisust*. 2011. aasta rahvaloenduse järel arutati iga Eesti püsielaniku põlisus järgmise eeskirja kohaselt.

Põliselanikeks arvati Eesti (püsi)elanikud, kellel vähemalt üks vanematest ja üks vanavanematest on sündinud Eestis.⁴ Ülejäänud inimesed on välispäritolu elanikud, kes jagunevad põlvkondadesse:

- esimese põlvkonna välispäritolu inimesed on sündinud välismaal ja ka nende vanemad on sündinud välismaal;
- teise põlvkonna välispäritolu inimesed on siin sündinud, kuid nende mõlemad vanemad on välismaal sündinud;

⁴Mõnes riigis kasutatakse rangemat põlisuse määratlust, kus mõlemad vanemad ja kõik vanavanemad peavad olema sündinud samas riigis. Arusaadavalt oleks sellise määratluse järgi ka põlisuse jaotus Eestis teistsugune.

Kui palju eestlasi elab maailmas?

- kolmanda põlvkonna välispäritolu inimesed on ise siin sündinud ja siin on sündinud ka vähemalt üks nende vanematest, kuid kõik nende vanavanemad on sündinud välismaal.

Religioon

Mõne rahvuse puhul, nt juutidel, on väga tähtis isikut identifitseeriv tunnus *religioon*. Eestlastel niisugust rahvusele omast usku, mis kuuluvust määraks, ei ole. Eesti on küll ajalooliselt kristlik maa — ristiusuga, täpsemalt luterlusega, seostub Eestis nii kirjaoskus, moraal kui ka läänelik kultuur —, ent kuna ristiusustamine toimus siin vägivaldselt, on ka kirikusse suhtumine olnud pärimuse kohaselt kahetine: tõsimeelse usklike kõrval on sageli ette tulnud (sakslasest) kirikhärra ja tema eestlasest abiliste kritiseerimist ja nende üle ironiseerimist. Esimesel iseseisvusperioodil oli enamik Eesti inimesi luterlased (mõnevõrra olid levinud ka baptisim, adventism jt kristluse voolud) ning ateismi propageerisid vaid üksikud haritlaste klubid, nagu näiteks üliõpilaste selts Veljesto. Ometi kahanes Nõukogude okupatsiooni vältel kiriku mõju väga oluliselt ja tänapäeval peab end usuga seotuks vaid napilt viiendik eestlastest.

Korduvalt on tehtud katseid luua (taastada) Eesti “oma” religioon — 1920.–1930. aastatel Taara usk, 1960ndatel maauusk —, kuid need püüdlused ei ole leidnud märkimisväärset kõlapinda, jäädes seotud isikute arvu poolest alla ühe protsendi eestlaskonnast. Olenemata sellest, kas nõustuda või mitte väitega, et eestlased on kõige uskmatum rahvas maailmas, ei ole mõttekas arvata religiooni eestlasi identifitseerivate tunnuste hulka.

Identiteeditunnuste omavahelised seosed rahvaloenduste andmetel

Üldiselt on kõik identiteeditunnused omavahel arvestataval määral korreleeritud, kuid mitte identsed. Kuna tegemist on erinevate mitteamuliste tunnustega, pole otstarbekas hinnata seoseid seosekordajate abil. Selle asemel esitatakse tunnuste vahekorrad

protsentidena, mis kirjeldavad ühelt poolt, kui paljudel etnilistel eestlastel see tunnus esineb, ja teiselt poolt, kui hästi see tunnus prognoosib, et tegemist on etnilise eestlasega, s.t kui paljud selle tunnusega inimesed on etnilised eestlased.

Lähtematerjalina kasutatakse Eesti 2011. ja 2021. aasta rahvaloenduse andmeid niisuguses ulatuses, nagu need on statistikaameti (SA) avalikus andmebaasis avaldatud. Käsitletavate identifitseerivate tunnuste seas ei ole inimese püsielukohta, sest arvestatakse ainult Eesti püsielanikke.

Tabelites 1 ja 2 määrab rida rahvastiku rühma ja veerg seda iseloomustava tunnuse protsentides. Näiteks tabelist 1 loeme, et neist, kes pidasid end eestlasteks, kõneles eesti keelt emakeelena 97,4%, olid Eesti kodanikud 99,7% jne. Mõned lahtrid on tühjad, sest neile vastavaid arve ei õnnestunud kohe SA avalikust andmebaasist leida, kuigi andmed on olemas.

Möödunud kümne aasta jooksul on rahvaloenduste andmetel Eestis veidi vähenenud nii eestlaste osakaal (2011. a 69,7%, 2021. a 69,1%), eesti keelt emakeelena kõnelejate osakaal (vastavalt 68,6% ja 67,2%) kui ka Eesti kodanike osakaal (85,2% ja 84,7%). Rängelt võttes pole need osakaalud siiski päris hästi võrreldavad, sest 2011. aasta rahvaloendus oli 2,3% ulatuses alakaeatud ja suurema tõenäosusega jäid loendamata või hoidusid loendusest just mitte-eestlased. Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et kõik vaadeldavad suhtarvud on muutunud võrdlemisi vähe. Identifitseerivatest tunnustest on kõige tihedamalt omavahel seotud emakeel ja rahvus, järgneb põlisus, mis prognoosib rahvust u 9/10 ulatuses, samal ajal kui sünnikoht ja kodakondsus prognoosivad rahvust 4/5 ulatuses. Etniliste eestlaste puhul näitavad ka teised identifitseerivad tunnused seotust Eestiga enam kui 95% juhtudel.

Identiteeditunnuste kasutamine välismaal elavate eestlaste tuvastamiseks

Rääkides eestlastest laias maailmas, pole kaugeltki alati võimalik valida, missuguseid identiteeditunnuseid kasutada, samuti pole alati selge, missuguse määratluse alusel arvatakse inimesi eest-

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Tabel 1. 2011. aasta loenduse andmed.

2011	Eestlane	Eesti-keelne	Eesti kodanik	Eestis sündinud	Põlisrahvastiku liige
Rahvuselt eestlane	100	97,4	99,7	97,4	96,8
Emakeel: eesti	99,1	100	99,7	97,5	97,1
Eesti kodanik	81,6	80,3	100	93,1	86,8
Eestis sündinud	79,8	78,5	93,1	100	86,3
Põlisrahvastiku liige	89,8	88,6	98,4	97,8	100

laste hulka. Vanemate andmete puhul on enamasti tegemist etniliste eestlastega, uuemal ajal on aluseks pigem Eesti kodakondsus. Välisriikides, mille kohta on teada nii inimeste ütluspõhine rahvus kui ka kodakondsus, on etniliste eestlaste arv tavaliselt märksa suurem kui Eesti kodanike arv. Põhjus on arusaadav: kestvamalt välisriigis elavad inimesed võtavad sageli selle riigi kodakondsuse. Eesti kodakondsust pole enamasti ka neil vähesel isikul, kes lahkusid Eestist nõukogude võimu ajal, kui Eesti ei olnud iseseisev riik ning kõigil siinsetel elanikel oli Nõukogude pass ja kodakondsus. Mõnel juhul on eestlus siiski täpselt defineeritud; näiteks Kanadas peetakse Kanada eestlaseks Kanada kodakondsusega inimest, kes ise või kelle esivanem on Eestis sündinud. Määratluse viimane osa — esivanema sündimine Eestis, mis sisuliselt kasutab põlisust definitsioonina — muudab selle paratamatult mitmeti mõistetavaks.

Tabel 2. 2021. aasta loenduse andmed.

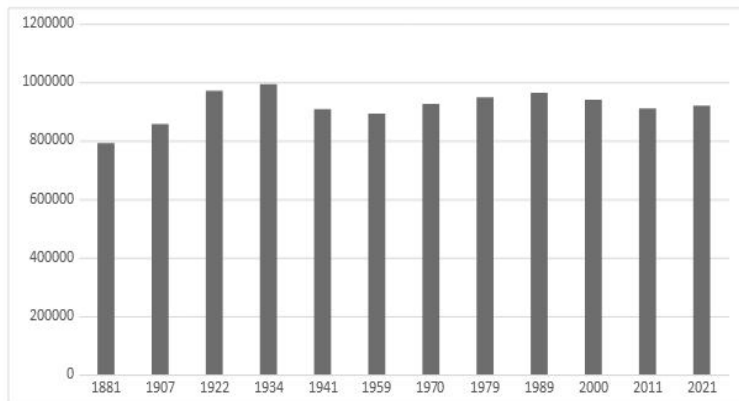
2021	Eestlane	Eesti- keelne	Eesti kodanik	Eestis sündinud	Põlis- rahvas- ti ku liige
Rahvuselt eestlane	100	96,3	99,7	97,7	95,3
Emakeel: eesti	98,9	100	99,8	97,9	96,1
Eesti kodanik	81,3	79,2	100	93,9	84,6
Eestis sündinud	79,5	77,5	93,8	100	83,7
Põlisrahvas- ti ku liige	91,0	89,4	99,2	98,3	100

EESTLASED EESTIS

Pilk ajalukku

Pärast Põhjasõda, sellele järgnenud haiguspuhanguid ja näljahäda, mille tagajärjel Eesti rahvaarv vähenes arvatavalt poole võrra, algas Eesti pinnal suhteliselt rahulik aeg. Hoolimata rasketest elutingimustest ja õiguslikest piirangutest olid talupered lasterohked ja rahvaarv kasvas ligikaudu ühe protsendi võrra aastas, mis on kiireim kasv siinse teadaoleva ajaloo jooksul. Mingil määral aitas kaasa ka ränne naaberladelt, kusjuures sisserännanud segunesid kiiresti kohalike elanikega ja assimileerusid. 19. sajandi keskpaigas hakkas aga siinset, põhiliselt agraarset rahvastikku ahistama maapuudus, seda enam, et Eesti pinnas ei kuulu maakera viljakaimate hulka. Külaühiskonnas oli maa peamine elatusallikas ja kui seda kodumaal ei jagunud, asuti välja rändama. Alguse sai esimene väljarännulaine. Siiski sel perioodil eestlaste arv Eestis nagu ka Eesti rahvastik üldiselt kasvas. Kasv jätkus Teise maailmasõjani (vt joonis 1).

Kui palju eestlasi elab maailmas?

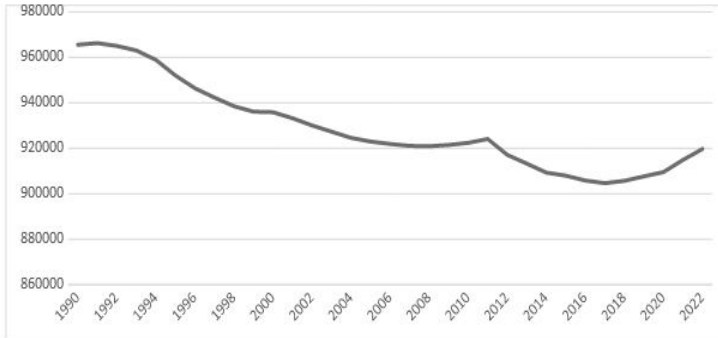

Joonis 1. Eestlaste arv rahvaloendustel.

Eestlaste arv Eestis rahvaloenduste andmetel

Eestlaste arv Eestis on kindlaks tehtud kõigil rahvaloendustel alates 1881. aastast. Alates 1990. aastast on seda jälgitud igal aastal (joonis 2).

Jooniselt 1 on näha, et suurim arv Eestis elavaid eestlasi loendati 1934. aastal. Eesti summaarne rahvaarv oli sel korral üle 1,1 miljoni ja eestlaste arv 992 520. Seega jäi loendushetkel miljonist puudu 7480 inimest. Arvestades toonast rahvastiku ja eriti eestlaste kogukonna kasvukiirust, sai maagiline miljon eestlast täis 1939. aastal. Oli ka viimane hetk, sest edaspidi hakkas Eesti rahvaarv kiiresti kahanema. Viimase sajandi Eesti rahvaarvu miinimumtasel, samuti vähimat Eestis elanud ehk siia alles jäänud eestlaste arvu ei ole fikseeritud. Tõenäoliselt oli 1945. aastal Eesti rahvaarv vaid veidi üle 800 000 inimese. Elanike arvu vähenemist põhjustasid sõjakaotused ja massiline pagemine läände, lisaks veel suure tüki Setumaa ja u 50 000 sealse elaniku äralõikamine Eesti küljest ja ühendamine Venemaaga. Kuigi rahvaarv järgnenud aastatel rände tulemusena suurenes, vähendasid eestlaste arvu kasvu samal ajal toimunud repressioonid ja küüditamine. Rahvastikuarvestusest jäid ilmselt välja ka võimude eest varjunud inimesed, eriti metsavennad.

Joonis 2. Eestlaste arv Eestis. Jõnks 2011. aasta kohal tuleneb asjaolust, et selle aasta rahvaloenduse alakaetus parandati, kuid seda ei tehtud 2000. aasta alakaetusega, mille põhjal arvutati rahvaarv aastail 2000–2010.

Eestlaste arvu muutumine Nõukogude Eestis

Alates 1945. aastast hakkas nii Eesti rahvaarv kui ka eestlaste arv kasvama. Tulid tagasi sõja algul Venemaale pagenud inimesed, naasid mobiliseeritud ja sõjavangilaagreis olnud, kuid peale nende tuli Eestisse suur hulk seni Venemaal elanud eesti juurtega inimesi, kes polnud saanud 1920. aastal Eestisse opteeruda või polnud seda soovinud. Nende, rahvasuus Venemaa eestlasteks hüütute seas oli nii neid, kes tulid Eestisse “kirjaoskamatus likvideerima” ja jäid pikaks ajaks kohalikele võõraks, kui ka asjalikke tööinimesi, kes sulandusid kiiresti kohalike hulka. Sõjajärgseil aastail oli ka iive enamasti mõõdukalt positiivne, kuid beebibuumi, mis kasvatas tol ajal rahvaarvu paljudes Lääne-Euroopa maa-des, Eestis ei olnud. Eesti rahvas ei tunnetanud sõja lõppedes kergendust, sest jätkus Nõukogude okupatsioon ja esialgu oli tege-mist kõige rängema stalinistliku perioodiga, mida ilmestasid ter-ror, karmid karistused ja küüditamised. Arvestatav hulk mehi — eeskätt metsavennad, keda oli tõenäoliselt üle protsendi rahvastikust — varjas end võimude eest.

Elujärke Nõukogude Eestis iseloomustab tõik, et oodatav elu-iga peaaegu ei kasvanud kogu nõukogude perioodi vältel kuni

Kui palju eestlasi elab maailmas?

Gorbatšovi “sulani”. Kuid abielluti ja sünnitati järjest varem. Tegemist oli üleilmse trendiga, mis Ida-Euroopas, sh Eestis, kestis kauem kui mujal Euroopas, kuni 1980. aastate lõpuni. Selle suundumuse tõttu põlvkondade vahed vähenesid ja summaarne sündimuskordaja ulatus suurel osal aastatest üle taastetaseme, nii et rahvaarv kasvas vähehaaval ka loomuliku iibe mõjul. Eestlaste arv Eestis aegamööda kasvas, tipnedes laulva revolutsiooni aegse pisikesee beebibuumiga. Nii jõudiski 1991. aastaks eestlaste arv Eestis üle 966 000, jäädes sõjaeelsele maksimumile alla vaid napilt kolme protsendi jagu. Ilmselt lisandusid Eestimaa eestlastele nii mõnedki Eesti juurtega ettevõtjad, ärimehed, teadlased ja seiklejad, kes Eesti taasiseseisvumise perioodil Venemaa avarustest koju naasid. Oli ka lääne poolt tulijaid, eriti kunagisi pagulasi ja nende järglasi, kes kodumaale naasid, kuid kõik neist ei jäänud siia; osa pöördus tagasi sinna, kust nad olid tulnud — kus elu oli märksa lihtsam, harjumuspärasem ja mugavam.

Eestlaste arv taasiseseisvunud Eesti Vabariigis

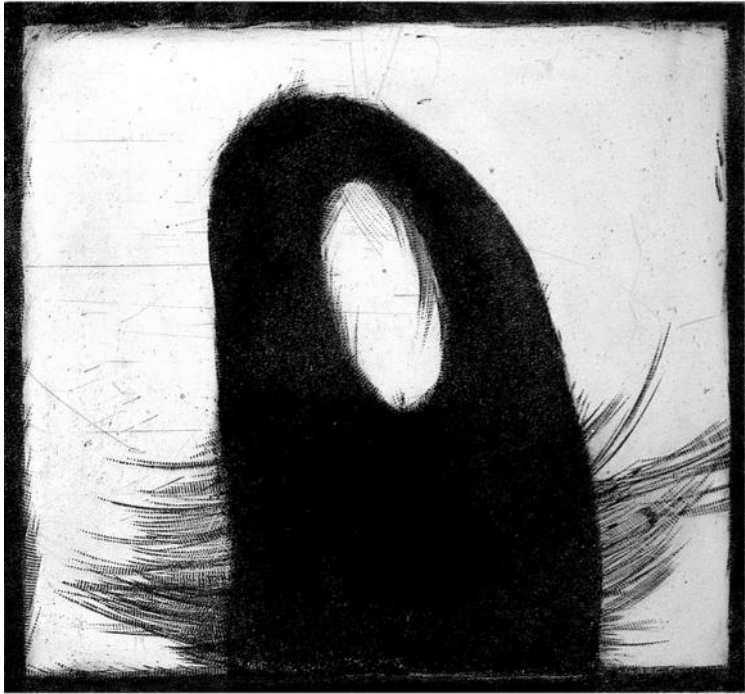
Taasiseseisvumisega algas mitukümmend aastat kestnud Eesti rahvaarvu kahanemine, millega seoses vähenes ka Eestis elavate eestlaste arv. Sellel oli kaks olulist põhjust. Esiteks välisrände: piirid avanesid ja paljud ärksad noored siirdusid läände õnne otsima, haridust täiendama ja maailma avastama. Selle tulemusena kasvas eestlaste arv väljaspool Eestit, sh ka kohtades, kus varem eestlasi ei elanud. Teiseks hakati sünnitusi edasi lükkama. Enne kui siduda end lastega, soovisid noored naised lõpetada haridustee, teha esimesed sammud karjääriredelil ja ka maailma uudistada. See aga tähendas mitme aastakäigu beebide sündimata jäämist, põlvkondade vahede pikenemist ja reaalset eestlaste arvu kahanemist.

Olukord muutus siis, kui Eesti majandus ja eluolu paranesid sedavõrd, et Eestist sai jälle sisserändemaa. Kuigi loomulik iive ei muutunud positiivseks, kasvas oodatav eluiga märgatavalt ja väljarände asemel hakkas tooni andma tagasirände. Nii jõudis eestlaste arv Eestis 2021. aasta rahvaloenduse andmetel 919 711-ni. See arv on 80 000 võrra väiksem, kui oli eestlaste

arv Eestis Teise maailmasõja eelõhtul ja jääb 45 000 võrra alla ka iseseisvuse taastamise aegsele Eesti eestlaste arvule. Ometi ei tähenda see, et eestlasi oleks praegu vähem kui minevikus, sest suur osa eestlasi, rohkem kui varem, on mööda maailma laiali.

Eestlaste arvu suhtelist stabiilsust on aidanud tagada etniliste eestlaste pisut kõrgem loomulik iive, kui on riigi keskmine; seda on küll varjutanud sisserändajate vanuseline koostis ja sellest tulenev suurem sündide arv 1000 elaniku kohta. Selle põhjus oli sünnitusealiste naiste suur osakaal immigrandide seas. Siiski oli peaaegu kõigil aastatel eestlaste summaarne sündimuskordaja ja lõpetatud sündimuskordaja pisut suurem ning oodatav eluiga natuke pikem kui teiste Eestis elavate rahvuste esindajatel (Tiit 2013).

(Järgneb)

KRISTEL KINK. Autoport (2006)

ELU JA HINGE KEERDKÄIKE TÕLKIDES

Mõtisklusi Jaak Jõerüüda teosest *Seitse odüsseiat*

Eve Pormeister

*Meie võimalus on iseendale meenutada,
et maailmast,
selle tõlgitavusest ja mittetõlgitavusest
teaksime veel vähem,
kui poleks tõlkijaid.*

Jaak Jõerüüt

Kui suunduda kujutluses minimalistlikult ja meelikõitvalt, kubistlike sugemetega¹ kujundatud raamatu *Seitse odüsseiat* esikaanelt põhiteksti juurde, pilk äkitselt tardub. Niivõrd ootamatult tabab teda esimeses reas leiduv sõna “sõjaraamatud”.² Püha Agatha poolt vastlapäeval taevast alla sadada lastud apelsine, vikerkaart ja veel palju muud esile manavale oranžikarva kaanele järgnevast tekstiavangust oleks hoolimata pealkirjas peegelduvast Trooja sõjast ning elu, surma ja taassünni tsüklit kehastavast ringist võinud oodata kõike muud kui vihjet sõjale. Kummatigi on inimkonna

¹Mõeldud on analüütilise kubismi erivormi orfismi, mille tähtsaim põhivorm on ring.

²Jaak Jõerüüt. *Seitse odüsseiat*. Tallinn: EKSA, 2022, lk 7. Edaspidi viitavad sellele teosele leheküljenumbriid tekstis.

üht tähtsamat, paljude tähendustega sümbolit, püha geomeetria kujundit ringi³ peetud platoonilises filosoofias kõige täiuslikumaks vormiks, foiniikia tähestikus aga ringikujulist o-tähte silma ('*ayin*') sümboliks.

Lai tähenduslik sümboliväli on ka valgusel, soojusel ja elu tähistaval apelsinil, mida on nimetatud ravimõunaks ja seostatud antidepressandi toimega, ning Idas päikest, armastust ja õnne võrdkujustaval oranžil värvitoonil. Buddha munkade rüü oranži näeme muu hulgas nii mikro- kui ka makrokosmost kirjeldava, kümnest ringikujulisest sfäärist (*səpîrôt*) koosnevana kujutatud kabalistliku elupuu (heebrea k '*əš ḥayyim*') kaheksandas *səpîrâ*'s nimega *hôd* ('majesteetsus', ka 'suursugusus, aulisus, värskus, ilu, toredus'), maailma tunnetamise lättes, millest aimub, et kabalistlik elupuu võrdkujustab nii nagu ringi universumit kui ka sisemise inimese printsiipi, olles "'maakaart", "reisijuht" iseenda olemasolu mõistmiseks" (vt Schrem s. a.).⁴

Sümbolitest tiinet oranži kaant pole Jaak Jõerüüda raamat kohe kindlasti mitte juhuslikult ülle tõmmanud, vaid kunstnik Andres Tali on "end lugenud raamatu sisuni, kuni orgaanilise sidemeni välja".⁵ Selgub, et mitte midagi juhuslikku pole sissejuhatavas lauseski, et märksõnad "sõjakirjandus" ja "sõda" omandavad *Seitsmes odüsseias* tähendusliku kandepinna, et visuaalsus ehk raamatukaane kujundus vs. verbaalsus ehk sõna osutuvad esimehks vastandpaariks katsetel kombata, avada ja kirjeldada inimese ja maailma suhte kontrapunktilisi liikumisi ja allhoovusi:

Aga mida on öelda iseenda ja maailma suhte kohta, kui ei tunta maailma räpast ajalugu ja selle argiste päevade nõiduslikku labürinti [---]? Mida on öelda, kui ei tunta iseennast ei oma jumalikkuses ega kuratlikkuses? (lk 105–106).

Mida on öelda, kui ei tunta vabasse kõrgusesse püüdes ja hinges tähtede järele janunedes oma sisemises pimedas ruumis, "keldris" pesitsevaid metsikuid jõude ja ihasid? Kui ka su "metsikud koerad

³Ring raamatukaanel on vaadeldav samuti kontsentrisena.

⁴Vihje eest kabalale tänan Doris Karevat.

⁵Jaak Jõerüüda e-kiri Eve Pormeistrile, 24.9.2022.

tahavad vabadusse; nad hauguvad rõõmust oma keldris, kui su vaim püüab vallandada kõik vangikojad” (Nietzsche 1932: 44).

Mitmesugustesse suhetesse Jaak Jõerüüt odüsseiades nüüd sukeldubki: ilu ja jubeduse, poliitika ja kirjanduse, ürghirmu ja elujanu, koguni hirmu ja (elu)saladuse, (linna- ja maa)maastiku ja inimese suhtesse. Suhe maastikuga, mis on teda vaevanud nagu *Aafrika äärel* autorit Karen Blixenitki (lk 90; vrd Blixen 1993), tundub olevat üks selle raamatu sütikutest. Erinevalt taanlannast on eesti kirjaniku maastik aga ühekorraga “linna-, looduse- ja ajaloomaastik, neljandal talvel pärast viimase maailmasõja lõppu. Lõvideta ja liikumatu maastik, mille südames asub osa minu eluloost” (lk 98), millest pikalt kirjutamine pole aga algusest kaugemale edenenu. ⁶ Jaak Jõerüüda maastikus, milles talletub toimunu ja aimub tulevik, kasvab bussisõitudel vaadeldud “[m]eeleheite võsa” (lk 103) ehk “Eesti rahva kannatuste võsa, eesti rahva rõõmu võsa” (lk 104). Eripalgeliseks muudab tema suhte maailmaga aga küsimus, kas see suhe, mida ta endale praegu ette kujutab, “on lõplik või ei”, ja veendumus, et seda suhet “mõjutavad ainult juhuslikud kohtumised” (lk 155).

JUHUSLIKEST KOHTUMISTEST DIALOGINI

Juhuslikest — mille üle võib muidugi vaielda — kohtumistest on “täiesti omaette sõltumatult” tekkinud ka seitse odüsseiat, millest kaks on ilmunud küll lühemas variandis ajakirjas *Looming*, kuid raamatu kaante vahel on põhimõtteliselt kõik tekstid “uued, esmatrükk”. ⁷ *Seitsme odüsseia* tekkelugu aga hõlmab laiemas laastus lausa kolmekümmend kuut aastat.

⁶Blixeni teose tsitaadis kirjeldatud julgeolekumehed, “kolm pikka-des mantlites meest” (lk 100) toovad Saksa kirjandusest meelde Wolfgang Borcherti lühijutu *Die drei dunklen Könige* (Kolm kahvatut kuningat, 1946; eesti k Borchert 1960, tlk August Sang) kolmest sõjast tagasipõrduvast mehest ja piibliloo Jeesuslast austama läinud kolmest Hommikumaa targast.

⁷Jaak Jõerüüda e-kiri Eve Pormeistrile, 26.8.2022.

Need on olnud kujutletavad kohtumised kirjanike ja nende loominguga — Itaalia (sõja)kirjaniku, filmimehe, sõjakorrespondendi ja diplomaadi Curzio Malapartega (9.6.1898 – 19.7.1957; õieti Kurt Erich Suckert),⁸ Austria kirjaniku ja tõlkija Peter Handkega, Austria kirjaniku Rainer Maria Rilkega, Rootsi filmi- ja teatrilavastaja ning kirjaniku Ingmar Bergmaniga, Taani kirjaniku Karen Blixeniga *alias* Isak Dineseniga, soomerootslasest kirjaniku, filmilavastaja, poliitiku ja diplomaadi Jörg Donneriga, ning füüsiline kohtumine kümneaastase poisina vanaema venna, Briti mereväe leitnandi ja Eesti diplomaadi Otto Grantiga (1.7.(19.6.)1893 – 8.8.1963 Sindi) ning tema ärasaatmata kirjaga Ameerika diplomaadist sõbrale Spaffordile —, kes ja mis hakkasid talle avaldama samasugust mõju kui päriselt juhtunu ja kogetu. On ju “mingisugused tekstid [---] kõik elu osad”.⁹ Nii ta kirjutaski “nendest rohkem kui elusündmustest kui kirjandusteostest”.¹⁰ Nii saigi neist päästik iga seitsme, mitte ajaliselt järjestatud, autori sõnul rohkem mingi luuletuskogu mustri järgi kokku pandud loo jaoks, mis ühel või teisel moel ja ajal temani jõudsid. Need tulevikku suunitletud lood, milles ta pendeldab “mineviku ja tuleviku” (lk 130) või *nüüd*’iks saanud tuleviku vahel, rändab “ajas kaugemale kui lubab mu sünniaasta, ja ruumis kaugemale, kui olen elus suutnud” (lk 119), ning paigutab “inimesi ajajoonele oma loogika järgi” (lk 89, vrd näiteks lk 68, 190, 191) — ka siis, kui keegi on talle vastukarva, kuid vajalik —, on mõnes mõttes nagu üks lugu (vrd lk 139). See on “elude ja maastike panoraam” (lk 119).

Jaak Jõeriüda *Seitse odüsseiat* on iselaadne teos, midagi *vilamatalikku* on selles, midagi, mis üllatab, kohati rabab oma kompositsioonilise võttega, milleks on eripärane, paiguti sisemono-

⁸Pseudonüümi Curzio Malaparte hakkas kirjanik kasutama alates 1925. aastast oma edasisel radikaliseerumisel “tooruse aristokraadina” (“als Aristokrat des Gemeinen”). See oli mehe nimi, kes erinevalt Napoleonist (Bonaparte) valis alati “halva poole” (Steinfeld *s. a.*).

⁹Loetud ja kirjutatud. Kirjandustäna festival: Jaak Jõeriüt ja Siim Lill. — Vikerraadio, 10.9.2022, vt arhiiv.err.ee/audio/vaata/loetud-ja-kirjutatud-kirjandustanava-festival-jaak-joeruut-ja-siim-lill.

¹⁰Samas.

loogina mõjuv *dialoog* tsitaatidega, mille tarvis äratatakse vajaduse korral kujutluslikult surnuist üles oma nähtamatud partneridki. Iseenesest pole selles võttes midagi uudset, on ju maailmakirjanduses varemgi vestetud surnute või kujuteldavalt ellu äratatud tegelaste pilgu läbi või viidud neid omavahel kokku.¹¹

Seitsme odüsseia dialoogivormi vallapäätjaks sai — nagu teose esmaseks sütitajaks — omal sümboolsel moel Ingmar Bergmani autobiograafiline *Laterna magica* (1987; eesti k 2006, tlk Ülev Aaloe), sest just see teos olevat autoris tekitanud “mingisuguseid oma mälu pilte, [---] mingisuguseid emotsioone, mille peale sa tahad reageerida kohe”.¹² Teoses on selle kõnevormi käivitajaks seevastu Curzio Malaparte, sest “just” itaallasega oli Jaak Jõerüüta “tabanud kahekõne-*idée fixe*” (lk 8). Selle tarvis paneb nähtav autor varasügisel linnakorteri rõdul, kust ta heidab otsekui linnuperspektiivist pilgu maapealsele elule, nähtamatu autori istuma enda vastas teisele poole kuulsast Carrara marmoripoest toodud, kuid nüüdseks tuhmunud marmorplaadiga lauda, millel toretsevad suures terrakotapotis lilled. Seal ta dirigeerib dialoogi Malapartega, kes on neljakümne ja viiekümne vahel ning surnud umbes siis, kui autor oli kümneaastane, ning loeb talle ette tolle enda raamatut *Kaputt* (1944; eesti k 2005, tlk Mailis Põld), üht väheseid 20. sajandi suuri sõjaromaane (vt Steinfeld s. a.).

Kõige ehedamalt mängibki Jaak Jõerüüt dialoogivormi läbi 1. odüsseias “Curzio Malaparte valge hirm”, kus kahe mehe vestluspaik ning siin ja seal otsekui remarkidena mõjuvad üt-lused loovad lavalise illusiooni ja kohatise stseenilisuse. Ülejäänud kuues osas võiks autori kahekõnesid käsitada vestlusena tsi-taatidega ehk täpsemalt öeldes, vastava autori pilgu ja kogemuse kaudu kirjeldatud tegelike või kirjanduslike sündmuste ja tund-mustega, või kirjanduslike peegeldustega, ning koguni iseenda loominguga.

¹¹Vt saksakeelsest kirjandusest näiteks Thomas Hettche romaa-ni *Nox* (1995), Günter Grassi jutukogu *Mein Jahrhundert: Erzähl-band* (Minu aastasada, 1999; eesti k 2006, tlk Vahur Aabrams), Anna Seghersi novelli *Die Reisebegegnung* (1972).

¹²Jaak Jõerüüt 18. mail 2022 raamatuesitlusel Tartus.

Jaak Jõeriüt on tsitaatidega töötamist ikka armastanud, näiteks lühiromaanis *Elu lehekülgi lehitsetakse kiiresti* (Tallinn: EKSA, 2017) ja meie vestluses 2020. aastal (Pormeister 2020: 455–493). Romaanis *Poliitiline daamikinnas* (Tallinn: EKSA, 2019, lk 263) leidub fiktiivse kirjaniku Franki failides lausa kaust pealkirjaga “tsitaadid”. Võib-olla kõditab Jaak Jõeriüta tsitaatide markeerimisel ka tunne, mis kiirgub käe geomeetrisest tegevusest (vrd lk 68).

KIRJUTAMINE ILMA ŽANRILISTE PIIRITLUSTETA

Ehkki eesti kirjanduses ei pöörata žanrimärgetele teoste ala-pealkirjana kuigi palju tähelepanu, oli *Seitsmes odüsseias* raken-datud kirjandustehniline võte kirjaniku jaoks selle küsimuse üles kergitanud. Tabavat nimetust sedasorti tekstidele tal aga leida ei õnnestunud. Ka pakutud “essee-novell” ei sobinud sellist kujutamismvormi määratlema. Tõepoolest, novellid need seitse teksti kohe kindlasti pole, sest neis puuduvad nii tavapärased süžee-liinid kui ka mingi “sündinud ennekuulmatu juhtum” (Goethe; vt Eckermann 2018: 258), esseelikkust olevat neis samuti vähe. Kõige lähema vaste leidis autori sõnul Tiit Aleksejev prantsuse mõistega “proosa”,¹³ kuid paraku asetub see eesti keeles teise tähendusvälja.

Katsed pookida autobiograafiliste sugemetega teosele külge “autobiograafia” silti kummutaksin ma autori enda sõnadega 4. odüsseiast, kus ta selgitab, miks ta ei taha esitada elu puhtas autobiograafilises raamatus:

[K]õige nürim on raamatuid, milles esitatakse elu, kirjutada aru-annetena, kus aastad, kuud, nädalad, päevad ja tunnid järgnevad üksteisele tuimas rivis. Ei, inimese elatud aeg liigub teistmoodi, liigub mõtete sabas, mis rabelevad, peatuvad, panevad minema ja sööstavad tagasi (lk 69).

Pigem on siin tegemist vaimse autobiograafiaga.

¹³Jaak Jõeriüt 18. mail 2022 raamatusitlusel Tartus.

Küsimuste küsimuseks aga jääb: kas kõik asjad ja teod peavad ilmtingimata olema topitud kastidesse ja surutud (tardunud) mõistetes? Eriti veel ajal, mil žanripiirid nagunii hajuvad ja žanrimõiste vajadus muutub mõnel juhul üldse ebaoluliseks. Sellele osutab näiteks Indrek Koff vestluses Igor Kotjuhiga, leides, et “kirjandusel ei ole piire” ja et žanrimõiste on

vajalik teadusele ja ehk ka kriitikale (ehkki miks peaks?), aga kirjanik ja lugeja võiksid jääda puutumata. Mida vähem piiranguid, seda ehedam on loomise ja loomingust osasaamise kogemus (Koff, Kotjuh 2022: 1252).

Kui naljaga pooleks püüda Jaak Jõerüüda *Seitset odüsseiat* žanriliselt raamistada, sobiks selleks ehk mänguline mõiste “odüsseia-tsit(a)deia” või lihtsalt pealkirjas leiduv metafooriline mõiste “odüsseia”. See ei tähenda, et tema teos pöörleks mingil moel ümber legendaarse Trooja sõja kangelase Odysseuse (ka Odüsseuse) sõjajärgsete eksirännakute. Selle oletuse peletab eemale ainuüksi pealkirjas esinev omadussõna “seitse”. Ent vaimset ja tunnetuslikku või koguni sensuaalset tõukejõudu on vanakreeka värssepos Jaak Jõerüüdale küllap sisendanud.

MÜSTILINE, MÜTOLOOGILINE PEALKIRI JA MAAGILINE SEITSE

Teose ja selle pealkirja kolme olulise allikana nimetab Jaak Jõerüüt kõigepealt Homerosel omistatud eepost *Odüsseia* (eesti keeles ilmunud August Annisti tõlkes 1963. aastal), seejärel Soome kirjaniku Mika Waltari odüsseiat, tema romaani *Turms, surematu* (1955; eesti k esmatrükk 1959, tlk Johannes Aavik) etruski mehest Turmsist, kes otsib pärast välgutabamust ennast ja tagasiteed koju. Kolmanda lättena on Jõerüüda jaoks oluline Paa-vo Haavikko odüsseia “läbi elu, läbi aastakümnete, mida ta oli

siis värsivormi pannud”, ilma et ta “seal liiga palju Homerosest räägiks”¹⁴: *Kogutud luuletused* (eesti k 2021).

Tähistab ju sõna “odüsseia” (kreeka k Ὀδυσσεΐα) ülekan- tud tähenduses nii “pikka, seikluslikku eksirännaku/eksisõitu” ja tagasipöördumist koju kui ka iseendaga ja maailmaga suhte otsi- mist. Nii mõistab seda autorgi, kinnitades, et “odüsseia” tähendab alguse otsimist ja et “kodu on ju algus, iseenda otsimine, iseenda alguse otsimine”.¹⁵

Eelnenud mõttekäikudes peegeldubki kõik see, mida sisaldab peaaegu arhetüüpseks väljendiks kujunenud “odüsseia” ja mida kannab endas Odüsseus:

Kui üldse keegi, siis müütiline Odüsseus ajab rändurite ja enese- otsijate vere kuumaks alati. Kui üldse keegi, siis on see Odüsseus, kes tasumise tunnil tõmbab hetkega vinna vibu, et tabada reet- jaid (lk 110).

Jaak Jõerüüda Odüsseuses on aga varjul midagi enamat. See kannab endas ka tema kui Eesti suursaadiku aega ja ruumi Itaa- lias (Maltal ja Küprosel) aastatel 1998–2002, mil ta elas Roomas, kust algab Euroopa ja kust algab Aafrika, paar nädalat peene ho- telli keldrikorrusel, täpsemalt Aldrovandi villas, mida lahutas par- gist ja selle servas asuvast loomaaiast ainult 16. sajandi Euroopa loodusteaduse isa Ullisse Aldrovandi (lk 118) ehk Ulysses Aldro- vanduse järgi nimetatud tänav.

Mingil moel astub Odüsseus välja ka autori külmkapist, kust lendab otsekui teisest ajast tema poole müstiline, tugev ja terve, helehallist kuldkollaseks ja lapse kaheks peopesaks muutuv libli- kas (lk 96–98), kes viib tahes-tahtmata mõtted sinisele isasele lib- likale nimega Ulyssese liblikas (*Papilio ulysses*) ehk sinine pääsu- saba.

5. odüsseias ehk maailmaga suhte otsimisel paneb Jaak Jõe- rüüt Odüsseuse aga liikuma pärismaastike, “Aafrika kuuma lum-

¹⁴Vt Loetud ja kirjutatud. Kirjandustäna festival: Jaak Jõerüüt ja Siim Lill.

¹⁵Samas.

muse ja põhjala jaheda roheline võsa” (lk 109), ning linnamaastiku, 20. sajandi alguse Dublini (lk 110) juurde. Just sealt pärit iirlasest ingliskeelse kirjaniku, teadvuse voolu tehnika pideva kasutaja ja edasiarendaja James Joyce’i romaani *Ulysses/Ulixes* (1922) kaudu, millel on rohkelt paralleele *Odüsseiaga*, saab Jaak Jõerüüda kui kirjaniku jaoks mütoloogilisest tegelasest suure tähega Kirjanduse eeskõneleja ja mitte päriskirjanduse nahutaja:

James Joyce’i “Ulixes” meenutab rusika veenvusega, et Kirjandus on midagi muud, kui need kaantevahed, mida ka meie ajal hulgi toodetakse ja mida müüakse allahindlusepäevade kaubamajades kõrvuti loomaliha ja odavate kommidega; nende toores verisus ja lääge magusus on alati sama, tootjast ja pakendist hoolimata, sajadid vahetuvad, nimed kaantel vahetuvad, vahet pole (lk 110).

Jaak Jõerüüda jaoks on päriskirjanduse “lähete koht, millelt luuakse, [---] inimest tõstev, hinge ülendav” (lk 34). Ja seda saab anda “ainult kunstilooming, ka kirjandus, see tõeline” (lk 35), mitte aga poliitika. Kes oleks veel pädevam tegema seda võrdlust kui mitte kirjanik ja endine diplomaat, poliitik Jaak Jõerüüt? Ja kas ei tee päriskirjandust “[I]aused, mis ei oota kommentaare, täiuslikud väljendama seda, mida nad *tahavad* väljendada” (lk 42; minu esiletõst), ning see, *kuidas* kasutada sõna millegi jagamisel teistega ehk tabada õigel hetkel *õige*, kiire, efektiivne, intuiitiivne sõna, nii nagu seda koges äraspidiselt filmi- ja teatrirežissöör Ingmar Bergman Münchenis, kui ta tundis end saksa- ehk võõrkeeles abitu ja mannetuna? Kirjandusse üle kantuna kõlavad need tunded Jaak Jõerüüda tõlkes järgmiselt:

[Õ]ige sõna õigel, sekundi jooksul mööduval hetkel, kui käsi kirjutab üles lause, mis aju labürindist parajasti välja pääses, on lehekülgede valitsemisel kõige kindlam relv. Sõna, mis ei lõhu lause ega lõigu rütmi, mis ei sega tulevast lugejat keskendumast, ega kirjutajat kirjutamast. Kiire, efektiivne sõna, mis sünnib intuiitiivselt ja tabab täpselt märki, avades tunnetepuhangu või lõpetades mõtte (lk 79).

Ning lõpuks on odüsseuslikkust ja *Odüsseia*’likkust tunda Jaak Jõerüüda lugude stiilis ja keeleski, mida iseloomustab lause-

tüüpide mitmekesisus — liitlausetest lihtlauseteni, kõrgstiilist märkmete- ja telegrammilaadsete ja elliptiliste lauseteni välja — ning keeleline lopsakus, vasardavad kordused, assotsiatiivsus ja emotsionaalsus, aga samuti mängulisus.

Salapärasusega looritatud arv seitse ilmub üllatavalt rohkesti nii kirjanduslike kui ka heliteoste pealkirjades. Kuid ikkagi: miks just seitse ja mitte näiteks kaheksa odüsseiat? Sellele on kirjanikul endal väga lihtne vastus: kuna inimkond olevat maagiliste arvude suhtes “nii-öelda enam-vähem kokku leppinud”, siis peaks müütilisele Odüsseusele maagiline seitse “päris hästi passima nagu ülikond”.¹⁶ Iseasi on muidugi, mida lugeja seitsmega seostab, võib-olla näiteks *Tuhande ja ühe öö* lugu “Sindbad Meresõitja seitse retke”, või ringjoone läbimõõtu, milleks on püha number seitse. Ja iseasi on, mida autor teadlikult või alateadlikult selle numbriga oma lugude ülesehitamisel ja sõnalisel edastamisel veel peale hakkab. Rohkete tähendusväljadega laetud arv seitse — muu hulgas sünni ja surma, täiuslikkuse ja maagia sümbol — kujunes võib-olla kirjanikule endalegi ootamatult mitmel semantilisel tasandil üsnagi oluliseks kanaliks oma mõtete ja sõnaliste piltide edastamisel ning sel moel sõlmpunktide loomisel individuaalse ja kollektiivse teadvuse ja mälu vahel. Ühel või teisel moel suubuvad kõik need seitse odüsseiat ehk autori jutustatud (mõtte)lugu, (fragmentaarset) lugu või odüsseiade etappi, mis on “enamasti inspireeritud täielikult teistest kirjanikest” ning nii nende kui ka autori enda hingeodüsseiade peegeldustest,¹⁷ kuid mis dialoogi astudes kompavad, peegeldavad ka teineteist ja üks-teist, oma sisude tuumikuga arvu 7.

Seoses arvuga 7 torkab silma veel üks struktuuriline omapära. Tsiteerides 3. odüsseias Austria kirjaniku Rainer Rilke päevikuvormis romaanist *Malte Laurids Brigge ülestähendus* (Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge, 1904, 1908–1910; eesti k 1989, tlk Tiiu Relve) lõiku kõigile ühise Jumala võimalikkusest, loob Jaak Jõerüüt seal korduva küsimuse “Kas on

¹⁶Loetud ja kirjutatud. Kirjandustänava festival: Jaak Jõerüüt ja Siim Lill.

¹⁷Samas.

võimalik, et...?” kaudu (lk 48) silla oma maagilise arvu 7 juurde: seitsmes lõigus, igas lõigus kaks korda, niisiis 2×7 korda koputab Rilke inimeste südamele, moraalile ja mõistusele ning kutsub üles sellest tegematajätmisest midagi ära tegema. Rilke küsimuse struktuur ja rütm on kohati tajutavad kogu raamatus.

MIKS IKKAGI SÕJAKIRJANDUS?

Miks Jaak Jõerüüt ikkagi alustab oma odüsseiade kogumikku sõnaga “sõjakirjandus” ja veab seda nii otseses kui ka metafoorses tähenduses läbi kogu raamatu, kuigi ta tunneb teatud vastu-meelsust selle suhtes? Pealegi on ta kinnitanud, et 24. veebruaril 2022 oma võikuses lahvatanud täiemahulise sissetungiga Ukrainasse ning ka mitte 2014. aastal puhkenud Vene-Ukraina sõja algusega pole sellel raamatul mingit pistmist, sest see valmis eelmise aasta sügisel ja ta andis selle kirjastusele üle 6. jaanuaril 2022.¹⁸ Tõsi, mõnes mõttes sõda “ei lõpe põhimõtteliselt kunagi, vaid muudab nägu ja väljendub kuidagi teisiti” (Ouředník 2018: 69). Relvasõdasid jagub nii 20. kui ka 21. sajandisse: Jugoslaavia sõjad 1991–2001 (lk 30),¹⁹ Ukraina ja Venemaa jõhker vastasseis (lk 31) ning Poola ja Nõukogude Liidu fataalne konflikt Teise maailmasõja piires (lk 32) — olgu need vaid mõned näited, mida ka autor nimetab, tsiteerides oma poollelijäänud esseed 2019. aasta Nobeli kirjanduspreemia laureaadi Peter Handke kohta 2. odüsseias “Poliitika ja kirjanduse perversne suhe”.

Tundub, et sõjaraamatute küsimus on Jaak Jõerüüta juba mõnda aega painanud, nii et tal on nüüd selles mõneti oksüümoroonlikus tunnetegammas “vaja järele mõtelda. Selle üle, mida ma

¹⁸Jaak Jõerüüda e-kiri Eve Pormeistrile, 6. I 2022.

¹⁹Kosovo sõda (1998. aasta veebruar – 11. juuni 1999) koges Jaak Jõerüüt ka suursaadikuna Roomas. “Kogesin Kosovo sõda oma õue all oleva sõjana, nii nagu seda kogesid itaallased, sest sel ajal oli mu kodu Roomas. Mäletan pommilennukeid Aadria mere kohal. Ohku tõusid nad Itaaliast. Mõnikord kukkusid pommid merre,” kirjutab tema abikaasa Viivi Luik essees “Kogemuse väärarmatus” (Luik 2022).

sõjaraamatutest otsin, miks ma neid üldse loen, mis neis tõmbab magnetina ja mis neis peletab eemale nagu raipehais” (lk 11). Ent minu eesmärk ei ole käsitleda sõjakirjandusega tegelemise võimalikke põhjusi.

Lugenud läbi kogu raamatu, hakkas pilt selginema, esialgne tõrkus sõjamotiivi vastu taanduma ning 1. ja 7. odüsseia muutusid kogu teose alfaks ja oomegaks. Need on teadlikult paikapandud verstepostid. On ilmne, et autoril oli vaja veel millegi muu üle järele mõelda: selle üle, mis jälje ja seesmise missioonitunde oli temas tekitanud kümneaastase poisina kogetud põgus kohtumine kummitusena nende kodu ukسلävele ilmunud vanaema venna Otto Grantiga, kes hiljem “isa garaažist, amatöörlikult peidetud räpaste ölikanistrite [---] ja muu rauarämpsi kuhja” (lk 157) alt leitud, sovetiajal ärasaatmata jäänud kirja kaudu Ameerika diplomaadist sõbrale Spaffordile uuesti autori ellu ilmudes jäi teda aastakümneteks saatma ja tema “aju painama nii, nagu ainult lahendamata mõistatused seda suudavad” (lk 151). Sellest — mitte diplomaadi ja poliitikuna kogetud hetkedest — saab Jaak Jõerüüda “hindamatu hetk, mida kellelgi teisel ei saa kunagi olema” (lk 154). Võimalik, et just see tunne, vanaonu vaevatud silmad (lk 155) ja neis hõõguv “kannatuste valu” (lk 150), aga ka mõlema missioon Eesti saatkonna juhina ühes ja samas linnas — Stockholmis — on kõik need aastad ajendanud meenutama ja sõnaliselt jäädvustama seda lapsepõlveaspekti, looma seespidiselt (vrd lk 52) Otto Granti, otsima tema loo võtit ja tuuma (vrd lk 150), püüdma jõuda jälile tema saladusele ning kõige selle abil mõistma iseennast — “Minagi olen teistele mõistatus, mõistan ma alles nüüd” (lk 145) — ja vastupidi. “Mina. Võrrandi lahendus”, jõuab autor 3. odüsseias “Rilke, nii noor” Artur Alliksaare ridade “mis kaunilt kannab needust, vabalt vaeva / ja vapralt väsimust ja sulnilt süüd” (lk 61)²⁰ äratundmiseni.

²⁰Jaak Jõerüüt tsiteerib Artur Alliksaare luuletusest “Tuleb ingel ja puudutab vett: Franz Kafkat lugedes” 3. odüsseias “Rilke, nii noor”. Viivi Luik osutab teoses *Kuldne kroon* Alliksaare samadele sõnadele (2023: 96). Jaan Kaplinski aga vihjab luuletuses “Artur Alliksaar” luulekogus

7. odüsseia poole näib autor olevat teel algusest peale. See suund ja siht — muidugi on see üks võimalik lähenemisviis — on määranud 1. odüsseiale kompositsioonis ja Otto Granti teema arenduses erilise koha: funktsionaalse rolli. Nimetagem sealt kiirgivatest temaatilistest ja märksõnalistest vihjetest ning pidepunktidest esmajoones peamisi tegelasi, “näiliselt külmaverelist koleduse kroonikut” (Steinfeld *s. a.*) Curzio Malapartet ja tema tuules impressionistlikku maalikunstnikku ja kuulsat aristokraatgeid, Rootsi printsi Eugenit ning (jäätnud) hobuseid, kuid samuti sõjateemaga seotud surmamotiivi ja (surma) saladust; märksõnu “kannatamine” ja “kannatused”, mis ulatuvad läbi kõigi osade Otto Granti “kannatuste valu[ni]” (lk 150) välja; olulise kompositsioonilise elemendi, kahekõne sissetoomist; inimese ja maastiku suhet; aja tavamõiste tühistamist ehk aegade segunemist (lk 20); esimese odüsseia muinasjutulikku lõppu (lk 26) ning sellega kaasnevat vihjet igavikulisele kordusele (vrd lk 193). Koguni Eesti Vabariigi ajast pärit reket, mille onu Ivar kümneaastasele autorile kinkis, leiab poetilist rakendust ja mis minu silmis muutub ligi 90 aasta vanuse originaalraamiga reketi kunagiste põdrasoolest tehtud pingul ja hilisemate kunstmaterjalist helehallide venivate keelte kõrvutamisel (lk 9) üheks kogu teost iseloomustavaks kontrapunktiliseks kujundiks.

7. odüsseia oleks nagu puu, mille kasvama hakkamiseks on vaja ka seeneniidistikku, ülejäänud kuut odüsseiat, mis moodustaksid puu juurtega seenjuure ehk mükoriisa. Kõik need lood varustavad viimast lugu vajalike toitainetega, nagu seeneniidid taimede vee ja toitainetega. Ja üks viimane odüsseia kiirgu omal moel tagasi teistessegi:

Stseen minevikust on ankur, mis hoiab mu mõtetes paigal kogu seda vastuokslitku, saladuste varje täis olevat, ühe elu juurde kuuluvat faktide, oletuste, kuulujuttude, hiilguse, kannatuste, ebaõigluse, rikkuse, viletsuse, lootuste ja pettumuste koormat, pakitud kokku nii, et seda ei võta tuli ega vesi, koormat, millest ammu surnud mees ise on lahti ja vaba, kuid mille kandmise, sorteerimise

Käoraamat: Luulet 1956–1980 Alliksaare armastusele Rilke vastu: “kõlamlas surma kristall / killuke Rilket peas” (1986: 58).

mise ja valgustamisega peab hakkama saama keegi teine, kes veel elab (lk 151–152).

Niisiis mõjub kõik, mis eelneb 7. odüsseiale, omamoodi prelüüdina, suure ettevalmistusena *grande finale*'ks.

Kuid Malaparte, see hirmu- ja surmapilte maaliv, sõjalise aspekti kaudu isegi Jaak Jõeriüda raamatu pealkirjaga seostuv mees, on samas üks kesksemaid seitset odüsseiat ühendavaid tegelaskujusid, kelle taga on veel palju muudki — kõik see, mida lugeja ei tea või ei aima. Sest välistatud pole, et selles kujus peitub veel midagi, mida autor otsib Otto Granti identiftiseerimisel. Nii võib öelda, et Curzio Malaparte ja Otto Grant, üks *Seitsme odüsseia* kompositsiooniline alfa ja teine oomega ning vastupidi, peegelduvad mõnes mõttes teineteises. Võib-olla püüab autor Jaak Jõeriüt paradokssel moel peale selle ka talle armsast Itaaliast pärit, ent pakasest ja sõjajärvest, hobuste jäätumisest Laadogal, viirastuslikest varjudest inimeste laubal (lk 21) kirjutava Malaparte kaudu, kelle villa asub soojal Vahemere saarel Capril, leida mingit tasakaalustamist, “ehtsat kuuma päikese kehastust, Lapimaa vastandit” (lk 19), vastandit kõdunemisele ja surmale, mida võrdkujustab ka rõdul istuvate nähtava ja nähtamatu mehe juurde katuse-servale “hääletult ilmunud hall vares” (lk 14). See ikka ja jälle läbi eesti kirjanduse lendav intelligentne lind, surmasõnumi vahendaja, “kelle silmad mõjusid sama targalt, nagu mõjus timukalikult tema süsimust tugev nokk” (lk 14), endelind vares, keda Jaak Jõeriüt nimetab kord vaikivaks timukanokaga vareseks (lk 19), kord surmalinnuks (lk 20), kord timukavareseks (lk 25), on selles loos tunnistajaks elu spiraalsusele ning autori ja Malaparte kohtumisele, kes jäävad lõpuks rõdule “vapralt oma positsioonidele nagu sõdurid kaevikus [---] omapead lahendama oma maiseid ja ebamaiseid probleeme” ja kes istuvad seal praegugi veel, kui nad surnud pole (lk 25–26).

ÜRGHIRM JA SURM

Surma kujund, mis läbib kõiki odüsseiasid, alustab oma marssi esimeses pealkirjas “Curzio Malaparte valge hirm” — ja peidetult raamatu pealkirjaski —, avab sõnaga “sõjaraamatud” 1. odüsseia ja ilmutab end otseselt 6. odüsseia pealkirjas “Tulpide lõhn ja inimeste surm”. Jaak Jõerüüda raamatus on juttu mitmesugustest surmadest ja suremisviisidest: tapmine sõdades ja atentaat, lennuõnnetus, enesetapp ja vanadusse suremine, leppade surma ootavad vaksapikkused kuused (lk 104), surm Veneetsias Thomas Manni samanimelises novellis (lk 144; vihjega koolerale ja surma kollasele värvile), 21. sajandi *must surm* koroonas (lk 65).

Surma ja hirmu võib endas peita ka valge värv. Selles peegelduvad hirmunud jäätunud hobused ja vaikus Malaparte pilgus, mis on sile “nagu hoolikalt triigitud surilina” (lk 21), sellega maalikult itaallane “hirmu portree” (lk 25). Malaparte raamat on täis selliseid portreid, “kõige lõikavama täpsusega märki tabavaid inimeste kirjeldusi” (lk 16).

Valged on olnud Malaparte sõjaromaani *Kaputt* leheküljed, mille ootamatult kiiresti kollakaks tõmbunud paberiga (lk 22) seostub autori omaenda tajutud, esimeses trükis ilmunud proosa-teoses vanavanaema surma kirjelduses mainitud surma värv: *kollane* (lk 24). Ja talle meenub ema jutustus sellest, kuidas surm oli viinud tema vanaema tagasi lapsepõlve- ja koolikeelde: saksa keelde. “Aufstehen!” oli hüüdnud end voodis istuma ajanud vana naine — millega assotsieerub saksakeelne sõna “aufstehen” ((surnuist) üles tõusma, ka piltlikult) —, seejärel kohe tagasi vajunud ja suurde saladuslikku teise maailma lahkunud, “mille värvidest meie midagi ei tea” (lk 25). Eesti kirjandusloost on aga teada luuletaja Ernst Enno suremise lugu, kellel õnnestus “teiselt poolt” korraks tagasi tulla ja abikaasale suure imestuse ja ehmatusena teada anda, et “[K]õik on hoopis teisiti!” (Toona 2008: 27).

Surma lõhna on tunda samuti 4. odüsseia pealkirjas “Ürg-hirm” ning ühes selle kandvaimas kujundis, milleks on *kelder* ja mis märksõnana läbib veel 5., 6. ning 7. odüsseiat ja ulatub Itaalia (Rooma) keldri kaudu otsapidi tagasi 1. odüsseiasse. See on

ruum, mis kätkeb mitut keldrikogemust: Otto Granti kelder kongi asukohana (lk 164, 168), paarinädalane ööbimispaik Eesti suur-saadikuna Roomas (lk 118, 119), Viljandi kirjutustoa majakese kelder (lk 166), Ingmar Bergmani *Laterna magica* keldrilavastus (vt Bergman 2006: 222) (lk 84). Bergmanist, kes *Laterna magica*'s räägib pimedusekartusest lapsepõlves, karistusest kamorkas, suletud ruumis elamisest ja kirjutab koguni uurimuse “Suletud ruum”, saigi keldri-teema algataja. Oma suurima elamuse koges ta küllap vist kümneaastasena Stockholmis Sophiahemmeti surnukuuris, kuhu ta jäi luku taha (samas: 13, 39, 55, 76, 96, 119, 201–203).

Bergmani looga haakub ühes Tallinna äärelinna “ürgpimeduse ja päeavalguse vahelises ruumis”, keldris “pimedusega lahingut” (lk 75) lööva kümneaastase Jaak Jõeriüda ürghirm: suur hirm ühe nurga tagant välja veereda võiva suurtel ratastel kõrgel raamil lebava musta kinnise surnukirstu ees (lk 71, 73). Ent mulla ligi naalduv, elu- ja surmahõngu õhkuv kelder valmistab poissi “eluks rohkem ette [---] kui mistahes muu asi esimesel kümnel eluaastal” (lk 70). Kas keldris kogetud tunne oli hirm või Platoni järgi vaid ürghirmu idee, seda pole autor veel teada saanud, kuid et seda ürghirmu hirmutas kolm-kilo-kom-mi-To-bi-Lo-bi-parooli kõrval tookord tegelikult vaid üksainus jõud, kõhust tulev jõud, seda sai ta teada *Laterna magica*'st (vrd lk 75, 82, 80). Et ürghirmus seguneb surmaga mingil moel ka elu(janu), ilmestab 6. odüsseias “Tulpide lõhn ja inimeste surm” endas surma kandva ürghirmu muutumine õhtuvalguses purpurses, s.t purpurse õrnuse paariliseks ehk “armastuse kaotamise hirm[uks]” (lk 146). Näib nagu peidaks ürghirm endas nii armastuse müsteeriumi kui ka surma triumfi (lk 62). On see surma ja armastuse oksüümoroonlik sümbioos või harmoonia või... ?

TEISTSUGUSED SEISUNDID

Kui 1. odüsseiat sissejuhatav “sõjaraamatud” paneb pilgu ootamatult tarduma, siis autori edastatud Malaparte sõnaline maaling

sõjajärve Laadoga silmapilksest kaanetumisest koos sadade sinna lõksu jäänud hobustega söestunud metsa taustal rabab ja vapustab oma õuduses ja müstilises imepärasuses. Pilt sadade hobusepeadega järve “tohtu[il] valge[il] marmorplaa[dil]”, “päarani silmis valge hirm”, ja otse kalda juures “võikalt tagajalgadel” (lk 14) jäävangist kerkiva hobustepuntraga püsib mu silma ees ja sees otseku *tableau vivant*, ainult et kõik elav on seal liikumatu, tardunud, nii nagu nägin seda 2014. aastal linastunud ja 1941. aasta juuniküüditamise dokumentaalsel ainesel põhinevas mängufilmis *Risttuules* (režissöör Martti Helde). Selles *valges hirmus* näivad hobusedki üleni valgeks muutuvat. Neist saab füüsiline ja kujundlik näide eespool mainitud maailma räpasest ajaloost.²¹

Sõjajärve äkitset jäätumist põhjustanud, öösel puhuma hakanud, Barentsi merelt saabunud ja Karjala enda alla matnud põhjatuul manab meeltesse ühe hilisema loo, rahuajal — kuigi sõjaline aspekt pole siingi välistatud — surma toonud tuule- ja veeloo, mida kirjeldab *Varjuteatris* Viivi Luik, kus enne sadadele inimestele parvlaeval Estonia huku toonud suurt tormi ulgus tuul ja “Helsingist ülevalpool lainetasid mustad rasked veelagendikud” ning väljas oli “põrgu lahti” (Luik 2011: 291). Ingliseühüüdu ja surma puudutust (vrd lk 13), kontrapunktilist liikumist on märgata, kuulda ja tunda mõlemas loos.

Estonia laevhukk Läänemerel 28. septembril 1994. aastal oli “kõige jubedam ja kõige ilusam asi” (Luik 2011: 297). Nii viib Viivi Luik sellest ööst eluga välja tulnud inimeste tundmused ja nägemused kokku Malapartega ühise poeetilise ja esteetilise nimetaja alla. Jäätunud Laadoga järve ääres avanenud vaatepilt on “õudne ja imetabane” (lk 14). Nii vahendab järgmisel päeval sinna läinud sisside eelsalkade tundmusi ja nägemusi oma “julm[as] ja tsüünili[ses] kolportaaž[is] lakkamatust sõjast — jutustus[es] koleduse maastikelt” (Steinfeld s. a.)²² romaanis *Kaputt* Curzio

²¹Vt ka 2. odüsseias hobuste teistmoodi sattumist maailma räpasesse ajalukku ratsavõistlusel sõjaneutraalses Rootsis (lk 43–44).

²²Saksa ajakirjanik, kirjanduskriitik, tõlkija ja kirjanik sätib Malaparte romaani *Kaputt*, mis ei ole “mälestusromaan, ei ole traagikast tõukuv inventuur”, ja romaani *Die Haut* (1949) ühte ritta Louis-Ferdinand

Malaparte. Mees, kes kõndis “mõttetult sügavate kuristike ja ilumeelt ärritavate objektide läheduses” (lk 10), kuid kes tundis samas Rootsi printsile Eugenile tema villas rahulikus Stockholmis — arvatavasti 1943. aastal (vt Steinfeld *s. a.*) — hobuste jäätumisest jutustades “oma sõnade pärast õudu ja häbi” (lk 15). Jaak Jõerüütagi näib ebameeldiv tunne riivavat, kui ta küsib ebalevalt, kas ta loeb sõdadest seepärast, et leida tuge oma patsifismile, või et “kogeda kirjutava inimese kutselist naudingut võigaste stseenide tundelistest kirjeldustest” (lk 12)?

Mõlemad kirjeldatud sündmused on sedavõrd traagilised, et paratamatult tekib impressionismi- ja sürrealismiseguse jäätunud hobuste pildigi puhul küsimus, mis tingib sellise teistsuguse seisundi ja tajunihke, et inimene näeb ja tunnetab millegi õudse, võika ja jubeda kõrval samal ajal ilu ja imetabasust? Kas selleni viib piirsituatsioon, kuhu lugejagi saab end kujutluslikult asetada? Ja/või kas siingi võiks nii nagu laevahuku kirjelduse puhul küsida: kas vahest peitub jubeduse ja ilu sünkroonse nägemise taga midagi enamat? (Vrd Pormeister 2021: 152–160.) Kas ei segunenud õudus ja imetabasus loodusjõudude vallas ja surma ees millekski, mis ületab rahulikus looduses tuntava esteetilise naudingu piirid ning tekitab inimeses hirmu, täidab teda tugeva õudustundega? Kas ei sulandunud ja sulandu selleski sündmuses tajutud ilusse miski, mida võiks nimetada hirmu- ja jubeduseseguseks iluks või iluseguseks hirmuks ja jubeduseks? — Malaparte *Kaputi* sõjaepisoodid ja -lood on “ikka täiesti hirmuäratavad, nad on võikalt ilusad või ilusalt võikad, tihtipeale”,²³ tunnistab Jaak Jõerüüt (vrd lk 11). — Niisugust tunnete kogumit väljendab õhtumaises esteetikas *ülevus*, mida võiks tõlgendada omamoodi ilu ja jubeduse, ilu ja hirmuäratava kogumõistena.²⁴ Immanuel Kant, kes oma teoses *Otsustusvõime kriitika* (Kritik der Urteilkraft, 1790) lähtub ülevuse ja ilu võrdlemisel “oksüümoronlikust

Céline'i esikromaaniga *Reis öö lõppu* (1932; eesti k 2010, tlk Heli Allik) ja Claude Simone romaania *Flandria tee* (1960; eesti k 2011, tlk Leena Tomasberg).

²³Jaak Jõerüüt 18. mail 2022 raamatuesitlusel Tartus.

²⁴Mõistet “ülev” (lk 51) kasutab ka Jaak Jõerüüt 3. odüsseias, kuid mulle tundub, et tavatähenduses.

afektivormist”, selle põhinemisest kummalisel afektiivsel liikumisel eemaletõukamise ja ligitõmbamise vahel, kõneleb kahe sellise vastandliku tunde puhul oksüümoronlikust tajuviisist. Ülevust nimetab Kant aga millekski absoluutselt suureks (*schlechthin groß* (*absolute, non comparative magnum*); Kant 1790, 24. ptk), mis hõlmab endasse kõiki nähtusi, mis ületavad oma erakordse võimsuse ja mõjujõuga “kõik meelelised mõõtmed” (samas: 25. ptk) ja piirid, mis äratavad vaatlejas imetlust ja aukartust.

Kuid nii nagu Estonia hukus ellujäänute puhul, võib kõige õudsema ja imetabasema asja nägemine pärast raevukat tule- ja tuulemöllu metsas ja sõjajärvel ka “nõgise näo ja kärσανud juustega sisside[le]” (lk 14) mõjuda “omamoodi šokiteraapiana” (Assmann 2007: 8–9). Kas kirjutamise kaudu ka Malapartele ja *Seitsme odüsseia* autorile endale, seda ei söanda ma välja pakkuda. Kindel on aga, et nii jäätunud hobuste loosse söestunud ja kuumava maastiku taustal kui ka Estonia huku loosse lisandub veel suur annus nukrust, küll pisut teises tonaalsuses kui “ilu ja nukruse” (lk 90) puhul, millest autor kõneleb 5. odüsseias Isak Dineseni romaani tunnetades.

Omamoodi afektiivne liikumine ja teistsugusesse seisundisse astumine toimub põiminguks müstilise mõõtmega ka ajalisel tasandil. Selle triggeriks on taas ilmastikunähtus: tuul ja jääkristallide kogum lumi, mis kutsub esile tajunihke, mille toimel autor läbib “kahe ajastu vahelise avause”, satub teisele poole reaalsust, “teise aega” (lk 161), uude tunnetuslikku, müstilisse seisundisse, kui on ühe teda sõidutava sugulasega teel Kablisse, Läti-Eesti piiri lähedal mere ääres asuvasse müütiliseks muutunud Sinisesse Majja. Seal oli pärast vangilaagrit ja enne Sindi hooldekodu elanud vanaonu Otto Grant. Millisesse teise aega ta satub, see “ei olnud aru saada, see oli ajatu aeg” (lk 160). Kas miski oli ka vanaonu läbi ajavärava lükanud (lk 187), kui ta katusekambris unistades ja kirjutades olevikuvormis kolmkümmend aastat ette iseseisva Eesti aega sisenes?

Tundub tõepoolest, et raamatutes liigub aeg teisiti, kuid see liikus ka Otto Granti ärasaatmata kirjas sõbrale teistmoodi — kui me üldse teame, mida tähendab meie meeltele hoomamatu Aeg. Võib-olla on aeg vaid igavik, milles me liigume mööda lõputut

redelit üles ja alla, või milles me liigume mööda Möbiuse lehte (vrd lk 127).

7. odüsseias, kus püütakse jälile saada Briti mereväeleitnandi, “seest ja väljast lihvitud” (lk 152) Eesti diplomaadi (kui *chargé d'affaires a.i.*, ajutise asjuri kt), soveti vangilaagrites kannatanud Otto Granti olemusele ja saladusele (lk 178–182) ning edasi anda tema olekut pärast laagrist tulekut, esitab autor teistsuguseid seisundeid mänguliselt geomeetriliste kujundite abil (lk 174), osutades ühtlasi ülalmainitud kaanekujunduse orgaanilisele sümbioosile *Seitsme odüsseia* sisuga. Need on sürrealistliku sisu ja suprematistliku vormiga seisundid, kus mõtete jooned lõikuvad nii, et “geomeetrilised kujundid ehk suured sümbolid nagu kolmnurgad, ruudud ja ristid kattuvad servapidi ja teravad nurgad läbistavad üksteist vastastikku” (lk 174). Põimides oma otsingud sürrealismiga — mida iseloomustab unenäo/unistuse ja reaalsuse sulandumine, teadvuse ja tõelisuse avardamine, inimese enda olemuse side teadvustamatusega — ning sümboliterohkete geomeetriliste kujunditega ja geomeetrilise abstraktsionismi vormi, kubismist ja futurismist lähtunud suprematismiga, mis pidi võimaldama tajuda esemetust, eimiskit ja universaalset ruumi, annab autor neile sügavama, üleisikulise, koguni universaalse mõõtme.

Kui manada silma ette suprematismi alusepanija Kazimir Malevitši 1916. aastal valminud abstraktne maal, siis võib Jaak Jõeriüda kirjeldust kuulsast suprematistlikust sinisest nelinurgast “üle punase joone, mis osaliselt katab musta nelinurka” (lk 175) ning sellele eelnenud — 21. sajandi turistina Vene aatomijäälõhkujal “50 Aastat Võidust” põhjapooluse lähedale jõudnud Tiit Pruulile kingitud illustreeritud kaart aatomijäälõhkuja teekonnaga Murmanskist põhjanabale — ja järgnevat faktilist informatsiooni 1916. aastal keiserliku Venemaa laevastikust brittide juurde määratud kuningliku laevastiku leitnandi Otto Granti jõudmist läbi revolutsioonide pöörise just Murmanskisse (lk 175–176) käsitada Malevitši maali omamoodi ekfraasina. Kas ei mõju sisult suprematistlikult teatud määral ka Otto Granti kiri?

LÕPETUSEKS:
KAS ON VÕIMALIK, ET...?

*

Kas on võimalik, et on olemas sõja vaimust vaevatud mehi? Kas on võimalik, et kõige koledam surmakirjeldus võib vaatlejasse sisendada nii ilu, imetabasust ja ülevust, mida loodus talle sisendab, kui ka hirmu, õudust ja võikust?

Jah, see on võimalik.

**

Kas on võimalik, et poliitika ja kirjanduse suhe on perversne? Kas on võimalik, et sõjanutraalsete riikide neutraalsus on kahepalgeline?

Jah, see on võimalik.

Kas on võimalik, et madal ja ülev on lahutamatud — igas hetkes? Kas on võimalik, et inimene naudib võikuse kirjeldamise protsessi nagu ürase oma kuusepuu koorele maalitud-näritud mustreid?

Jah, see on võimalik.

Kas on võimalik, et keldri pimedus valmistab inimest esimesel kümnel eluaastal rohkem ette kui mis tahes muu? Kas on võimalik, et jõud ürghirmu pagendamiseks tuleb kõhust?

Jah, see on võimalik.

Kas on võimalik, et leidub inimesi, kes ütlevad “kannatus” ja arvavad, ka ilma seda tundmata, et see on midagi kõigile ühist? Kas on võimalik, et ellujääjate süükoorma all meelegeite maastikusse uppunud inimese vabastavad sealt ritsikad?

Jah, see on võimalik.

Kas on võimalik, et purpursed tulbid maja nurga juures on inimesele niisama mõistatuslikud ja/või tõlgitamatud kui üks inimene teistele? Kas on võimalik, et ürghirmus varjub nii purpurne ürghirm — armastuse kaotamise hirm, kui ka valge hirm — hirm surma kohaloleku ees?

Jah, see on võimalik.

Kas on võimalik läbida kahe ajastu vahelist avaust? Kas on võimalik, et juhuslikult kohatud diplomaadi lõtv käsi osutub saladust paljastavaks müstiliseks käeks minevikust?

Jah, see on võimalik.

*

Kes Otto Grant “tegelikult oli, seda teada ei saadudki” (lk 184; vrd lk 178–179), kuid et ta olevat olnud “isiksus” (lk 186), see üks vastus olevat selge. Teada on seegi, et ta oli isiksus, kelle juurest ulatuvad niidid iseseisvuse taastanud Eesti esimese presidendi Lennart Mereni (vt Jõeriüt 2022: 32–33). Ent võib ka uskuda, et autorile esialgu pettumuse valmistanud Briti diplomaadi *ebakäsi* (lk 195, 197), morsekoodina mõjunud lõtv käepigistus paljastas diplomaatlikult ammusurnud Briti ohvitseri ja Eesti diplomaadi, läbi ajavärava tulevikku pilgu heitnud Otto Granti saladuse: getutsemise Briti luure teenistuses.

Kirjandus

- A s s m a n n, Jan 2007. Die Schrecken des Erhabenen. 14.8.2007. Festspiel-Dialoge, w-k.sbg.ac.at/fileadmin/Media/arts_and_festival_culture/assmann_fsdialoge_070814.pdf
- B e r g m a n, Ingmar 2006. *Laterna magica*. Tlk Ülev Aaloe. Tallinn: Tänapäev
- B l i x e n, Karen 1993. *Aafrika äärel*. (Loomingu raamatukogu, nr 37–39.) Tlk Riina Jesmin. Tallinn: Perioodika

- B o r c h e r t, Wolfgang 1960. Kolm kahvatut kuningat. — Wolfgang Borchert. *Ukse taga*. (Loomingu raamatukogu, nr 3.) Tlk August Sang. Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus, lk 51–52
- E c k e r m a n n, Johann Peter 2018. *Kõnelused Goethega tema viimastel eluaastatel 1823–1832*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mati Sirkel. Tallinn: EKSA
- J õ e r ü t, Jaak 2022. *Lennart. Pöördtooliaastad: Näidend kahes vaatuses, seitsmes episoodis*. Tallinn: Eesti Päevaleht
- K a n t, Immanuel 1790. *Kritik der Urteilkraft*. Vt www.projekt-gutenberg.org/kant/kuk/titlepage.html
- K a p l i n s k i, Jaan 1986. *Käöraamat: Luulet 1956–1980*. Tallinn: Eesti Raamat
- K o f f, Indrek, Igor K o t j u h 2022. Kuulen iga lauset. — *Looming*, nr 9, lk 1250–1257
- L u i k, Viivi 2011. *Varjuteater*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- L u i k, Viivi 2022. Kogemuse vääraramus. (Artikkel sarjast “Millest mõtled, kirjanik?”.) — *Sirp*, nr 17, 29. IV, lk 40
- L u i k, Viivi 2023. *Kuldne kroon*. Tallinn: EKSA
- N i e t z s c h e, Friedrich 1932. *Nõnda kõneles Zarathustra: Raamat kõigile ja ei kellelegi*. Tlk Johannes Palla, redigeerinud Johannes Semper. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- O u ř e d n í k, Patrik 2018. Europeana: *Kahekümneenda sajandi lühiajalugu*. (Loomingu raamatukogu, nr 3–4.) Tlk Küllike Tohver. Tallinn: Kultuurileht
- P o r m e i s t e r, Eve 2020. Igavene otsimine: Teekond iseendani. Intervjuu Jaak Jõeriüüdaga. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1246–1277
- P o r m e i s t e r, Eve 2021. *Näen, kuulan, tunnetan: Vaatlusi, mõtisklusi maailma tajumisest ja eneseotsingutest sõna abil*. Tallinn: EKSA
- S c h e r m, Gerd s. a. Die poetische Kabbala, www.scherm.de/kabbala
- S t e i n f e l d, Thomas s. a. Kaputt. 1945. Ein Aristokrat des Gemeinen. Weltkriegs-Journalismus made in Italy: Der umstrittene Publizist Curzio Malaparte wird mit seinem großen Kriegsroman “Kaputt” wiederentdeckt. Ein Portrait. — *Cicero: Magazin für politische Kultur*, www.cicero.de/kultur/ein-aristokrat-des-gemeinen/45250
- T o o n a, Elin 2008. *Ella*. (Loomingu raamatukogu, nr 27–30.) Tallinn: Kultuurileht

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofiadoktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogia õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu raamatukoguametnik a-st 2016 ja raamatukoguhoidja a-st 2022. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde” (1999, nr 7, lk 1505–1509), “Mida tänapäeval tähendab Šveits” (2001, nr 5, lk 977–987), ““Kirjutun, et mu valudest saaks pidu”: Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis” (2003, nr 4, lk 813–820), “Ingeborg Bachmann: Välditamatu poet ja kõhklev lootja” (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210), “Kas maailm on tunnetatav: Salapärane kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*” (2016, nr 10, lk 1733–1760), “Ma näen aega” (2019, nr 3, lk 518–528) ning “Maastiku lummuses ja köidikus: Julio Llamazarese romaanist *Kuidas vaadata vett*” (2022, nr 5, lk 857–871); intervjuud Jaak Jõerüüdaga “Igavene otsimine: Teekond iseendani” (2020, nr 7, lk 1246–1277), Kärt Hellermaga “Valgus — meie maailma alus” (2021, nr 9, lk 1602–1628) ja Elin Toonaga (2022, nr 10, lk 1860–1887); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli “Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*’i proloogi tõlkele” (2009, nr 11, lk 2100–2105).

LUULET

Penny Boxall

Tõlkinud Kersti Unt

MÄRGALA LOOD

Sõrmejäljed laudteel,
marjad kobaras punasel samblal,
õrnteravate okstega männid siin
nagu kusagil une
piiril. Huulleht avab oma targa silma
turbasamblast voodis.

Ei tea ma lugusid
sest paigast. Ses turbases veesilmas
soos võib elada kõiksugu
vetevaime, kuid vesi on
kutsuvalt mustav ja mõtlen vaid, kuidas
pääseda sinna, viskuda, vajuda põhja.

Ärgates hiljem öösel
ja unetult lebades
kuulen haigrute kauget hüüdu
sõnatul sööstul õhku
kui oma lugusid kordavail naistel
kui tumeda vee häält; kui udu.

Tales from the Wetland. — Emajõgi. — Ghost Tour of the Literary Museum. — Ghost Tour of the Literary Museum. Luuletused on seni inglise keeles ilmumata, avaldame tõlked autori loal.

EMAJÕGI

Asi pole neis uhketes lugudes, mida sa räägid
kuradist, kes külastab kuuvalgel neid paiku
uitavatest viirastustest, kes hoiatavad

kurvastamast liig kaua, liig sügavalt — ehkki
vägi muidugi on ju nende käes. Asi pole selles,
nagu ei saaks ma lahti harutada sinu keele

linnulaulusõlme, seda, kuidas te kaks,
kes te seal pimeduses triivite, võiksite olla
näkineitsid (kuigi see tuleb mõttesse).

See, mis mind viimaks toob õhku ahmides välja tähisest
veest, on tõsimeeli räägitud lugu sägast,
kes siin ringi ujub, ja tema keerduv vuntsidest,

tema otsisklevast pilgust, tema viisist
tõusta öösel (kogu oma hõbedases
pikkuses) pinnale hingama õhku ja sellest, kuidas see meile
tundub.

KUMMITUSTUUR KIRJANDUSMUUSEUMIS

Kui ma räägiksin teile värelevast õhupuhangust,
mis tuleb eikusagilt ja paugatab ukse kinni
toas, mis kunagi oli ballisaal.

Kui ma jutustaksin kellegi kujust
mis ilmub võbeledes suurel hallil trepil,
puurib teid pilguga ja hajub —

Kui ma näitaksin teile seda konksu
kamina kohal, seda täiesti selget
plekki kontori puust põrandal —

Kui te kuuleksite telefonihelinat
lukus toas, vastaksite sellele
valge müra lumetormis —

Kui näeksite raamaturiiulit kaldumas
oma puust jalgadel ja õõtsumas
üle luitunud põrandavaiba —

Kui siis mina võtaksin tillukese tõelusenõela
ja torkaksin katki need läikivad kujutised,

õeldes teile, et see kõik on väljamõeldis,
ja jätaksin teid tumma ruumi,
mis järgneb sellisele šokile,

mis juhtub siis kummitusega?
Kas ta aurustub, jättes õhku lillaka viiru?
Või hõljub mõnda teise teda ootavasse paika?

Just praegu tuhises mu kuulsa
ajalooga elupaika ootamatult tõmbetuul
ja pani laperdama ajalehe

kiiktool (nii ilmne koht!) nõksatas —
ja võib-olla miski kõhatas. . .
Sedaaegu mõtlesin ma

Suurtest kajavatest tubadest,
ümisedes omaette —
kui keegi mind näinuks, tundunuks ma pisut eksinuna.

ASJAD, MIDA ME NÄGIME, JALUTADES ÖHTUL EMAJÕE
KALDAL JA OTSIDES KOPRAID

Parti

Ulpivat palki

Kollaseid vesikuppe võbelemas lainetel

Kala, kes viskus jõest välja haaramaks kärbest

Veel üht parti, teistsuguse nurga alt

Musta labradori, kes nägi paadininas nii rahulolev välja

Kõrkjates tagasihoidlikult õõtsuvat sauna

Konna, kes rühkis rajal oma pisikeste inimjalgadega

Kuldset valgust, mis uduselt kumas läbi taimelehtede metsas —
rebasesabasisid

Vihase uduna lähenevaid sääski

Erksiniste kiilide tulekut

Samblast graniidikamakad

Kollaseid ja lillasid põimunud metsalilli, mille nime keegi ei
teadnud

Kaht vaikivat kalameest, õnged ümberringi nagu noodijoonestik

Vette vajuvat päikest

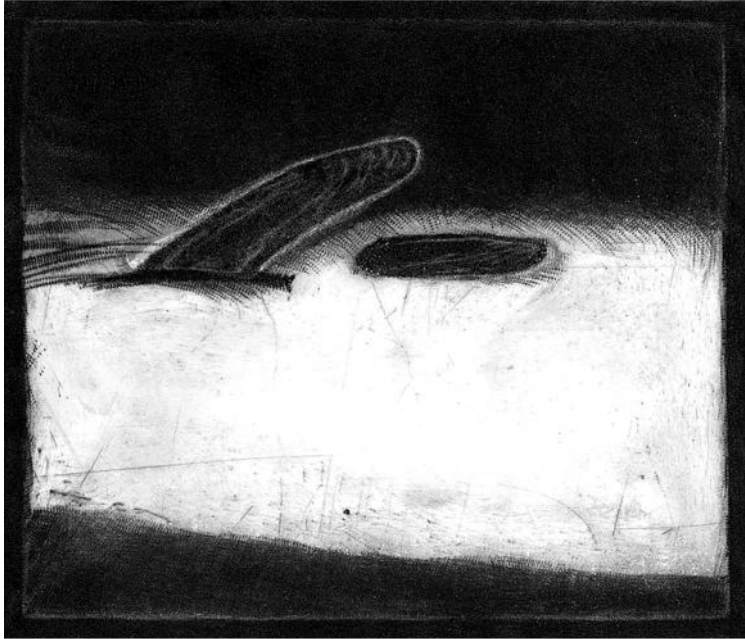
Kastitait õunu sildiga: tasuta, palun võtke

Superkuud, mis end hiigelmündina jõe kohale upitas.

Süstade täpiliselt rida, laternad paadininas.

PENNY BOXALL (1987) on Šoti luuletaja, kes on seni avaldanud kolm luulekogu: *Ship of the Line* (Liinilaev; Eyewear, 2014), *Who Goes There?* (Kes seal käib?; Valley Press, 2018) ja *Praise of Hands* (Käte kiituseks; Naoko Matsubara puulõigetega; Ashmolean Museum, 2020). Penny Boxall on võitnud Edwin Morgani luuleauhinna (2016), Mslexia/PBSi rahvusvahelise naiste luuleauhinna (2018) ja Põhja-Ingismaa kirjandusauhinna (2019). Ta on praegu Kuningliku Kirjandusfondi (Royal Literary Fund) stipendiaat Cambridge'i Ülikooli Lucy Cavendishi kolledži juures ning on käinud residentuurides nii Ühendkuningriigis kui ka mujal. 2022. aasta augustis viibis Penny Boxall Tartu ja Norwichi kirjanikevahetuse programmi raames kuu aega Tartus. Augustikuistest Tartu-muljetest kõnelebki sinne väike luulevalik.

Tlk.

KRISTEL KINK. Suhe (2006)

GREGORY BATESON ELU PÕHISEADUSTE OTSINGUL

Saateks raamatu *Sammud
vaimuökoloogia poole eestikeelsele
väljaandele*

Kaidi Tamm, Riste Keskpaik

*Kui taju ukсед oleksid puhtaks tehtud,
siis näeks inimene kõike nii, nagu see on, lõpmatuna.*

William Blake¹

1. SISSEJUHATUS

Gregory Bateson (1904–1980) oli üks 20. sajandi kõige uuendusmeelsemaid mõtlejaid, kes liikus oma elu vältel vabalt eri distsipliinide vahel, kuuludes nende silmapaistvalt laia haardega, tervikpilti otsivate uurijate hulka, kelletaolistel tänapäeva ülimalt spetsialiseerunud teadus enam nii lihtsalt tekkida ei võimalda. Teda võibki teatavas mõttes mõista vabamõtlejate traditsiooni kandjana, keda distsiplinaarsed piirid ja konventsioonid, vaatamata kaasnenud raskustele valitud teemade uurimisel, ei takistanud.²

¹Ants Viirese tõlge. Vt Huxley 1991: 44.

²Väärrib mainimist, et nii William Blake'i kui ka Samuel Butlerit, kaht Batesonit enim mõjutanud autorit, on samuti kirjeldatud ebaharilikult mitmekesiste õpetlastena, kes ei mahtunud etteantud raamidesse.

Batesoni elutööd on keeruline kategoriseerida, kuna selle spekter on sedavõrd lai. Teda võib lugeda visuaalse antropoloogia, küberneetika ja sellest välja kasvanud süsteemse mõtlemise, konstruktivismi, interdistsiplinaarsete uuringute, süsteemse psühhoterapia, semiootika ja ökoloogilise mõtlemise pionieride hulka. Kogu elu otsis Gregory Bateson kõige üldisemaid elu korras-tavaid ning juhtivaid printsiipe ja püüdis rajada silda käitumist puudutavate andmete ning teaduse ja filosoofia põhialuste vahele. Batesoni elutööd kokku võttes võibki öelda, et ta pühendas oma elu looduse ja kultuuri, ühiskonna ja indiviidi vaheliste suhete ja seoste uurimisele.

Batesoni süsteemne mõtlemine on tänapäevane ja teemad endiselt aktuaalsed. Ilmselt just seetõttu, et ta ei püsinud vaid ühekahe distsipliini raames nagu Margaret Mead antropoloogias või Norbert Wiener matemaatikas ja küberneetikas, oli ja on Bateson tänini oluliselt vähem tuntud ja tunnustatud. Süsteemi mittesobitumise tõttu pidi ta aina otsima võimalusi oma uurimisprojektide teostamiseks. Küllap jäid paljud ideed ja läbimurded just selle tahtuda pidama, kuna head organisatorit temast polnud. Paljuski võime Gregory Batesoni elutöö võimalikuks tegemise eest tänada tema ettevõtmisi toetanud Wenner-Greni ja Macy fonde.

Eelöeldut arvestades võibki öelda, et Gregory Bateson kuulub ühtaegu 20. sajandi mõjukaimate ja samas pigem vähem tuntud-tunnustatud mõtlejate hulka.

1.1. Vaimuökoloogiani jõudmise lugu: kindlalt läbi ebakindluse

Vähe on õpetlasi, kes on olnud valmis tunnistama, et nad pole oma akadeemilistes eesmärkides päris kindlad. Selle tunnistamine oleks justkui vastuolus teadusliku ja teadliku sihipärasuse väärtustamisega. Bateson aga mõõnis, et vahel ei tea ta isegi kuigi täpselt, mida uurib, ehkki mõningane aimdus oli tal alati. Nimelt leidis ta, et vaimu süvatasandid juhatavad teadlast (või kunstnikku) mingil põhjusel talle lahendada sattunud küsimuste vaatepunktist oluliste kogemuste või mõtete suunas — ning see kõik näib toimuvat juba ammu enne seda, kui teadlane ise oma

eesmärke teadlikult mõistma hakkab. Nii võrdles ta end maadeavastajaga, kes ei tea ette, mida õieti uurib, kuni see läbi uuritud saab.

Et ta elutöö keskendub suuresti süsteemide ökoloogiale, hakkas Bateson aduma alles 1969. aasta lõpus, raamatut *Sammud vaimuökoloogia poole* (vt Bateson 2022) ette valmistama asudes. See aitas tal taibata, et tema erinevad akadeemilised uurin-
gud loodusrahvastest skisofreenia ja bioloogilise sümmeetriani, samuti rahulolematus käibiva evolutsiooni- ja õppimiskäsitlusega, annavad pidepunktid uue teadusliku territooriumi kaardistamiseks. Tagasi vaadates leidis Bateson, et tema elutöö võib jagada nelja faasi, mis keskendusid antropoloogiale, psühhiaatriale, bioloogilisele evolutsioonile ning süsteemiteooriale ja ökoloogiale. Need erinevad uurimisfaasid leiavad käsitlust mainitud raamatu II–V jaos ja moodustavadki pealkirjas nimetatud sammud.

Kogumikus on koos Batesoni 35 aasta jooksul kirjutatud tekstid. Kronoloogilisse järjekorda panduna annavad need hea ülevaate temale oluliste teemade, mõistete ja arusaamade kujunemisest. Batesoni enda jaoks kasvas neist tekstidest välja uus viis infost, kommunikatsioonist ja ideedest mõtlemiseks ja nende kogumite mõistmiseks, olgu siis huviobjektiks organismi, vaimu või biosfääri tervis. Seda uut holistlikku lähenemist nimetabki ta ideede ehk vaimu ökoloogiaks ja kõik selles raamatus kerkivad küsimused on Batesoni hinnangul olemuselt just (vaimu)ökoloogilised.

1.2. Batesoni fenomen: pioneer ja kummastaja

Bateson kummastas oma kaasaegseid ja kummastab ka praeguseid lugejaid. Oma osa tema fenomenis mängib kahtlemata au-
kartustäratavalt lai teaduslik haare, lähenemise süsteemsus ja süvitsimine. Bateson valdas ebatavaliselt laia metakeelte spektrit matemaatikast ja bioloogiast kunsti, antropoloogia, psühhiaatria ja küberneetikani ning oma küsimuste esitamisel suutis ta kasutada neid kõiki. Samas puuduvad paljudes tema kirjutistes harjumuspärased akadeemilised viited ning artiklites ja ettekannetes

leiduvad hüpped eri valdkondade vahel mõjuvad lugejale nii ehmatavalt kui ka aukartust äratavalt.

Teine osa Batesoni fenomenist on oskus ja huvi pöörata tähelepanu küsimustele, millele tavaliselt tähelepanu ei pöörata, kuna neid peetakse kas lahendatuks või ei osata neid lihtsalt märkata ega oluliseks pidada. Bateson oli meister vaatama asju eri perspektiividest. Kuna tema mõtteviis erineb harjumuspärasest lineaarsest mudelist, võtab selle tabamine ja sellega kohanemine pisut aega.

Omapärane oli ka tema didaktiline viis kuulajaid ja lugejaid küsimuste ja kõrvutuste abil harjumuspärasest mõõdupuust välja raputada ja taipamiseni viia. Seda tegi ta nii oma loengutes kui ka tekstides. Heaks näiteks selle kohta on metaloogid. Metaloog, Batesoni enda loodud mõiste, tähendab fiktsionaalset vestlust mõnd vaimset protsessi puudutaval teemal, mille puhul lisaks arutelu sisule peegeldab ideaalis teemat ka vestluse struktuur. Metaloogi vormis sündiv tasandite mäng aitab omalaadse kummastamise kaudu ületada mõtlemise lineaarsust ning liikuda loodusele omasema, komplekssemas vormis mõistmise poole.

Juba Mark Engel oma eessõnas raamatu esmaväljaandele 1972. aastal viitas Batesoni tekstide paradigmat muutvale ja teadvust avardavale mõjule. Nagu tütar Mary Catherine Bateson oma eessõnas samuti välja toob, on isa tekstide sügavus esmalugemisest tekkinud joovastuses sageli märkamata ja adumata jäänud. Kui 1970. aastail libiseti neist üle liigse keerukuse tõttu, siis tänapäeval juhtub see pigem liiga kärmelt tekkiva mõistmisillusiooni pärast. Bateson aga väärtustas kriitilist, süvitsiminevat lugemist.

Eesti keeles on Gregory Batesonilt varem ilmunud vaid mõned metaloogid (Bateson 2006, 2015) ja tema viimane eluajal ilmunud raamat *Vaim ja loodus — möödapääsmatu ühtsus* (Bateson 2018). Et Batesonit eesti lugejale tuttavamaks teha, heidame järgnevas pilgu tema elukäigule, elutöö kesksetele teemadele ja mõjule.

2. GREGORY BATESONI KUJUNEMINE

Gregory Bateson sündis 1904. aasta 9. mail Inglismaal Granchesteris Briti haritlaspere kolmanda pojana. Tema isa, bioloog William Bateson oli kirglik loodusuurija ja teadlane, kes andis nime geneetikateadusele ning oli Gregor Mendeli pärilikkusekäsitluse tutvustaja ja propageerija inglise keeleruumis. Mendeli eeskujul hakkas William Bateson malet mängima ja sigareid suitsetama ning nimetas ka oma kolmanda poja Määrimaalt pärit munga auks Gregoryks.

Gregory Bateson on tuntud distsipliinidevaheliste piiride ületajana ja unikaalse holistliku käsitluse rajajana akadeemilisel maastikul. Sedasama võib öelda ka tema isa kohta. Pärast zooloogiaõpinguid avaldas William Bateson mõjuka artikli võrdlevast embrüoloogiast, pööras teemale seejärel aga selja ja keskendus hoopis darvinliku, gradualistliku evolutsioonikäsitluse kriitikale. Vastuvoolu ujuval Williamil oli vaatamata oma andekusele raskusi akadeemilise töökoha leidmisel. Ehkki tal oli võimalik töötada õppejõuna, juhendas ta vaid mitteametlikke seminare. Alles viiekümnenda eluaasta lävel sai temast John Innesi nimelise aianusinstituudi direktor. Ta jäigi inglise teaduskogukonnast isoleerituks ja leidis elu lõpul tunnustust enam Ameerikas kui kodumaal. William Batesonilt pärinevad mitmed praeguseks elementaarseks saanud bioloogiaterminid, sealhulgas alleel ja sügoot.

Gregory ema Caroline Beatrice Bateson pärines niisama mõjukast Durhamite perest. Ema aitas isa pühendunult teadustöös. Kogu tema hool ja aeg kulusid abikaasa katsekanade eest hoolitsemisele. Ka laste tubades olid õlisoojendusel töötavad inkubaatorid tibudele. Perepoegade eest hoolitsesid pigem ammed ja teenijad, hiljem saadeti nad internaatkooli. Vanemate suhtemuster tuli Gregory ellu kaasa — kõik tema kolm tulevast abikaasat osalesid rohkem või vähem tema teadustöös.

Üheksa-aastaselt pandi Gregory, enda sõnul haiglane ja õnnetu laps, katoliiklikku internaatkooli, kus peeti väga lugu spordist. Ateistlikule spordikaugele lapsele see keskkond ei sobinud ja nii püüdis ta seal endalt tsüaniidiga elu võtta.

2.1. Kunsti ja elu vastastikmõjud

Batesonite pojad kasvasid üles evolutsiooniteooriaga seotud arutelude keskel ja said kodust kaasa raudse tööeetika, austuse teaduse ja armastuse kunsti vastu. Gregory noorusaastatele oli vanemate ning evolutsiooniteooria arendajate Lamarcki, Darwini ja Mendeli kõrval suur mõju ka õpetlastel ja kunstnikel William Blake'il ja Samuel Butleril. Butler oli tuntud ka oma kriitiliste ja naljakate aforismide poolest, milles võib näha metaloogide eelkäijaid. Ta oli kriitiline darvinistliku evolutsiooniteooria suhtes ja küsis küsimusi, mis on aktuaalsed tänagi, näiteks: kui eluaegse õppimise tulemused ei kandu geneetiliselt edasi, siis milles seisneb inimeste ja masinate erinevus? Kas masinatel on eluvorm ja teatav teadvus? Butler seadis kahtluse alla teadvuse esmasuse ja rõhutas teadvuseta matu ulatuslikku mõju. Huvi konteksti vastu päris Bateson Briti filosoofilt ja ajaloolaselt Robin George Collingwoodilt.

Gregory kõige vanem vend John langes Esimeses ilmasõjas. Keskmine vend Martin õppis isa surve all Cambridge'is bioloogiat, kuid soovis saada Butleri eeskujul kirjanikuks ja katkestas õpingud. See tõi kaasa tülid isaga. William oli küll suur kunsti austaja, pidades kunsti teadusest ülemakski, kuid ta uskus, et tema pereliikmete haardeulatusest jääb kunst välja. Martini hasartmänguvõlad kuhjusid, tulemata jäi oodatud tunnustus Kuninglikust Akademiast, kus ta näitekirjandust õppima asus, ning õpingukaaslane Grace Wilson ei vastanud tema lähenemiskatsetele. Pinge kuhjudes lasi Martin end vanema venna sünnipäeval Londoni kesklinnas maha.

Gregoryst sai hetkega perekondlike lootuste ja ootuste keskpunkt. Pere surve all alustaski ta 1922. aastal Cambridge'is zooloogiaõpingutega. Ometi liigutas tedagi kirjandus ja eriti William Blake'i luule enam kui teadus. Kui poeg armus, katkestasid vanemad noorte läbikäimise kui sobimatu ja saatsid Gregory Galápagose saartele uurimisretkele. Korrates seal sajand hiljem Darwini välitöid, sai Gregory kinnitust, et inimeste käitumine paelub teda enam kui loomad. Ühtlasi soovis ta bioloogia selja taha jätta, et ise oma tee leida, selmet jääda alatiseks tunnuks eelkõige William Batesoni pojana. Perekonnatuttava antro-

poloog Alfred Cort Haddoni julgustusel vahetaski ta eriala ja asus 1925. aastal antropoloogiat õppima. Ehkki antropoloogia polnud tema vanemate arvates päris teadus, polnud see nende silmis siiski sama probleemne kui kunst, ning see andis isale enne surma 1926. aastal meelerahu.

2.2. 1920.–1930. aastad: Bateson antropoloogina

Järgnevad 20 aastat pühendas Bateson antropoloogilisele tööle. Õpingute raames tegi ta välitöid iatmulgi hõimu juures Uus-Guineas ning naasis sinna pärast ülikooli lõpetamist, et uurimistööd jätkata.

Uus-Guineas kohtus ta 1932. aasta lõpul sügavast depressioonist paraneva Margaret Meadi ja tolle abikaasa Reo Fortune'iga. Nad töötasid mõnda aega koos, rakendades Batesoni välitööde käigus arendatud käitumuslikke skeeme, mis on paljuski aluseks sellele, mida tänapäeval süsteemse pereteraapiana tunneme. Fortune ja Bateson olid juba Cambridge'is rivaalitsenud professor Haddoni tähelepanu otsides, nüüd algas võistlus Margareti tähelepanu nimel. Öösse venivate pikkade arutelude saatel sugude rollidest lagunes Fortune'i ja Meadi abielu ning sai alguse Batesoni ja Meadi suhe.

1936. aastal ilmus Batesoni esimene raamat *Naven: Käsitlus küsimustest, mis kasvavad välja kolmest eri vaatepunktist lähtuvalt koondpildist ühe Uus-Guinea hõimu kultuuri kohta* (Bateson 1936). Samal aastal abiellus ta Margaret Meadiga (abielu kestis 1951. aastani). Nad elasid ja töötasid Balil ja koos said neist ka visuaalse antropoloogia pioneerid. Bali projekti uudsus seisneski fookuses visuaalile, materjali uuriti jäädvustuste toel. 1938. aastal nägi ilmavalgust nende ainus laps, tütar Mary Catherine, kes hiljem samuti etnoloogiale pühendus.

2.3. 1940. aastad: Teine maailmasõda ja küberneetika

Teises maailmasõjas andis Bateson oma panuse muuhulgas lingvistina, õpetades liitlasvägede sõduritele pidžinglise keelt. Ba-

tesonit huvitasid psühholoogilised protsessid nii antropoloogias kui rahvusvahelistes suhetes. Koos Meadiga kirjutasid nad näiteks 1941. aastal ilmunud raporti “Võitlusvaimu kasvatamise põhimõtted” (Bateson, Mead 1941) indiviidide ja rühmade mõjutamisest soovitud hoiakute suunas sõja ajal. Ka Batesoni ja Meadi antropoloogilise koostöö viljana 1942. aastal ilmunud raamat *Bali iseloom: Fotograafiline analüüs* (Bateson, Mead 1942) keskendus individuaalse ja rühmapsühholoogia dünaamikale.

Ilmasõja järel sai alguse Batesoni huvi küberneetika vastu. 1943. aastal ilmus Arturo Rosenbluethi, Norbert Wieneri ja Julian Bigelow’ küberneetikale aluse pannud artikkel “Käitumine, eesmärk ja teleoloogia” (Rosenblueth jt 1943), millest kasvas välja isekorrigeerivate süsteemide uurimine nii masinates, organismides kui Batesoni eestvedamisel ka sotsiaalsetes süsteemides.

Olulised arengud küberneetika vallas toimusid Macy konverentsidel aastatel 1946–1953, kus puutusid kokku erinevad distsipliinid ja lähenemised. Matemaatikute Norbert Wieneri ja John von Neumanni, arvutiinsener Julian Bigelow’ ja füsioloog Arturo Rosenbluethi kõrval kuulusid Macy konverentsidel regulaarselt osalenud teadlaste hulka näiteks psühholoogid Lawrence Kubie ja Kurt Lewin, psühhiaater Milton Erickson, ökoloog Evelyn Hutchinson, bioloog Heinrich Klüver, infoteoreetik Claude Shannon, filosoof Filmer Northrup, õppimisteoreetik Donald Marquis, aga ka antropoloogid Mead ja Bateson. Ühistöös kujunesid näiteks nõiaringi (*vicious circle*), positiivse ja negatiivse tagasiside ning homöostaasi mõisted.

Mitmesugused asjaolud tõid sõja ajal kaasa abikaasade kaugenemise teineteisest. Bateson soovis lahutust, pidades Meadi liiga sekkuvaks ja kontrollivaks — omadused, mis teda nii lääne ühiskonna kui ka inimeste puhul häirisid. Ehkki nad jäid lahutuse järel headeks sõpradeks, süvendas lahutus Batesoni depressiooni.

Üksi ja ilma selge suunata alustas Bateson 1950. aastal 46-aastaselt psühhoteraapiaga. Ta leidis ka tööd õppejõuna nii New School for Social Research’is kui Harvardis, kuid tal ei palutud pikemaks jääda. Üks põhjus võis peituda tema tol ajal tehtud

skandaalses ettepanekus, et kõik antropoloogid peaksid läbima psühhoteraapia.

2.4. 1949–1962: psühhiaatria, skisofreenia- ja kommunikatsiooniuuringud

Sõja järel viis Bateson oma antropoloogia-, küberneetika- ja psühholoogiaalased äratundmised üle psühhiaatria valda. California ülikooli meditsiinikoolis pidas ta loenguid meditsiinilisest antropoloogiast ja viis samas koos psühhiaater Jurgen Rueschiga läbi uurimisprojekti psühhiaatrilisest kommunikatsioonist. Bateson ja Ruesch mõistsid psühhiaatriat ja psühhiaatrilisi haigusi kui süsteemseid kommunikatsiooniprobleeme. Bateson uuris info kodeerimist ja kommunikatsiooni konventsionaalsust küberneetilisest vaatevinklist. Koostöö ei kulgenud just päris lodusalt, Bateson oli kriitiline Rueschi suhtes, samas kui Rueschile valmistas peavalu Batesoni kaootiline tööviis. Nii palkaski Ruesch talle sekretäriks endise patsiendi Elizabeth Sumneri, kellest sai Batesoni abikaasa tema psühhiaatriale pühendatud perioodiks. Abielu kestis seitse aastat ja sellest sündis poeg John.

Batesoni ja Rueschi koostöö tulemusel ilmus 1951. aastal raamat *Kommunikatsioon: Psühhiaatria sotsiaalne maatriks* (Bateson, Ruesch 1951), mida võib pidada teedrajavaks katseks rakendada psühhiaatrias küberneetilisi mudeleid.

Aastatel 1954–1959 töötas Bateson esmalt Rockefelleri, siis Macy fondi ja USA Riikliku Vaimse Tervise Instituudi teadusgrantide toel oma uurimisrühmaga Palo Altos, uurides kõigepealt abstraktsiooniparadokside rolli kommunikatsioonis ja seejärel kitsamalt skisofreenikute suhtlust. Sel perioodil taipas Bateson konteksti otsustavat tähendust kommunikatsioonis. Tema uurimisrühma kuulusid Jay Haley, John Weakland ja Bill Fry. Soovimatus end ühe distsipliini keelekasutuse ja eelarvamustega siduda ühes projekti avatud ja kaootilise iseloomuga ning asjaoluga, et avaldatud polnud veel ühtegi publikatsiooni, viis kahe aasta pärast raskusteni rahastajaga. Jätkates ilma rahastuseta, keskenduti skisofreenikute suhtlusele ja peagi tuli finantstugi Macy fondilt.

Tuntuim, tänini palju tsiteeritud tulemus sellest perioodist on *double-bind*'i ehk topeltlõksu teooria skisofreenia selgitamiseks. Bateson laiendas topeltlõksu mõistet hiljem tervele reaale protsessidele, sh innovatiivsele tööle pereteraapias (toona uus suund), sõltuvuse ravis, mänguteoorias, võidurelvastumises ja rahvusvahelistes suhetes, samuti keskkonnakriisile. Kui kolleegid asusid koostööst välja kasvanud pereteraapiat praktiseerima, kaotas Bateson selle vastu huvi ja 1960. aastate alguses Palo Alto rühm lagunes.

2.5. 1960. aastad: loomade kommunikatsiooni ja õppimise uurimine

Nüüd pöördus Bateson taas loodusteaduste, täpsemalt etoloogia ehk loomade käitumise uurimise juurde. Esmalt asus ta tööle kaheksajalgadega. Kodustes tingimustes koos abikaasaga tehtud katsed olid paljutöotavad, kuid puudus rahastus nende kordamiseks suuremas mastaabis. Seejärel kutsuti Bateson Neitsisaarte delfiinilaboratooriumi, mõne aja pärast liikus ta edasi Hawaii Okeanograafiasstituuti.

Bateson kasutas delfiinide mängimise ja magamisega seotud käitumise uurimisel oma varases antropoloogitöös arendatud kategooriaid ja kirjeldas delfiinide hierarhilist organiseeritust sarnaselt sellega, mida oli iatmulide juures teinud. Õigupoolest polnud ta huvitatud ei skisofreenikutest ega delfiinidest eraldi võetuna. Teda paelusid loogilised seosed ja suhted konkreetsetes kontekstides, kuna see avas talle taipamisi kommunikatsiooni seaduspärade ja vaimu toimimise kohta laiemalt. Kaheksajalgade, delfiinide ja pringlite õppimist ja kommunikatsiooni uurides kujunesid välja nii Batesoni õppimisteooria kui ka süsteemne arusaamine ökoloogiast ja epistemoloogiast.

Hawaii Okeanograafiasstituudis töötas Bateson 1963. aastast kuni raamatu *Sammud vaimuökoloogia poole* koostamiseni 1971. aastal. Sel perioodil sündis ka enam kui pool raamatu artiklitest.

2.6. 1968. aasta ja 1970. aastad: ökoloogiline kriis ja sammud vaimuökoloogia poole

Batesoni huvi ökoloogia vastu ning mure selle pärast said alguse Hiroshima ja Nagasaki pommitamisest 1940. aastatel. Mure süvenes, kui ta nägi 1960. aastate lõpus ja 1970. aastail juba otsest kahju, mida on inimkond elu fundamentaalseid mustreid eirates maailmale teinud. Bateson nägi ette, et tagajärjed naasevad meid kummitama ning et kaalul pole midagi vähemat kui meie liigi ellujäämine. Kuna meie olemasolu on osa terviklikust ja haprast ökosüsteemist, lootis ta, et saame planeedile põhjustatud kahju tagasi pöörata, kui muudame oma suhtumist loodusesse.

Läbimurdeaastaks aktiivsesse tegevusse selles vallas võib pidada aastat 1968, mil Bateson korraldas Wenner-Greni fondi toel konverentsi teadlike eesmärkide mõjust inimese kohastumusele. See konverents ärgitas teda edasi arendama ideid inimese ja keskkonna suhetest, mis on juhtivaks motiiviks Batesoni kolmes viimases raamatus: esmakordselt 1972. aastal ilmunud kogumikus *Sammud vaimuökoloogia poole* (Bateson 2022), 1979. aastal ilmunud laiendatud essees *Vaim ja loodus — möödapääsmatu ühtsus* (Bateson 2018) ning 1987. aastal juba postuumselt ilmunud teoses *Inglid kardavad: Pühaduse epistemoloogia poole* (Bateson, Bateson 1987).

1970. aastail hakkas Bateson laiemalt tuntust koguma. *Vaim ja loodus* (Bateson 1979, 2018) oli tema raamatute hulgast esimene, mis oli kirjutatud laiale publikule. Oma 1970. aastail ilmunud raamatute kaudu kuulub Bateson esimeste ökoloogilisest kriisist kõnelejate hulka. Ometi ei saanud temast sellist keskkonnateadlikkuse tõusuga seotud ikooni nagu Rachel Carsonist, Garrett Hardinist või Arne Naessist.

Kui kolmas abikaasa Lois Cammack, kellega Batesonil oli tütar Nora, 1972. aastal mehe lühikeseks ajaks maha jättis, tundis Bateson end väga üksiku ja depressiivsena, jäi roolis magama ja tegi läbi autoõnnetuse, mis lõppes siiski õnnelikult.

Tudengite poolehoid ja kiindumus olid Batesonile ebamugavad ja nii kritiseeris ta endale omasel moel oma noorte toetajate harimatust ja teadmatust. 1970. aastatel meenutas ta, kuidas kogu

tema õpetamiskarjääri jooksul laekus peaaegu igal aastal kaebusi, kuna tudengitele tundus, et ta teab rohkem, kui neile ütleb. Üheks selle põhjuseks oli kindlasti kummastamise kasutamine meetodina. Nii näiteks küsis ta loengu käigus endalt ja kuulajatelt küsimusi nagu “Mis muster see on, mis ühendab krabi homaariga ja orhideed nurmenukuga ja neid kõiki minuga? Ja mind teiega?” (Bateson 2018: 14). California ülikoolis õpetades palus ta üllatunud tudengitel süveneda raamatusse *Alice Imedemaal* lootuses, et Lewis Carrolli metafoorne väljenduslaad aitab neil paremini mõista neid tahke evolutsioonis ning inimeseks olemise juures, mis ületavad mõtlemise ja definitsioonide arbitraarsuse, lineaarsuse ja piiratuse. Oma küsimusega, miks ei õpeta koolid meile midagi elu mustrite kohta, jäi ta hüüdjaks hääleks kõrbes. See mure aga tulenes aimdusest, et kõiki meid omavahel ühendavat mustrit mõistmata hävitame oma elukvaliteedi ja tulevikuväljavaated.

Elu viimased aastad veetis Bateson Esaleni Instituudis Californias. Vaatamata haigusele leidis ta veel jõudu, et töötada vanema, etnoloogist tütre Mary Catherine Batesoniga uue raamatu materjalide kallal. Gregory Bateson suri 1980. aastal San Franciscos vähki. Selleks ajaks oli tema viimase raamatu üldine struktuur ja sisu juba paigas, kuigi palju tööd jäi veel teha. Nii sai tütrega kahasse kirjutatud raamat *Inglid kardavad* ilmumisküpseks alles seitse aastat hiljem. Selles raamatus püüdis Bateson teoreetiliselt hõlmata veel ühte mõõdet ökoloogilise terviklikkuse vaates — pühaduse kogemust, liikudes nii veelgi lähemale eluteraviku kirjeldamisele kogu ta lõimituses.

3. LOOMINGU KESKSED TEEMAD JA PÕHIMÕISTED

Sammud vaimuökoloogia poole paigutub Batesoni mahukas loomes huvitavale kohale — sinna, kus pärast aastakümnetepikkust tööd eri valdkondades hakkavad tema enda jaoks selguma ja sõnastatavaks saama need siduvad mustrid, mis olid teda ehk alateadlikult ajendanudki ühest valdkonnast teise, ühelt erialalt teisele liikuma. *Sammud* muudab batesonliku vaate kujunemisloo jälgitavaks. Ühelt poolt viib see lugeja värvikatele rännakutele eri

teadusvaldkondade spetsiifiliste küsimuste ja näidete sekka, teiselt poolt annab võimaluse kaasa teha abstraktsemate üldistusteni jõudmise teekonda. Paljud mõttearendused varasemates artiklites omandavad selgemad jõujooned alles tagasi vaadates, kui on hakanud selginema nende kokkukõla muutuste ja avastustega teistes valdkondades.

3.1. Lähemalt Batesoni uurimismeetodist

Abduktiivne järeldamine

Oma avastusteni jõudmise meetodist räägib Bateson lähemalt kõnealuse kogumiku peatükis “Katsetusi vaadeldud etnoloogilisest materjalist mõtlemise vallas” (Bateson 2022: 106–121), kus ta kirjeldab seda kui kombinatsiooni üldjoonelisest ning rangest mõtlemisest. Piiranguteta, üksnes “aimdusest” juhitud vaatlus viib “metsikute” hüpoteeside püstitamiseni, mis seejärel allutatakse distsiplineeritud formaalse mõtlemise kontrollile. Bioloogist isa eeskujul, kes hoolimata oma karjäärivalikutest teaduses “tundis alati igatsust muustrite ja sümmeetria küsimuste järele”, nakatus Gregorygi “ebamäärasest müstilisest tundest, et peaksi me samalaadseid protsesse otsima kõigist loodusnähtuste valdadest — et kristalli struktuuris võiksid toimida samasugused seadused nagu ühiskonna struktuuris või et vihmaussi segmentatsioon võiks tõesti olla võrreldav basaltsammaste tekkeprotsessiga” (samas: 107).

Hiljem täpsustab ta selle protsessi kirjeldust Ameerika pragmatistlikult filosoofilt Charles Sanders Peirce’ilt (1839–1914) pärineva *abduktsiooni* mõiste abil (Bateson 1979). Abduktsioon on Peirce’il (ja Batesonil) kolmas loogilise järeldamise tüüp induktsiooni ja deduktsiooni kõrval. Peirce väitis, et induktsioon ja deduktsioon tuginevad tegelikult abduktsioonile, kuivõrd see on ainuke meetod, mis võimaldab kategoriseerida — postuleerides sarnasusi eri nähtuste vahel, mille alusel saab neid liigitada samasse klassi (Hui jt 2008). Abduktiivse järeldamise juures on oluline tähele panna, et see pole tõestuslik, vaid hüpoteetiline järeldamine, pakkudes teadaolevale tuginedes välja kõige tõenäo-

lisemaid seletusi. Mida enam sarnasusi tuvastatakse võrreldavate nähtuste vahel, seda tõepärasemaks muutub nende kuulumine samasse kategooriasse. Bateson kasutas abduktsiooni teadlikult võimalusena otsida ühiseid tunnuseid traditsiooniliselt üksteisest kaugele jäävate nähtuste vahel, püstitamaks ootamatuid ja kentsakaidki hüpoteese ning avardades sel moel teaduse harjumuspäraseid horisonte. Abduktiivne loogika kajastab nii Batesoni arusaama teadusliku teadmise eesmärgist ja võimalikkusest: “teadus otsib, mitte ei tõesta” (Bateson 2018: 36), samuti seda erakordselt laia intellektuaalset haaret, mis tal oli.

Topeltlõksust kontekstuaalsuseni

Teise, hiljem samuti keskseks kujunenud metodoloogilise printsiibi avastas Bateson topeltlõksu probleemiga tegeledes. Topeltlõks ehk *double-bind* on kommunikatiivne dilemma, väljapääsmatu olukord, mis tekib, kui saadakse samaaegselt üksteisele vastukäivaid sõnumeid, näiteks valitseb ebakõla digitaalse (sõnaline) ja analoogse (mitteverbaalse suhtlemise kaudu edasi antud) sõnumi vahel. Bateson koos kolleegidega seostas vaimsete häirete (spetsiifilisemalt skisofreenia ja posttraumaatilise stressihäire) väljakujunemist pideva üksteist välistavate teadete vastuvõtmisega. Skisofreeniapatsient on selliste süsteemsete pereprotsesside tulem, mis asetavad ta pidevalt emotsionaalselt talumatusse olukorda, kus ükski tema valik ei saa osutada õigeaks, heakskiitu pälvivaks. Krooniline viibimine vastukäivate, lahenduse ja väljapääsuta ootuste ja sõnumite pingeväljas väljendub lõpuks psühhopaatoloogiana. Detailsemalt kirjeldavad seda mehhanismi *Sammude* kolmandasse jakku koondatud artiklid.

Huvi topeltlõksu temaatika vastu juhatas Batesoni lahenduse ni, mida pakkus paradoksile Russelli loogiliste tüüpide teooria. Russelli ja Whiteheadi loogiliste tüüpide teooria (Whitehead, Russell 1910) tegeles matemaatiliste paradokside probleemiga ning üritas seda lahendada väitega, et kui klassi liikmed kuuluvad ühte loogilisse tüüpi, siis klassi määratlus ise kuulub juba teist (kõrgemat) järku klassifikatsiooni, mille loogika on vältimatult teistsugune kui klassi liikmeid omavahel ühendav loogika.

Teisiti öelduna, klass suhestub oma liikmetega teisiti kui klassi liikmed omavahel. Bateson jõudis sellelt pinnalt näiteks sõnumi ja konteksti vastastikseose kirjeldamiseni: sõnum asub alati mingis kontekstis, mis paneb paika tingimused sõnumi tõlgendamiseks, kuid ei asetse sõnumiga samal tasandil. Kui nende tasandite erinevust ei arvestata, siis on tulemuseks põhimõtteline eksitus, desorienteeritus või suisa väljapääsmatu olukord, topeltlõks — ehk pinnas on soodne patoloogiate tekkeks.

Mõistmine, et kogu tunnetuslik maailm on hierarhiliselt organiseeritud metasuhete kaudu, leidis Batesonil rakendust nii praktilises psühhoterapias kui ka õppimise protsessi lahtimõtestamisel. Aidates patsiendil teadvustada neid teadvustamata reegleid ja tingimusi, mis määravad tema jaoks ära sõnumi tähenduse, avaneb uutmoodi *valikuvõimalus*, mis võimaldab neid reegleid painutada või siis juba teadvustatult neile alluda. Valikuvõimaluse tekkimisega omandab subjekt taas mingi kontrollivõimaluse ning ühes sellega ka väljapääsutee ummikseisust. Sellega sarnasel printsiibil, kontekstuaalse tasandi vahetuse kaudu leiab aset ka õppimine Batesoni tähenduses. Igasugune areng tähendab tema jaoks suuremale vabaduse- ja ka keerukuseastmele jõudmist.

Uuringu meetod ja/kui uuritav objekt

Kolmandaks Batesoni põhjapanevaks metodoloogiliseks printsiibiks, mis on tihedalt läbi põimunud kahe eelnevaga, kujunes topeltkirjeldus. Võrreldes metarefleksiooniga 1940. aastal (Bateson 2022: 106–121) on Bateson 70. aastate lõpuks oma mõtlemise osas olulist selgust saanud: “Otsingu meetod on mulle selge ja seda võiks nimetada topelt- või mitmikvõrdluse meetodiks” (Bateson 2018: 98). Kui abduktsioonil ja loogiliste tüüpide hierarhilisel eristamisel oli määrav roll *Sammude* kesksete ideedeni jõudmisel, siis topeltkirjelduse printsiipi lahkab Bateson pikalt ja põhjalikult oma järgmises teoses *Vaim ja loodus — möödapääsmatu ühtsus*. Topeltkirjelduse printsiip lähtub tajumehhanismidega seotud loogikast. Igasuguse informatsiooni aluseks on vähemalt kahe nähtuse või ühiku kõrvutus ehk *võrdlus*, mille kaudu saab ilmnedav võrreldavate nähtuste vaheline erinevus. Kui võrdlemist ei toimu,

siis nähtust taju ja vaimu jaoks ei eksisteeri. Selle pinnalt selgub ühelt poolt tajuobjektide suhtepõhine olemus, teiselt poolt aga ka informatsiooni tekkimise fundamentaalne mehhanism (vt allpool). Hui, Cashman ja Deacon (2008) märgivad Batesoni meetodit analüüsid, et topeltkirjelduse printsiibi kombineerimine loogiliste tüüpide hierarhiaga tähendab Batesoni puhul enam kui lihtsalt abduktsiooni Peirce'i tähenduses: see muutub kaheastmeliseks protsessiks (kuigi Bateson ise nimetab seda jätkuvalt lihtsalt abduktsiooniks). Esimeses sammus abduktsiooni kaudu omavahel seostatud nähtusi kasutab Bateson eesmärgiga osutada *veel millelegi*, mis on nende nähtuste kõrvutamise aluseks ning neist abstraktsema iseloomuga. Nähtustevahelised erinevused saavad seejärel omakorda põhjenduseks käsitleda neid kahe eri juhtumina ühest ja samast üldisemast nähtusest, paljastades niiviisi selle üldisema seaduspära, mida nad mõlemad esindavad (Hui jt 2008: 84). Võrdlemise tulemusena tekkiv info kuulub loogiliselt kõrgemasse järku kui võrreldavad nähtused. Ühe sellise näitena toob Bateson binokulaarse nägemise, kus kummagi silma poolt tekitav pisut erinev pilt samast objektist annab nägemisele lisakvaliteedi — sügavuse mõõtme. Ta toob veel terve rea spetsiifilisi näiteid eri eluvaldkondadest, kus kirjelduse topeldamine loob alati uut kvaliteeti.

Neil peamistel metodoloogilistel printsiipidel peatumine on oluline nii mitmeski mõttes. Esiteks on need ise empiirilist, avastuslikku laadi. Uurides mõnd teda paelunud hüpoteesi või objekti, analüüsis Bateson lisaks oma mõtteid ja tähelepanekuid selles protsessis, oma suhestumist nii uurimisobjekti kui -protsessiga, avastades ka sealt seaduspärasusi. Teiseks kujutavad need mentaalset laadi seaduspärasused endast kõige üldisemaid, vaimu korrastavaid ning “sisemist” ja “välist” tervikkogemuseks siduvaid printsiipe. Bateson oli tekkivast tsirkulaarsest loogikast suurepäraselt teadlik: “Otsingu meetodist võime välja lugeda, mis laadi avastuseni otsija võib sellega jõuda: ning seda teades võime kahtlustada, et see ongi avastus, mida otsija salamisi ning ebateadlikult ihkab” (Bateson 2018: 98). Kui meie psüühika teadvustatud, analüütiline osa on meile vahetult kättesaadav (erinevalt näiteks välismaailma objektidest, mis on uuriva mõistuse jaoks alati ju-

ba vahendatud taju/psüühika kompleksi kaudu), siis on loogiline, et ka selle kompleksi ülesehitus ja toimimine kajastab paratamatult neidsamu fundamentaalseid seaduspärasid, mis korrastavad ja juhivad kogu elutervikut, millest ka analüütiline mõistus ühe osana võrsub. Veelgi enam, olles ainsana mõtlemisele vahetult ligipääsetav, muutub *epistemoloogia* paratamatult esmaseks ja kõige olulisemaks uurimisvaldkonnaks, mille korrektsest kirjeldamisest sõltub kõigi ülejäänud teadmiste kvaliteet.

3.2. Vaimuteadus ehk vaimuökoloogia

Inimkirjeldus maailmast, sh teadus, on katse tuntu kaudu kirjeldada tundmatut ja selle katse tulemus on paratamatult arbitraarne. Batesonile meeldis tuua välja, kui arbitraarsed on sellised eristused, mida inimesed millegi defineerimiseks loovad. Defineerides midagi millestki muust eraldiolevana, piirame ühtlasi oma võimet näha asjadevahelisi vastastikseoseid ja nende suhete dünaamikat. Vaimuökoloogia oli Batesoni silmis teadusharu, mille tekitas vajadus rajada sild elu ja käitumise tõsiasjade ning meie arusaamise vahele mustrite ja korra olemusest ning lõpetada teadmatusest sündiv ökoloogilise tasakaalu rikkumine. Batesoni jaoks oli epistemoloogia teine nimetus vaimu ökoloogia uuringutele.

1970. aastaks oli Bateson jõudnud järeldusele, et õhtumaised epistemoloogiavead on sünnitanud mitmeid katastroofilisi ohte alates putukamürkidest ja keskkonnasaastest kuni näljahäda ning Antarktika jääkilbi võimaliku sulamiseni. Ta oli veendunud, et selline tohutu hulk ohte inimesele ja tema ökoloogilistele süsteemidele kasvab välja vigadest meie sügavates, paljuski teadvustamata mõtteharjumustes. Bateson näitab *Sammude* tekstides ilmekalt, kui võrd ekslikud on mitmed meie eluviisis sügavalt juurdunud eeldused ja kuidas nad muutuvad moodsa tehnoloogia toel ellu viiduna patogeenseks. Probleemide allikana selles sfääris nägi Bateson eeskätt inimliku lineaarse mõtlemise vastuolu loodusele omasema kompleksse ja süsteemse loogikaga.

Aegamööda hakkas Bateson maailma mõistma süsteemide kogumina, kuhu kuuluvad nii indiviidid, ühiskonnad kui terved ökosüsteemid. Igas süsteemis esineb konkurents ja toimuvad ta-

gasiside sisendist sõltuvad kohastumisprotsessid, mis aitavad süsteemi tasakaalus hoida. Ka info ja ideed kohanevad üksteisega, lõputu hulga teiste sõnumite ja stiimulitega. Kokku moodustab see kõik ühe suure küberneetilise süsteemi, mis reguleerib kõike endas toimuvat. Vaimu mõistis Bateson kui infovoogu tagasisüsteemides, mis keerukaid süsteeme töös hoiab, ja leidis, et “kahekümnenda sajandi ehk huvitavaim — kuigi mitte veel päris küps — teaduslik avastus on vaimu olemuse avastamine” (2022: 540).

Kommunikatiivse maailma seaduspärad

Batesoni lähenemise vundamendi moodustab arusaam, et elusmaailma toimimist juhivad ja korrastavad lisaks füüsikaseadustele veel avastamata ja kirjeldamata seadused, mida parema puududes võiks nimetada kommunikatsiooni valdkonna seadusteks. 1964. aastal kirjutas ta:

Seega võib *a priori* väita, et kogu taju ja kogu reaktsiooni, kogu käitumist ja kõiki käitumise klasse, kogu õppimist ja kogu geneetikat, kogu neurofüsioloogiat ja endokrinoloogiat, kogu korrastatust ja kogu evolutsiooni — üht suurt valdkonda tervikuna peaks käsitlema olemuselt kommunikatsioonilisena ning sellest tulenevalt kommunikatsiooninähtustele kehtivatele suurtele üldistustele või “seadustele” alluvana (Bateson 2022: 324).

Veelgi enam, füüsikaseaduste analoogia põhjal tuletatud hüpoteesid ei võimalda komplekssemaid nähtusi, nagu organismide ja koosluste kujunemine ja püsimine, inimeste ja loomade käitumine või ühiskondlikud ja kultuurilised protsessid, kuidagi rahuldavalt seletada. Pigem tegelevad newtonlikel alustel põhinevad kirjeldused nende komplekssete nähtuste üleliia lihtsustavasest mõistetesüsteemi toppimisega kui nende reaalse uurimisega. Sõja järel tormiliselt arenema hakanud küberneetika ja süsteemiteooria pakkus Batesonile suurt huvi just seetõttu, et tegeles informatsiooni määratlemise ja mõju küsimustega. Samad arengud viisid peagi ka distsiplinaarse semiootika tekkimiseni.

Batesonlik käsitlus rajaneb eristusel *pleroma* ja *creatura* maailmade vahel. Eristus, mis pärines algsest gnostikutelt, köitis Bate-

soni tähelepanu C. G. Jungi müstitsistliku kirjutise “Seitse jutlust surnutele” (“Septem Sermones ad Mortuos”, 1916) kaudu. Kui *pleroma* tähistab eluta nähtuste maailma, mis on struktureeritud ja juhitud füüsiliste jõudude ja mõjude poolt (Batesoni jaoks võrreldav ka Kanti asjade iseeneses maailmaga), siis *creatura*’t kujundavad lisaks printsiibid, mis vastutavad taju, õppimise, mõtlemise, suhtlemise jms nähtuste toimimise eest. *Creatura* tähistab tajumuslikku, kõige avaramas mõttes *vahendatud* maailma, kuhu ei kuulu “asjad ise” (s.t iseseisvat eksistentsi omavad atomaarsed üksused), vaid üksnes nende mingisugusel viisil kokku seatud teisedid:

Esmajärjekorras on oluline sedastada, et kommunikatsiooni maailmas on ainukesed olulised olemid või “reaalid” teated, sealhulgas teadete osad, teadete vahelised suhted, märkimisväärsed tühikud teadetes ja nii edasi. Sündmuse või asja või seose tajumus on tõeliselt olemas. See on neurofüsioloogiline teade, ent sündmus ise ega asi sellesse maailma siseneda ei saa ning on seepärast ebaoluline ning sellisena ebatõeline (Bateson 2022: 291).

Selle asjaolu illustreerimiseks armastas Bateson sageli viidata üldsemantika rajaja Alfred Korzybski võrdlusele kaardi ja territooriumi vahel. Lisaks meeldetuletusele, et kaart on midagi muud kui füüsiline territoorium, mida ta kajastab, tuleb ka teadvustada, et territooriumist on mingit spetsiifilist eesmärki silmas pidades välja valitud ainult teatud *tahud*, mis on mingite kindlate *teisendusreeglite* alusel kaardile kantud. Ometi kipuvad inimesed alatasa unustama, et kaart ehk meie kirjeldus ei ole samane territooriumi ehk reaalsusega.

Tõenäoliselt üks Batesoni tuntumaid ja olulisemaid formuleeringuid käib info algühiku kohta: “Tehnilist terminit “informatsoon” võib lühidalt määratleda *mistahes erinevusena, mis loob mõne hilisema sündmuse puhul erinevuse*” (samas: 430). Erinevus pole lokaliseeritav ei ajas ega ruumis ning viitab ühelt poolt äärmiselt abstraktselt ideele, kuigi teiselt poolt ilmneb alati absoluutselt konkreetseks: “See paberileht erineb puidust, millest on tehtud see kõnepult. Neil on terve hulk erinevusi — värv, tekstuur, kuju jne. Kui aga küsida, kus need erinevused asuvad, jääme hätta” (samas: 508). Kaardi ja territooriumi võrdluse valguses

võib öelda, et see, mis kantakse territooriumilt kaardile, on alati ja vältimatult uudis erinevuse kohta. Batesoni sõnadega:

Saamaks aru tajuprotsessist, tuleb erinevuse mõiste sisse kahel korral: esiteks peab latentne või varjatud erinevus sisalduma territooriumis endas ja teiseks peab see erinevus konverteeruma sündmuseks tajavas süsteemis, s.t erinevus peab ületama taju läve (Bateson, Bateson 1987: 122).

Erinevus kujutab endast seega suhet: miski ilmneb kellelegi (Batesoni versioonis ka millelegi, näiteks isekorrigeerivale termostaadile) edasist tegevust või valikut mõjutava infona. See on nii infoühik kui ka psühholoogiline sisendühik. Ehk *creatura* maailm on selline maailm, milles erinevalt füüsilisest maailmast on liikumapanevaks jõuks erinevused.

Lahendus teaduse epistemoloogilistele vastuoludele

Püüdes vastata küsimusele, mida “vaim” Batesoni järgi tähendab, on oluline aru saada, millist probleemi aitab vaimu käsitlus tema arvates lahendada. Ennekõike otsib Bateson selle abil väljapääsu kartesiaanlikule keha-vaimu vastandusele rajatud ning selle pinnalt ummikusse — topeltlõksu — sattunud teadusparadigmast. Üksnes füüsikalisi protsesse tunnistav teadus on osutunud võimetuks pakkuma lõpuni vettpidavat seletust keerukamatele protsessidele eluslooduses nagu ka tavapärastele inimeseks olemise juurde kuuluvatele kogemustele.

Batesoni lähenemise olulisusest kõneledes on biosemiootik Jesper Hoffmeyer seda vastuolu põhjalikumalt lahanud: ühelt poolt on meil loodusteaduslik lähenemine, mis peab iseenesest-mõistetavaks, et füüsikaseadused seletavad ammendavalt kogu reaalsust. Teiselt poolt sekundeerib sellele humanitaarne lähenemine, kus on kesksel kohal tahe, südametunnistus, n-ö esimese isiku perspektiiv, ning neid ei peeta füüsikaseaduste abil seletatavaks. Kuna loodusteaduste haardeulatusest väljajäävaid nähtusi kiputakse automaatselt paigutama “vaimsesse” või religioossesse sfääri, siis püüavad loodusteadlased nende temadega võimalikult suurt distantsi hoida, kuulutades sellised nähtused pseudo-

või epifenomenideks, nägemata samas vähimatki vastuolu selles, “kuidas saavad loodusteadlased nii kindlalt teada, et nad on osa loodusest, mis iseendast mitte kui midagi ei tea” (Hoffmeyer 2008c: 28–37). Igasuguse teadusekriitika taga arvatakse hiilivat “spirituaalseid” või religioosseid motiive, samas kui “loodusteadus ise on hakanud üha enam sarnanema usklikke salaorganisatsiooniga, mis hoiab “mittepühendatute” tegelikkust kitsale kokkuleppelisele ontoloogiale rajatud võimu müüride taga, haardeladusest väljaspool” (Hoffmeyer 2008c: 37).

Sammudeski osutab Bateson, et newtonlik teadus on iseenda epistemoloogiliste aluste suhtes enamjaolt pime, mis viib selleni, et epistemoloogiat hakatakse võtma ontoloogia pähe. See aga teeb teadusest pigem fundamentalismi kalduva usu. Olles antropoloogi ja psühhiaatrina süvitsi kokku puutunud nii ühiskondade korralduse mitmetahulisuse kui ka individuaalse psüühika peensus-tega, oli Batesonil juba puhtpraktilises mõttes võimatu rahulduda loodusteadusliku fundamentalismi dogmaatiliste seisukohtadega. Tema jaoks saab tõsiteaduslik mõtlemine alguse teadasaamise võimalustele looduse seatud piirangute ning meie käsutuses olevate vahendite tundmaõppimisest:

Teadlastena tegeleme nähtuste universumi sõnalise simulaakrumi ehitamisega. Teisisõnu, meie tegevuse tulem peaks olema nähtuste verbaalne teisend. Seepärast on oluline analüüsida vägagi üksikasjalikult selle teisenduse reegleid ning erinevusi looduslike nähtuste, teatelite nähtuste ja sõnade kodeerimises (Bateson 2022: 468).

Vaimu minimaalsed tunnused

Nii nagu “erinevus”, on ka Batesoni “vaim” küllalt raskesti tabatav asi. *Sammudest* nähtub, et “vaimuüksuse” moodustab erinevuse liikumine mööda suletud või tagasisidestatud süsteemi ringet. Määravaks on sealjuures see, et registreeritaval erinevusel on mõju süsteemi edasistele toimingutele — see toob süsteemi muutuse või muutuse *võimaluse*, isegi kui see võimalus jääb kasutamata. Võimalusi seesuguste süsteemide kujunemiseks on peaaegu lõputult, alustades puhttehnoloogilistest seadmetest (Batesoni armas-

tatud soojusregulaatori näide) kuni inimühiskondade ja ökosüsteemideni välja. Selline lähenemine loob ühtlasi võimaluse selgitada, kuidas toimub ja on toimunud keerukuse kasv, kust otsida ühendavat lüli üleminekul elutust elusasse.

Sammudes leiame vaimu minimaalsete tarvilike tunnuste loetelu artiklist “Epistemoloogia patoloogiad” (Bateson 2022: 537–547). Kümme aastat hiljem ilmunud teoses *Vaim ja loodus*, mis on pühendatud nende kriteeriumide põhjalikule käsitlemisele, leiame minimaalsete tunnuste täiendatud ja täpsustatud loendi:

1. *Vaim on üksteist vastastikku mõjutavate osade või komponentide kogum.*
2. *Vaimu osade vastastoime käivitab erinevus.*
3. *Vaimne protsess nõuab kollateraalselt energiat.* Nendel puhkudel on reageeringuks või toimeks vajalik energia reageerijas olemas enne seda vallapäätva sündmuse toimumist. “Kui ma löön jalaga kivi, annan ma kivile energiat ning kivi liigub selle energia jõul. [---] Kui ma löön koera, reageerib koer oma ainevahetusest saadava energiaga” (Bateson 2018: 114).
4. *Vaimne protsess nõuab ringjaid (või veelgi keerukamaid) otsustusahelaid.*
5. *Vaimse protsessi puhul tuleb erinevusi vaadelda kui neile eelnenud sündmuste teisendusi (s.o kodeeritud versioone).*
6. *Nende teisenemisprotsesside kirjeldamine ja klassifitseerimine toob esile nende nähtuste immanentse loogiliste tüüpide hierarhia* (sammas: 104).

Võrreldes “Epistemoloogia patoloogiates” ära toodud loeteluga on lisandunud osade-terviku suhet käsitlev punkt (1), *ajaga* seotud põhjuslikkus ühes vältimatult kaasneva kodeerimisega (5) ning vaimu metatasandiline ülesehitus (6).

Peale selle, et need tunnused võimaldavad samadelt aluselt kirjeldada traditsioonilisi kompleksüsteeme, nagu isikud või elusorganismid üleüldse, saab neid rakendada ka tervikute isekorreeerivate allsüsteemide puhul, nagu näiteks elundid või rakud. Vaim ei eelda mingit seda ümbritsevast lahutava piiri või memb-

raani olemasolu — see tingimus on omane üksnes osale küberneetilistest elussüsteemidest —, mistõttu hõlmab see ka avaramaid süsteeme, mis koosnevad paljudest organismidest, või süsteeme, mille mõned osad on elus ja teised mitte, kuni selliste süsteemideni välja, mille ükski osa pole elus. Sealjuures ei ole põhjust arvata, et süsteem/vaim peaks omama teadvust või olema võimeline ennast taastootma (Bateson, Bateson 1987).

Vaim, “mina”, teadvus

Kuivõrd kommunikatiivses maailmas peab alati eksisteerima “keegi”, kelle tajuorganid või sensorid registreerivad erinevuse, mis käivitab inforinge, siis paradoksaalsel kombel saab see “keegi” määratletud sellesama info algpunkti tagasijõudmisega, kus see protsess mõjutab kuidagi edasist käitumist: “*igal* kestval piisavalt keerukate põhjuslikkusahelate ja neile vastavate energiasuhetega sündmuste ja objektide kompleksil peaksid ilmema psüühika tunnused” (Bateson 2022: 359). “Keegi” selles kontekstis on ühelt poolt ülimalt abstraktselt määratletud, aga teiselt poolt alati reaalne ja konkreetne, hõlmates Batesoni näidetel kasvõi termostaati, tänaval liikuvat pimedat ja tema keppi või männimetsa kooslust.

Batesoni käsitlus psüühikast saab selgemaks, kui ta võrdleb vaimu selliste käibesõnadega nagu “ise”, “mina” ja “teadvus”. Probleemid nende sõnadega seisnevad selles, et ühelt poolt kehtib eeldus, et neil on mingi ühiselt arusaadav sisu — kõik teavad, millest jutt käib —, teiselt poolt aga ei paku teadus neile piisavalt tõsiseltvõetavat seletust. Samuti on niisuguste mõistete puhul tegemist meie keele ja kartesiaanliku vaimupärandi kalduvusega asjastada nähtusi, mis seisnevad tegelikult suhetes. Seetõttu takistab individuaalsusest ja psüühikast arusaamist veider, loogiliselt põhjendamatu konglomeraat, kus isik — “mina” — on samastatav või vähemalt piiritletav bioloogilise organismiga. Range süstemaatilisusega lõhub Bateson selle konglomeraadi laiali: “Terviklik isekorrigeeriv üksus, mis informatsiooni töötleb või minu väljendit kasutades “mõtleb” ja “tegutseb” ja “otsustab”, on süsteem, mille piirid ei lange sugugi kokku kas keha või argises kõnepruugis

“mina” või “teadvuse” omadega” (samas: 363). Teisiti öelduna: vaim ei piirne nahapinnaga. “Minasus” on puhtalt *creatura* maailma kuuluv, *relatsiooniline* nähtus: “Selles maailmas ei ole õigupoolest ka mina materiaalse objektina oluline ega selles mõttes ka tõeline. “Mina” eksisteerin aga kommunikatsiooni maailmas oma kogemuste süntaksi ning teiste inimeste kogemuste olulise elemendina” (samas: 292).

Teadvust määratleb Bateson mentaalsete, informatsiooniliste protsesside refleksiivse osana, mis leiab aset mõnedes, aga mitte kõigis vaimudes. Sel puhul on teadja teadlik mingist osast oma teadmisest. Batesoni arusaam teadvusest oli mõjutatud Butlerist, näiteks tema ideest, et mõtte viga on selles, et ta on teadvustatud. Selleks et vaim toimiks tõhusalt ja ökonoomselt, on teadvustatud osa paratamatult piiratud. Nii jõuab vaid väike osa mentaalsetest protsessidest “teadvuse ekraanile”. Teadvustamise piiratus küllaltki kitsa alaga on Batesoni järgi tingitud mitmest asjaolust. Kõigepealt jääb vahetust teadvustamisest välja tajuprotsesside mehaanika ise — me oleme teadlikud ainult tajuprotsesside tulemustest, mitte aga nende moodustumise seaduspäradest. Batesonile endale sai selles mõistmises läbimurdeliseks Adelbert Amesi tajueksperimentides osalemise kogemus. Kuigi bioloogia, biokeemia ja neuroloogia tormilise arengu tõttu viimasel poolsajandil teame tänapäeval tajumehhanismide füsioloogiast oluliselt rohkem kui Batesoni eluajal, pole need teadmised viinud oluliselt lähemale arusaamisele, *kuidas* need kujutised, mis meile teadvuses ilmnevad, just sellistena ikkagi tekivad.

Teine teadvust piirav omadus on selle sõltuvus eesmärgipärasusest. Eesmärk on see, mille suhtes ühed aspektid kellegi keskkonnas muutuvad tema jaoks oluliseks (erinevust tekitavaks erinevuseks) ning teised jäävad märkamata (eristamatuks). See siht või eesmärk ise ei pea asuma sugugi teadvustatud tasandil. Kuigi Bateson seda küsimust ise otsesõnu ei puudutanud, on tema tekstidest aimatav, et eesmärk võib tähendada nii teadvustatud sihti või soovi kui ka fundamentaalset, bioloogilist suunitlust: elusaid üksusi hoiab koos siht edasi kesta ehk ennast alal hoida.

Kolmas põhjus, miks teadvus suudab katta vaid väga väikest osa kogu tervikust, peitub looduslikus ökonoomikas: “ükski orga-

nism ei saa endale lubada selliste asjade teadvustamist, millega ta ka teadvustamatu tasanditel toime tuleks” ning “seesugust kokkuhoidu aitab saavutada harjumuste kujunemine” (samas: 179). Kord omandatud oskused ja juba heaks kiidetud teadmised vajuvad teadvustamata osasse, jättes teadvustatud osale vaba ressursi uute oskuste omandamiseks ja ootamatute probleemide lahendamiseks. Evolutsioonilisest seisukohast on seesuguse vaba paindlikkuse ressursi olemasolu ka kohastumisvõimele väga oluline. Seega Batesoni järgi ei sisalda teadvustamatu “mitte üksnes valusaid asju, mida teadvus eelistab mitte uurida, vaid ka palju selliseid asju, mis on niivõrd tuttavad, et meil puudub vajadus neid uurida” (samas: 178).

Algul teadvustatud, kuid hiljem unustatud “tõdedest” saavad vaikivad eeldused, teadvustamata kontekst edasiste ideede ja valikute jaoks. Seesugusele bioloogilist päritolu harjumusele toetumine on aga õigustamatu teadusliku kriitilise mõtlemise vallas ning sellest ülesaamine võib osutada ökoloogilise kriisiga toimetuleku seisukohast määravaks. Eesmärgikeskne mõistus, mis iseenese piiratust ei adu, vaid suhtub mõistuse poolt teadvustatusse kui tegelikkust terviklikult hõlmavasse, aga mitte selle osalise ning erapoolikusse peegeldusse, on Batesoni arvates peamine põhjus, mis inimkonda ökoloogilise kriisi poole suunab ning mille tõttu ta inim mõistust ja -teadvust mitte läbinisti positiivses valguses ei näe:

Tänapäeval kasutatakse teadvuse eesmärkide täideviimiseks üha tõhusamaid ja tõhusamaid seadmeid, transpordisüsteeme, lennukeid, relvi, meditsiini, pestitsiide ja nii edasi. Teadlikel eesmärkidel on nüüd võim häirida keha, ühiskonna, meid ümbritseva bioloogilise maailma tasakaalu (samas: 490).

Epistemoloogiline patoloogia on seegi, et teadvus ei vaata üle ega korrigeeri ökoloogilise tagasiside valguses oma varasemaid eeldusi.

Lahendus sellele ummikule peitub kontekstilise tasandi vahetamises, tõusmises avaramale teadvustamistasandile, mõistes teadliku mõtlemise olemust ning tunnistades seda vaid ühe ning üpris piiratud viisina elutervikust osa saada. Säärast avardatud mõistmist ning oma otsustes sellest juhendumist nimetab Bateson

tarkuseks, mis toob kaasa ka muutuse enese positsioneerimises. Autonoomse eksistentsi ja kontrolli omamise illusioon asendub teatava kergendust pakkuva alandlikkusega, mis on tingitud enese tajumisest osana suuremast tervikust, mida ei saa mõistuse abil ei hõlmata ega kontrollida.

Kõrgeim tervik ja immanentne vaim

Nende nähtuste hulgast, mida kehtiv teadusparadigma oma reaalsusest välja tõrjuda üritab, jääb Batesoni järgi keskseks lõpuks *elus*. Võiks öelda, et “vaim” on Batesoni katse anda küsimusele elu olemuse kohta selline teaduslik vastus, mis hõlmaks ühtlasi ka meie kogemust.

Arusaam, et vaimuüksus ei ole samastatav bioloogilise organismi ja selle piiridega ning vaim ei eelda (enese)teadvust, loob harjumuspärasest sootuks erineva vaate maailmale. Lineaarse mõtlemise spetsiifikat mõistmata ei ole võimalik aru saada, kuidas keelilise kirjeldamise loogika maailma süsteemselt moonutab — kaart on samastatud territooriumiga, “vaimu” kujutatakse materiaalsest maailmast väljaspool esineva “asjana” (vt nt samas: 362). Bateson pidas oma elutöök näidata, et vähemalt selles osas, mis puudutab elavaid, arenevaid, õppivaid süsteeme, seisab küberneetiline kirjeldus tegelikkusele oluliselt lähemal. Vaim(ud) ei ole kätketud mitte elavate keha(de piiride)sse, vaid keha(de) vältimatult ajutise iseloomuga eksistents on kirjeldatav paljutasandiliste, omavahel vastastikkuseosetes olevate ja ennast taasloovate arenguliste protsessistikena: “Ellujäämisühik ei ole ei paljunev isend, sugulusliin ega ühiskond” (samas: 507), vaid “ellujäämisühik on *organism* pluss *keskkond*” (samas: 542).

Iga süsteem pole mitte üksnes alati endast suurema süsteemi alaosa, vaid tema olemasolu sõltub otseselt metaseose olemasolust kõrgemat järku tervikuga. See on see muster, mille Bateson võtab kokku sõnasse “vaim” ning mille seadused hoiavad elusmaailma koos ning lakkamatus arengus.

Bioloogilist evolutsiooni juhtivaks nähtuseks ei saa sellises vaates kuidagi olla ei pime juhuslikkus, mõjude ja jõudude mäng

ega ka teleoloogiline, elusast endast väljaspool asetsev siht. Darwinistliku ja lamarkistliku evolutsioonikäsitluse sisemisi loogilisi vastuolusid vältivast evolutsioonikirjeldusest kujunes vaimuökoloogia lõplik proovikivi.

Bateson näeb evolutsiooni läbinisti interaktiivse ja kommunikatiivse: elussüsteemide omavahelistes interaktsioonides tekitavad suhtemustrid, mis omakorda saavad kontekstiks järgmistele interaktsioonivormidele, ning kus juhuslikkusel on samuti oma roll. Gregory Mengel on batesonlikku vaadet evolutsioonile võrrelnud eeposega, muustrite ja metamustrite võrgustiku lahtirullumisega, avatud lõpuga looga, mis iseennast jätkuvalt loendamatutel viisidel kirjutab ja tõlgendab (Mengel 2008).

Süsteemide süsteem ehk kõrgeim tervik seisneb ökoloogias: “Ökoloogia on see, mis ellu jääb ja aegamööda areneb” (Bateson 2022: 384). Seda tõdemust võib pidada Batesoni loomingu kulminatsiooniks. Kõrgeim tervik assotsieerub paratamatult absoluudiga, sellega, mida inimesed on aastatuhandete vältel tähistanud sõnaga “jumal”. Vaim ühtib loodusega, teadus kohtub religiooniga, epistemoloogia läheb üle eetikaks. Bateson ei vastusta seda paralleeli, vaid vastupidi, selles seisneb tema olulisim sõnum.

Kui peaksite paigutama Jumala kuhugi väljapoole ning seadma looduga vastamisi ja kui teile siis peaks tulema pähe mõte, et olete loodud tema näo järgi, siis hakkate loogiliselt ja loomulikult tajuma ennast ümbritsevatest asjadest väljaspool asuva ja neile vastanduvana. Ning kui te siis kogu vaimu enesele kisute, hakkate pidama kogu ülejäänud maailma arutuks, mis omakorda tähendab, et sellele ei laiene moraali ega eetika küsimused. Keskkond hakkab paistma olevat teile vabalt käsutada. Teie ellujäämisühikuks on teie ise ja teie pere või liigikaaslased vastamisi teiste sotsiaalsete üksuste, teiste rasside ning lojuste ja juurikate keskkonnaga (samas: 519).

Batesoni vaim ei ole seega transtsendentne, käegakatsutavast tegelikkusest väljapoole asetatav, vaid elusas immanentselt kohal olev ning muustrina ka avastatav. Kui transtsendentset vaimu või jumalust kujutatakse isikulise ja kõiketeadvana ning tema käitumine, näiteks looduse hävitajatele sõdade, katkude ja keskkonna-reostuse saatmine, on sihipärane tegevus ning reaktsioon toimu-

vale, siis immanentsel vaimul pole emotsioone ega hinnanguid. Immanentse vaimu puhul on determinism vääramatu — vabanduste otsimisest ega palumisest pole kasu, tegudel on paratamatud tagajärjed, ja ehkki loodus on väga kohanemisevõimeline, pilgata ta end ei lase (samas: 524).

Paindlikkus ja selle olulisus tsivilisatsioonide tervisele

Inimese-keskkonna süsteem on olnud läbi aegade ebastabiilne. Tsivilisatsioonide tõuse on võimaldanud uus looduse või teiste inimeste ekspluateerimise tehnoloogia. Ometi allume vaatamata teaduse progressile ja tehnoloogia arengule inimestena jätkuvalt samadele universaalsetele loodusseadustele, nagu iga teinegi elu avaldus. Teame praegu, et meie lääneliku tsivilisatsiooni materiaalne läbikäimine oma keskkonnaressurssidega on olnud ja on tänini kõike muud kui piiratud. Moodsa sõnaga kirjeldades on see ümberkäimine olnud jätkusuutmatu. Bateson kritiseeris lühiajalist tulu toovate tegevussuundade järgimist, mis on juurdunud ja kivistunud ning mille mõju on pikema aja jooksul hakanud osutama katastroofiliseks.

Süüvides omandatud tunnuste edasikandumise poleemikasse bioloogias (vt “Somaatiliste muutuste roll evolutsioonis”, samas: 392–411), avastas Bateson lahenduste otsimise seisukohast äärmiselt oluliseks kujunenud *paindlikkuse* printsiibi. Iga süsteem on kirjeldatav omavahel seotud muutujate kaudu, kusjuures igal konkreetsetel muutujal on oma alumine ja ülemine taluvuspiir, mille ületamise tagajärjeks on esialgu ebamugavus, seejärel patoloogia ja lõpuks surm. Kui ühe muutuja väärtus on taluvuspiiril, siis levib paindlikkuse kadu üle kogu süsteemi — teisisõnu, kogu kohanemisevõimelisuse ressursid on ammendatud. Paindlikkuse kadu kujutab endast väljasuremise paradigmaatilist mudelit, mis muutub veel kindlamini surmavaks, kui tegevussuundade valikul lähendada üksikmuutujate maksimeerimisest:

bioloogilistel süsteemidel, välja arvatud sellistel, mis põhinevad õhtumaistel ideedel (ja eriti rahal), on eesmärged enam kui üks. Männimetsas pole ühtegi muutujat, mille kohta oleks võimalik öelda, et kogu süsteem on orienteeritud just selle muutuja mak-

simeerimisele ning kõik teised muutujad sellele alluvad; õigupoolest ei sihi männimets mitte maksimume, vaid optimume. Selle vajadused on rahuldatavad ning ükskõik mille liiasus on toksiline (samas: 381).

Võime keskkonnamuutustele vastamiseks homöostaatiliste ringete vahemikes ümber kohaneda on ellujäämise seisukohast peamine ressurss. Kokkuvarisemine on tabanud iga tsivilisatsiooni, mis jõuab ekspluateeritava ressursi piirideni.

Bateson leidis, et süsteemi paindlikkuse bilansi ülekasutamisele järgnevaid patoloogiaid aitab vältida ideede paindlikkus, millest tsivilisatsioon "toitub" (samas: 559). Need ideed moodustavad osa inimeste tegudest ja suhetest — mõned neist on teadlikud ja selgelt väljendatud, teised ebamäärased ja väga paljud teadvustamatud. Mõned on üldlevinud, teised aga killustunud ühiskonna erinevates allsüsteemides. Selleks et saavutada paari põlvkonna jooksul midagi terve süsteemiga sarnanevat, või siis pääseda vähemalt fataalsetelt rööbastelt, on tarvis väga suurt paindlikkust. Bateson pidas paindlikkust sama väärtuslikuks loodusvaraks nagu naftat või titaani, mille kasutamise üle tuleb samuti arvet pidada ja kulutada vaid vajalikele muutustele. Artiklis "Ökoloogia ja paindlikkus linnatsivilisatsioonis" (samas: 554–566) määratleb ta ökoloogilise tervise kui inimeste kõrgtsivilisatsiooni ja keskkonda ühendava kestva kompleks süsteemi, milles tsivilisatsiooni paindlikkus sobitub keskkonna omaga ja mis on avatud isegi fundamentaalsete tunnuste aeglasele muutumisele. Täpsemalt leidis Bateson, et meie tsivilisatsiooni materiaalne läbikäimine oma keskkonnaressurssidega peaks olema piiratud — taastumatuid loodusvarasid peaks kasutama ainult vajalike muutuste toimumise võimaldamiseks, samas kui ülejäänud osas peaks tsivilisatsiooni ainevahetus tuginema energiale, mida "kosmose-laev Maa" saab Päikeselt. See nõudis toona, aga nõuab ka praegu olulisi tehnoloogilisi uuendusi ja investeringuid.

Reguleerivate piirangute ja seaduste loomise asemel pidas Bateson parimateks meetoditeks süsteemi muutujate stabiliseerimiseks ja paindlikkuse taastamiseks haridust ja iseloomu kasvatamist. Saavutamaks muutust mõtteviisis ja suhtes ümbritsevaga, pidas ta oluliseks ka loomingut, kunsti ja religiooni.

Evolutsiooniline õppimine: kunst ja religioon tasakaalu taastamise võtmetegurina

Kunst ja esteetika paelusid Batesoni juba lapsepõlves. Ehkki need mängisid rolli ka tema töös antropoloogina, kujunesid esteetilised kaalutlused keskseks 1960. aastate teiseks pooleks. Siis hakkas ta esteetikat nägema ühe ökoloogilise tasakaalu taastamise võtmetegurina.

Teadvuslik teadmine on Batesoni järgi vaid üks maailma tunnetamise viisidest ning seejuures vägagi piiratud ning spetsiifilise loomuga teadmisviis. Toetudes psühhoanalüütilisele eristusele teadvustatu ning teadvustamatu vahel pidas ta selliseid nähtusi nagu kunst, luule, unenäod või religioon sõnumitoojateks teadvustamatu territooriumilt, mida parasjagu kehtiva epistemoloogia pinnalt ei ole võimalik mõistelise loogikaga haarata. Samas jäi ta lõpuni positivistiks, eeldades, et mõne aja pärast, kui lõhe vaimu ja mateeria küsimuste vahel lakkab olemast peamine kriteerium teatud küsimuste teadusliku käsitluse välistamisel, muutuvad ka need valdkonnad formaalsele analüüsile kättesaadavaks (Bateson, Bateson 1987: 63). Seni mängivad need aga olulist rolli tarkuse alahoidmisel, korrigeerides mõistuse liialt eesmärgikeskset vaadet elule. “Paljal teadvusel ei ole ilma (kunsti, unenägede ja muu taolise) abistava toeta eales võimalik hoomata vaimu süsteemust” (Bateson 2022: 182).

Bateson leidis, et loominguksel protsessil on potentsiaali kognitiivsete kaartide uuendamiseks ja kontakti taastamiseks tervikuga. Tema sõnul vajab inimkond luulet niisama palju kui teadust, kuna loogiline ja sihipärane vaim vajab tasakaalustamist ehk korrigeerimist. Väljendumine kunsti kaudu oli Batesoni meelest kõige vahetum, puhtam ja ausam inimkommunikatsiooni vorm, kuna loost tähendust leides või muusika ilu nautides oleme kontaktis selle osaga oma vaimust, mis on loodusega kõige paremini sünkroonis. Kunst tunnistab maailma kompleksust ja võib aidata *Homo sapiens*'il loodusega taaslõimuda. Selle üks põhjusi on esteetiliste protsesside põhinemine metafooril. Metafoor on suhete keel, loodussüsteemide keel, milles on ruumi võimaluste spektritele, mitte vaid kitsalt defineeritud lineaarsetele lahendustele.

Neis protsessides osalemine aitab inimesel kogeda end osana suuremast universumi mustrist, mis viib integratiivse kogemuseni.

Batesoni õpilane, kunstnik Stephen Nachmanovitch on kirjeldanud, kuidas Batesoni töö avab lugejale olulisi viise kunstilise loovuse kogemuse kaudu meie maailma süsteemse olemuse tabamiseks (Nachmanovitch 2007). Loomingulisus, mis võib esineda nii kunstis kui teadustes, on teadliku ja teadvustamata vaimu ning keskkonna vaheline ühenduslüli. Seega mõistis Bateson esteetilist käitumist evolutsioonilise õppimise viisina, mis hõlmab kogu inimese olemust, mitte üksnes teadvustatud osa, ja võib seeläbi aidata inimkonnal väljuda käimasolevast individuaalsest, sotsiaalsest ja ökoloogilisest patogeneesist. Bateson rõhutab, et evolutsiooniline õppimine peab olema dünaamiline ja paindlik, et edendada uusi ja positiivseid sotsiaalseid süsteeme. Lisaks toetab evolutsiooniline õppimine indiviidide omavahelist sõltuvust ning uusi seotuse ja sünkretismi tasandeid.

Bateson pidas esteetikat, kunste ja religiooni valdkondadeks, kus inimene tegutseb tervikliku vaimuga ja on loodusega parimal moel kooskõlas. Tegutsedes targalt, teadmiseiga terviklikust küberneetilise süsteemist, on võimalik muuta oma suhe ümbritsevaga mittekahjustavaks. Optimaalne ehk terve oleks sealjuures kultuur, mis suudab terviklikku teadmist luua ja ülal hoida ning ülima küberneetilise süsteemi raames paindlikult kohanduda.

Vaimsus, vaimne tervis ja pühadus

Oma elu viimasel kümnendil liikus mitmenda põlve ateisti Gregory Batesoni fookus vaimsuse suunas. Elu jooksul kujunes tal avar süsteemne vaade sellele, mida looduseks nimetame ja mida Bateson lõpuks pühaks nimetama hakkas (Charlton 2008: 28). Vaimsus ja vaimne tervis olid teemad, millega Bateson juba vanematekodus kokku puutus ja mille uurimisest kujunes üks tema missioone. Bateson tajus vajadust käsitleda ka inimese vaimse tervise vallas toimuvaid sündmusi holistiliselt, seotuna inimese keha, vaimu ja biosfääri tervisega.

Batesonit häiris elumustrite võhiklik rikkumine, mis mõjutab süsteemi tervist ja võib viia patoloogiani. 1975. aastast pärinevas artiklis “Vaimu ökoloogia: püha” leiab ta, et elusatest süsteemidest on lihtsam rääkida siis, kui nad on haiged või häiritud, mitte siis, kui nad on terved ja elujõulised (Bateson 1975: 24). Patoloogias on tema hinnangul kergem rääkida kui tervisest. Et püha on seotud tervisega, on üks põhjusi, miks on sellest raske rääkida. Millestki rääkimine häirib ja muudab seda, ning püha on parem mitte segada, et seda mitte patoloogiaks muuta.

Bateson leidis, et püha adumine pole vasakule ajupoolkerale, n-ö proosa poolele jõukohane. Poesia või uni pole sellele arusaadav. Püha ei ole loogiline. Probleem ehk patoloogia avaldub siis, kui vasaku poolkera lähenemisega hakatakse pühaks peetud inimeste mõjutamiseks või kasu teenimiseks poliitiliselt või majanduslikult ära kasutama. Nõnda tehakse odavaks see, mis aitab elule mõtte anda ja mida ei tohiks odavaks teha. Püha rüvetamisega kaasnevatest negatiivsetest tagajärgedest on vähe teada. Ja veelgi vähem on teada sellest, kuidas sellist kahju jälle heaks teha.

Neid süsteemiteooria keeles kirjeldades legitimeerib Bateson elu pühadusega seotud protsesse, millega oleme tema hinnangul kontakti kaotanud. Nii nägi ta unenägude, kunsti, luule ja religiooni kõrval ka looduslikku ilu ja inimlikku huumorit vajaliku korrektsioonimehhanismina liiga ühekülsele ratsionaalsele mõtlemisele ja teadlikule sihipärasusele. Nende kaudu on tema hinnangul võimalik taasluua kontakt armuga (*grace*, vt ka “Stiil, nõtkus ja informatsioon primitiivses kunstis”, Bateson 2022: 163–189). See omakorda avab ligipääsu ökoloogilisele teadmisele ja tarkusele.

Arm võimaldab Batesoni hinnangul püha taasavastamist — selle taasavastamist, mis elu võimalikuks teeb. Nii saab läbi armu võimalikuks taibata ja taastada oma liikmesus ökoloogilises kogukonnas. See seisukoht on lähedane nii ökoliikumises hästi tuntud looduskaitseja Aldo Leopoldi Maa eetikale, mis kutsub samuti inimest oma rolli looduse valitsejana ümber hindama ja võtma sisse kohta Maa kogukonna lihtliikme ning teistega võrdväärse kodanikuna (Leopold 2008), kui ka Albert Schweitzeri univer-

saalsele eetilisele printsiiobile — aukartusele elu ees (Schweitzer 1984).

Need teemad kujunesid Batesonile keskseks viimastel eluaastatel, mil ta tegeles intensiivselt sobiva väljenduse leidmisega oma holistlikule vaatele vaimust ja universumist, mis poleks ei mehhanistslik ega üleloomulik.

4. BATESONI MÕJU, PANUS JA AKTUAALSUS TÄNAPÄEVAL

Nagu Bateson isiksusena, on ebatavaline ka tema pärand. Väga paljud inimesed, kes on tegevad aladel, kus ka Bateson tegutses, pole temast kuulnudki või teavad teda vaid nimepidi. Samas need, kes tema töid tunnevad, arvavad ta sageli viimase poolsajandi kõige olulisemate ja uuenduslikumate mõtlejate hulka. Mõjust rääkides võib Batesonit mõista esmajoones süsteemse mõtlemise pioneeeri ja katalüsaatorina. Näiteks küberneetika alal ei kirjutatud ta ühtki raamatut, mistõttu teda ei loeta sageli selle suuna rajajate hulka. Ometi oli Batesonil küberneetika arengus otsustav roll, kuna ta oli esimene, kes kasutas süsteemiteoreetilist ja küberneetilist vaadet sotsiaal- ja humanitaarteadustes. Nii selles kui ka paljudes teistes kontekstides mõjutas ta protsesse ja inimesi eelkõige tiheda intellektuaalse suhtluse ja kirjavahetuse kaudu.

Mõtlejate sekka, keda Bateson on mõjutanud, kuuluvad näiteks sotsioloog, kommunikatsiooniteoreetik ja süsteemne mõtleja Niklas Luhmann, küberneetik, füüsik ja filosoof Heinz von Foerster, neuroteadlane ja filosoof John C. Lilly, süsteemse teraapia ja eriti pereteraapia pioneerid Carl Whitaker, Jay Haley, Don D. Jackson, Paul Watzlawicki ja Bradford Keeney; füüsik ja süsteemne mõtleja Fritjof Capra, ajaloolane Sharon Traweek, neurolingvistilise programmeerimise alusepanijad psühholoog Richard Bandler ja lingvist John Grinder, psühhiaater Ronald D. Laing ning kultuurikriitik ja filosoof William Irwin Thompson. Samuti kuuluvad siia ritta filosoofid Gilles Deleuze ja Félix Guattari ning autopoieesi mõiste loojad, neuroteadlastest filosoofid Francisco Varela ja Humberto Maturana.

Batesonile viidatakse tänini küllalt palju, eriti sotsiaalteadustes, mis annab tunnistust jätkuvast huvist tema teooriate, mõistete ja ühiskonnakriitika vastu. Huvi elavnemisele aitas kaasa ka Batesoni 100. sünniaastapäeva tähistamine 2004. aastal, samuti möödus 2006. aastal 50 aastat Palo Alto rühma mõjuka skisofreeniateemalise artikli ilmumisest (Bateson jt 1956). Isa pärandi populariseerimisele aitas kaasa ka noorima tütre Nora Batesoni poeetiline dokumentaalfilm *Vaimu ökoloogia* 2010. aastast, mis tõi Gregory sõnumi oma vahetu, kujundliku ja humoorika lähenemisega ka laiema publikuni.

Bateson oli ka ökokriisi toimetehhanismide äratundmises ja kirjeldamises oma ajast ees. Tema lahkumisest tänaseks möödunud enam kui neljakümne aasta jooksul on tema aimdus ökoloogilise tasakaalutuse süvenemisest lääne ühiskonnale omase looduslike mustrite märkamata jätmise ja neisse jätkuva sekkumise tõttu paljudel tasanditel kinnitust leidnud. Ometi tunnistab Batesoni vaadetest palju kirjutanud Peter Harries-Jones, et tänapäeva keskkonnakaitsjad on üldiselt Batesonit eiranud (Harries-Jones 1995: 4). Ka Batesonile pühendatud küberneetikaajakirja toimetanud Georg Ivanovas möönab, et Batesoni ökoloogilised ideed pole praeguseks paradigmaatiliseks muutunud (Ivanovas 2007).

Bateson ise leidis, et tema uurimistöö on üldjoontes puudutanud nelja valdkonda: antropoloogiat, psühhiaatriat, bioloogilist evolutsiooni ja geneetikat ning süsteemiteooriat ja ökoloogiast välja kasvavat uut epistemoloogiat. Samas kui vaadata, missugustes valdkondades talle enim viidatakse, võib öelda, et eelmainitud valdkondade osakaal on pigem väike. Näiteks antropoloogias käsitletakse Batesonit pigem distsipliini eneserefleksiooni kontekstis. Batesoni tsiteerimisest ülevaate teinud Frank Thomas ja ta kolleegid toovad välja, et ehkki psühhoteraapia valdkonnas, eriti pereteraapias, on süsteemse lähenemise positsioon nõrgenenud, on see endiselt elujõuline sellistes valdkondades, nagu äri- ja organisatsioonijuhtimine või haridusteadused (Thomas jt 2007).

Vaimse tervise teaduste vaates on Batesonil tänapäeval auväärne, kuid marginaalse alusepanija positsioon. Igaüks, kes õpib tänapäeval süsteemset teraapiat, saab ka lühiülevaate Batesoni töödest. Thomase ja ta kolleegide ülevaade näitab, et ehkki Bate-

sonit austatakse ja talle viidatakse jätkuvalt, on tema mõju süsteemse teraapia ringkonnas vähenenud ja suurem osa Batesoni tööd puudutavast teorialoomest vaimse tervise kliinilises vallas on integratiivne, ühendav (samas: 875). Nii leiavadki nad, et pahatihti on Bateson muutunud pelgalt auväärseks lisandiks asjakohasemate allikate loendile, et tõsta oma väidete usaldusväärsust.

Need, kes Batesoni ideid jätkuvalt tõsiselt võtavad, püüavad lõimida tema lähenemisi uuemate vaatekohtadega, nt postmodernismi ja poststrukuralismiga (nt Fergus, Reid 2002) või feministliku võimu ja hierarhia probleematikaga (Stone Fish 2000). Chiari ja Nuzzo toetuvad Batesoni ideedele komplementaarsusest ja adaptatsioonist ja seostavad neid teooriaga, mida nad nimetavad hermeneutiliseks konstruktivismiks (2006: 257), et luua uus arusaam identiteedist kui refleksiivsest kolmandast positsioonist, mis asub interaktiivses ruumis indiviidi ja sootsiumi vahel. Skisofreenia ja perekontekstide uurimisel on süsteemset lähenemist kasutanud näiteks Darryl Bayer, kes leiab, et aastakümnete pikkune uurimistöö on toonud välja kommunikatsioonimustrid, mis eristavad skisofreense liikmekaupa peresid teistest peredest (Bayer 1996: 22). Samuti kinnitab Batesoni ja ta kolleegide märgatud kommunikatsiooni olulisust skisofreeniaga seotud peredes Dallose, Neale'i ja Strouthose uuring diagnoosi saanud noortest täiskasvanutest ja nende peredest (Dallos jt 1997).

4.1. Holistilisema eluteaduse poole

Oma juurdistsipliinis bioloogias on Gregory Batesoni mõju täna-seks küllalt väike. Vahest mängib siin rolli ka asjaolu, et Batesonist mõjutatud tuntud bioloogil, küberneetikul, semiootikul ja filosoofil Humberto Maturanal, kelle töö fookuses on tajubioloogia ning kes on tuntud autopoieesi mõiste loomise poolest (koos Francisco Varelagaga), mille abil ta kirjeldab elussüsteemide isetekkelist ja ennast elus hoidvat struktuuri, ei ole kombeks kolleegidele viidata.

2005. aastal toimus Kopenhaagenis Batesoni pärandile pühendatud sümposium, millest ajendatuna ilmus kolm aastat hiljem kogumik *Elussüsteemide pärand: Gregory Bateson biose-*

miootika eelkäijana (Hoffmeyer 2008a), mis tegeles spetsiifilisemalt Batesoni ideede olulisusega biosemiootika jaoks. Kogumiku peatoimetaja Jesper Hoffmeyeri sõnul ühendab Batesoni ja 1980. aastatel sündinud biosemiootika distsipliini rahulolematust kartesiaanliku lõhe tõttu kitsale reduktsionistlikule platvormile rajatud klassikalise bioloogiategadusega, mis ei jäta võimalust elunähtuste kompleksust teaduslikult veenvalt käsitleda, ilma vaimu-mateeria vastanduse pinnalt metafüüsika või religiooni valda kaldumata. Nii Charles Sanders Peirce, kelle semiootikakäsitlusel kogu biosemiootiline lähenemine rajaneb, kui ka Bateson nägid lahendusena kolmandat teed, semiootiliskommunikatsioonilist paradigmat, milles kogu eluslooduse ülesehitus allub samadele “vaimsetele” (kommunikatiivsetele) printsiipidele mis inimõistus ning mis võimaldab inimõistust käsitleda eluslooduse osana, kaotades nii vajaduse loodust ja vaimu omavahel teineteist välistavalt vastandada. Elunähtusi tuleks mõista pigem suhete kui (atomistlike) objektidena ning uurijatena kuulume paratamatult ka ise uuritavasse suhetevõrgustikku.

Kuigi Bateson ise ei kasutanud semiootika mõistet ning sellele omast terminoloogiat, on tema mõtlemine Hoffmeyeri sõnul sellega sisuliselt identne: “Informatsiooni kontseptualiseerimine erinevusena, mis loob erinevust, jõudis Peirce’i märgikäsitlusele nii lähedale, et on sellest peaaegu eristamatu” (Hoffmeyer 2008c: 42). Samas tunnistavad nii Søren Brier (2008) kui ka Hoffmeyer, et küberneetiline käsitlus ei võimalda semiootilises mõttes päris lõpuni minna, vaid jääb Peirce’iga võrreldes poolele teele. See säilitab lõhe informatsiooni ja tähenduse mõistete vahel. Batesoni “vaim” tähendab pigem küberneetilisi infoprotsesse kolmandas isikus, jättes kõrvale autentse “esimese isiku perspektiivi”, fenomenoloogilise subjektivaate. Samas on paljud tema ideed kooskõlas moodsa bioloogia suundadega ning nende ideede edasine rakendamine seal suure potentsiaaliga (Deacon, Sherman 2008; Bruni 2008).

Ehkki antropoloogias, psühholoogias, evolutsioonibioloogias ja kommunikatsiooniteoorias on epistemoloogiast ja kommunikatsioonist huvitatud uurijad üles korjanud ja edasi arendanud tervet rida Batesoni taipamisi, on see suur, transdistsiplinaarne

süntees, mis Batesoni enda silmis oli tema suurim panus teadusesse, põhivoolu teaduses vähe tähelepanu pälvinud (Hoffmeyer 2008b). Ometi on Batesoni soovitud sünteesiga siiski ka vaikselt edasi mindud. Heaks näiteks on filosoofi ja psühhoterapeudi Félix Guattari poolt 1980. aastate lõpul kasutusele võetud ökosofia mõiste, mis oli ajendatud Batesoni dualistliku mõtlemise kriitikast ja lähenemisest monistlikule elukäsitlusele. 1989. aastal ilmunud raamatus *Les trois écologies* (Kolm ökoloogiat) seob ta ökosofia mõistesse kokku Batesoni keskkonna-, sotsiaalse ja vaimse ökoloogia (Guattari 2000). Metatekstide kaudu areneb see lähenemisviis edasi (vt nt Levesque 2016).

Teiseks näiteks Batesoni visiooni ellurakendamiseks on üks tuntumaid süsteemseid mõtlejaid, füüsik ja paljude teaduslikkust ja maailmavaadet käsitlevate bestsellerite autor Fritjof Capra, kes on tunnistanud Batesoni suurt mõju oma mõtteviisi arengule. Alates 1975. aastal ilmunud esikraamatust *Füüsika tao* (Capra 1989), kus Capra kirjeldab, kuidas tänapäeva füüsika muudab maailmapilti mehaanilisest ökoloogiliseks, on ta pühendanud oma elu selle süstemaatilisele uurimisele, kuidas teisteski teadustes ja ühiskonnas tervikuna toimuvad nihked maailmavaadetes ja paradigmades, mis toovad kaasa uue arusaama tegelikkusest ja selle kultuurilise ümberkujundamise sotsiaalsetest tagajärgedest.

Kolmandaks näiteks on vaimu ja mateeria ühenduslülis otsingud ehk tekke dilemma (*emergence*) käsitlemine neuroteadustes. Terrence Deacon ja Jeremy Sherman püüavad vastata Batesoni küsimusele, mis ühendab *creatura*'t ja *pleroma*'t, elusat ja elutut, infot ja energiat, teadvust/vaimu ja mateeriat (Deacon, Sherman 2008). Nad leiavad, et ehkki suurem osa nende kolleegidest huvitub teadvuse tekke küsimusest ning elu tekkimist keemilistest-füüsikalistest teguritest peetakse juba peaaegu lahendatud küsimuseks, nõustuvad nemad pigem Batesoniga — elu pole taandatav pelgale keemiale ja füüsikale ega info energiavahetuse mustritele. Nad pakuvad välja, et puudevaks lülis energia ja märgilise maailma vahel on “autorakk” (*autocell*) (samas: 76). Need isetekkelised molekulaarsed struktuurid, mis pole täiesti iseseisvad elussüsteemid, kuna neil puuduvad RNA ja DNA, näivad Batesoni aimdusi kinnitavat. Iseorganiseerumise teooriat Batesoni ajal

veel ei tuntud, ehkki see on kooskõlas tema kesksete teesidega. Deacon ja Sherman leiavad koguni, et kui Bateson oleks elus ja tunnistaks edasiminekuid evolutsiooni-, küberneetika-, semiootika- ja kompleksuseteooriates, mis on autoraku mudeli aluseks, oleks tal põhjust oma elu lõpus tehtud järeldused üle vaadata (samas).

Neljandaks näiteks on arutlused epistemoloogia kui metateaduse vajalikkuse ja sisu üle. Ehkki metamustri mõistet kasutab Bateson kirjasõnas vaid ühe korra, oma viimase raamatu *Vaim ja loodus* eessõnas, määratledes seda kui mustrite mustrit, oli ühendava mustri otsing Batesoni elutöö põhiteema. Bioloog Tyler Volk, haridusteadlane Jeffrey Bloom ja sotsioloog John Richards mõistavad metamustrit kui erialast sõltumatuid funktsionaalsete vormide reegleid ja põhimõtteid ning leiavad, et metamustrite teadusel oleks perspektiivi, aga selle täitmiseks sisuga tuleb veel palju tööd teha. Tänapäeva normaalteadus satub raskustesse, kuna teaduslik meetod põhineb suuresti võrdleval mõõtmisel. Ent kvantiteet ei loo mustrit, nagu Bateson sageli nentis — mustrite mõistestamiseks on vaja hoopis teistsugust lähenemist (Volk jt 2007: 850).

4.2. Kutse praktilisele muutusele

Ehkki on arvatud, et praktiliste lahenduste pakkumine polnud Gregory Batesoni kui vana kooli teadlase teema (Charlton 2008: 209), näitab tema elu, et tal oli lisaks teoreetilisele ka praktiline missioon. Jõudnud arusaamani, et meil on vaja muuta oma suhet maailmaga, väljendas Bateson seda tõdemust peaaegu kõigis oma hilisemates esinemistes, pöördumistes ja tekstides.

Üks Batesoni praktilise panuse unustatud tahke on näiteks 1961. aastal ilmunud raamatu *Percevali lugu: Patsiendi aruanne oma psühhoosist 1830–1832* toimetamine. Tegu on esimese tervikliku ja detailse autobiograafilise, esimese isiku perspektiivist edasi antud jutustusega psühhootilisest teekonnast kuniervenemiseni. Batesoni eessõna ja raamatus sisalduvad kirjeldused annavad ühelt poolt taju, aju funktsioneerimise ja psühhooside arengusse palju väärt sissevaateid, teisalt aga aitavad inimestel,

kelle lähedased skisofreenia all kannatavad, neid paremini mõista ja olukorraga toime tulla.

Viimasel tosinal eluaastal oli Bateson oma sõnumi praktilisel edasiandmisel senisest veelgi aktiivsem. Näiteks 1969. aastal vaimse tervise konverentsil esinedes pöördus ta osaliste poole te-rapseudina:

Olen veendunud, et selline tohtu hulk ohte inimesele ja tema ökoloogilistele süsteemidele kasvab välja vigadest meie sügava-tes ja osalt teadvustamatutes mõtteharjumustes. Terapeutidena on meie kohus ilmselge. Esiteks jõuda selgusele iseendas; ning see-järele otsida vähimatki selguse märki teistes ning õhutada ja kin-nistada kõike vähegi mõistlikku (Bateson 2022: 547).

Kui aduda seost inimese keha, vaimu ja biosfääri tervise vahel, võib saada aru selle missiooni ulatusest.

1970. aasta oktoobris toimus Batesoni algatusel ja juhtimisel viiepäevane konverents suurlinna ökoloogia restruktureerimisest, kus osalesid New Yorgi linnapea büroos töötavad planeerijad. Kohtumise eesmärgiks oli aidata kaasa linnaplaneerimise süs-teemsemaks muutumisele pikas plaanis.

Batesoni hilisema perioodi tekstid ökoloogilisest kriisist in-nustavad lugejaid tänase päevani. Näiteks on säästva linnaaren-gu ekspert Gordon Feller kirjeldanud Batesoni ideede rakenda-misest inspireeritud Gaviotase ökoküla arengut Kolumbias (Fel-ler 2007). 1971. aastal loodud algatus koondas rühma insenere ja teadlasi, kes soovisid koos luua jätkusuutliku eluviisi mudeli ühes kliimaatiliselt kõige ebasõbralikus Lõuna-Ameerika piir-konnas. Küla tegutseb tänini edukalt, andes tunnistust, et positiiv-ne muutus võib toimuda ka kõige ebatõenäolisemates paikades ja et Batesoni ökoloogilised ideed pole pelk abstraktsioon.

5. KOKKUVÕTE

Hoolimata vabast vaimust, mis teaduse distsiplinaarseid ja harju-muspäraseid piire suurt miskikski ei pidanud, ning huvist tõsitea-duslikust vaatepunktist hämara alaga piirnevate teemade vastu, nagu näiteks psüühika ja psühhopatoloogiad, kommunikatsioon

ja selle päritolu, epistemoloogia ja esteetika, oli Gregory Bateson lõpuni rangelt teadmiste laiendamise usku. Tõepärase teadmise võimalikkuse tingimuste kindlakstegemise juures ei jätnud ta vähimatki ruumi usupõhisusele ega pealiskaudsusele. Vaid rangelt järjekindel mõtlemine ja ausus iseenda ees lubasid tal jõuda nende ühelt poolt sügavalt kaemuslike ning teiselt poolt rangelt loogiliste järeldusteni, mille tõttu tema nimi tänaseni tuntud on.

Süsteemse mõtlemise pioneerina lõi Bateson julgelt ebatavalisi, distsipliinide ülesei seoseid ja käsitles keerulisi teemasid, mida polnud lihtne sõnadesse panna, kuna terminoloogia selleks tuli tal endal luua. Jäädes tänini peavoolust kõrvale, mõjus ta nii oma kaasaegsetele kui mõjub tänaselegi lugejale ühtaegu nii kaasaaharavalt kui kummastavalt. Bateson andis süsteemiteooriaks arenenud küberneetika kaudu suure panuse holistliku lähenemise legitimeerimisse, pidades näiteks tervisest rääkides silmas nii inimese keha, vaimu, biosfääri kui ka kultuuri tervist.

Praeguseks on Batesoni sõnum ja süsteemne lähenemine teinud mitu suurt hüpet ühiskondliku arusaama perifeeriast tsentri suunas. Silmitsi ökoloogilise kriisiga, olles antropotseeni lävepaku ja mitmed planetaarsed piirid tagasipöördumatult ületanud, on arusaam süsteemse lähenemise tarvilikkusest paljuski tänu kliimatemaatikale jõudmas eri tasandite juhtide ja spetsialistideni. Meie ees seisvate keeruliste ülesannetega toimetulekuks on vaja just süsteemset vaadet ja tähelepanu pööramist suhetele, mustritele ja kontekstidele, et suuta korrigeerida patoloogilisi mõtte- ja käitumismalle. Süsteemse lähenemise levimisel on võimalik asendada newtonlik arusaam maailmast kui masinast (Maa kui kosmoselaeva metafoor), mida me vastavalt vajadusele juhime ja parandame, arusaamaga maailmast kui põimunud eluvõrgustikust, mida me ei juhi, vaid mida meil tuleb tundma õppida ja millega peame suutma kooskõlas toimida.

Sammud vaimuökoloogia poole kutsub meid ennast ja maailma värske pilguga vaatama. Tolle raamatu ilmumine aitas kaasa Batesoni missioonile ärgitada inimesi vaatama pealispinnast sügavamale, seadma kahtluse alla ka oma mõtlemise põhialuseid ning märkama neidki infomustreid, mis pole loodusteadusli-

kult mõõdetavad, aga juhivad ometi nii indiviidide kui ka tervete bioomide käekäiku ja evolutsiooni.

Elu lõpus küsis Gregory retooriliselt oma abikaasalt Loisilt: “Kas keegi kuulis mind?” Loodame, et *Sammude* eestikeelse tõlke ilmumine aitab tuua tema sõnumi kuuljate ja kuuldavõtjateni.

Kirjandus

- B a t e s o n, Gregory 1936. *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Cambridge: Cambridge University Press
- B a t e s o n, Gregory (ed.) 1961. *Perceval's Narrative: A Patient's Account of His Psychosis 1830–1832*. Stanford: Stanford University Press
- B a t e s o n, Gregory 1975. Ecology of mind: The sacred. — *Loka: A Journal of Naropa Institute*. New York: Anchor Press/Doubleday, pp. 24–27
- B a t e s o n, Gregory 1979. *Mind and Nature: A Necessary Unity*. New York: E. P. Dutton
- B a t e s o n, Gregory 1991. The double-bind theory — misunderstood? — *Sacred Unity: Further Steps to an Ecology of Mind*. Ed. by R. E. Donaldson. New York: HarperCollins, pp. 147–150
- B a t e s o n, Gregory 2006. Metaloogid. Tlk Silver Rattasepp. — *Acta Semiotica Estica*, kd 3, lk 211–220
- B a t e s o n, Gregory 2015. Metaloog: miks on asjadel piirjooned? Tlk Silver Rattasepp. — *Schola Biotheoretica*, kd 41, lk 17–26
- B a t e s o n, Gregory 2018. *Vaim ja loodus — möödapääsmatu ühtsus*. Tlk Aet Varik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- B a t e s o n, Gregory 2022 [1972]. *Sammud vaimuökoloogia poole*. Tlk Tanel Pern, Silver Rattasepp. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- B a t e s o n, Gregory, Mary C. B a t e s o n 1987. *Angels Fear: Towards an Epistemology of the Sacred*. New York: Macmillan
- B a t e s o n, Gregory, Don D. J a c k s o n, Jay H a l e y, John W e a k l a n d 1956. Toward a theory of schizophrenia. — *Behavioral Science*, Vol. 1, No. 4, pp. 251–264
- B a t e s o n, Gregory, Margaret M e a d 1941. Principles of morale building. — *Journal of Educational Sociology*, Vol. 15, pp. 206–220

- B a t e s o n, Gregory, Margaret M e a d 1942. *Balinese Character: A Photographic Analysis*. New York: New York Academy of Sciences
- B a t e s o n, Gregory, Jurgen R u e s c h 1951. *Communication: The Social Matrix of Psychiatry*. New York: W. W. Norton & Co.
- B a t e s o n, Mary C. 1991. *Our Own Metaphor*. Washington, DC: Smithsonian Institution Press
- B a t e s o n, Nora 2010. *An Ecology of Mind*. Dokumentaalfilm
- B a y e r, Darryl L. 1996. Interaction in families with young adults with a psychiatric diagnosis. — *The American Journal of Family Therapy*, Vol. 24, No. 1, pp. 21–30
- B r i e r, Søren 2008. Bateson and Peirce on the pattern that connects. — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 229–255
- B r u n i, Luis Emilio 2008. Gregory Bateson's relevance to current molecular biology. — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 93–120
- C a p r a, Fritjof 1989 [1975]. *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism*. London: Flamingo
- C h a r l t o n, Noel G. 2008. *Understanding Gregory Bateson: Mind, Beauty, and the Sacred Earth*. (SUNY series in environmental philosophy and ethics.) Albany, NY: State University of New York Press
- C h i a r i, Gabriele, Maria Laura N u z z o 2006. Exploring the sphere of between: The adoption of a framework of complementarity and its implications for a constructivist psychotherapy. — *Theory & Psychology*, Vol. 16, No. 2, pp. 257–275
- D a l l o s, Rudi, Alistair N e a l e, Marcos S t r o u t h o s 1997. Pathways to problems: The evolution of 'pathology'. — *Journal of Family Therapy*, Vol. 19, pp. 369–399
- D e a c o n, Terrence, Jeremy S h e r m a n 2008. The pattern which connects pleroma to creatura: The autocell bridge from physics to life. — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 59–76
- F e l l e r, Gordon 2007. What would Bateson's work look like today?: Inside one of the world's most violent nations, now a model for peacemaking and sustainability. — *Kybernetes*, Vol. 36, No. 7/8, pp. 1134–1140
- F e r g u s, Karen D., David W. R e i d 2002. Integrating constructivist and systemic metatheory in family therapy. — *Journal of Constructivist Psychology*, Vol. 15, pp. 41–63

- Guattari, Félix 2000 [1989]. *The Three Ecologies*. Tr. I. Pindar, P. Sutton. London & New York: Continuum
- Harrises-Jones, Peter 1995. *A Recursive Vision: Ecological Understanding and Gregory Bateson*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press
- Hoffmeyer, Jesper (ed.) 2008a. *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Dordrecht: Springer
- Hoffmeyer, Jesper 2008b. Introduction: Bateson the Precursor. — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 1–13
- Hoffmeyer, Jesper 2008c. From thing to relation: On Bateson's bioanthropology. — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 27–44
- Hui, Julie, Tyrone Cashman, Terrence Deacon 2008. Bateson's method: Double description. What is it? How does it work? What do we learn? — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 77–92
- Huxley, Aldous 1991. Taju uksed. I. Tlk Ants Viires. — *Vikerkaar*, nr 10
- Ivanovas, Georg 2007. Still not paradigmatic. — *Kybernetes*, Vol. 36, No. 7/8, pp. 847–851
- Leopold, Aldo 2008 [1949]. Maa eetika. Tlk Riste Keskaik, Indrek Reiland. — *Keskkonnaeetika võtmetekste*. Toim. A. Vaher, R. Keskaik, K. Keerus. Tartu: TÜ eetikakeskus, Jakob von Uexküllli keskus; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 17–35
- Lvesque, Simon 2016. Two versions of ecosophy: Arne Næss, Félix Guattari, and their connection with semiotics. — *Sign Systems Studies*, Vol. 44, No. 4, pp. 511–541
- Maturana, Humberto, Francisco Varela 1980 [1973]. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. 2nd ed. (Boston studies in the philosophy of science, Vol. 42. Ed. by R. S. Cohen, M. W. Wartofsky.) Dordrecht: D. Reidel
- Mengel, Gregory 2008. Re-Enchanting evolution: Transcending fundamentalisms through a mythopoeic epistemology. — *A Legacy for Living Systems: Gregory Bateson as Precursor to Biosemiotics*. Ed. by J. Hoffmeyer. Dordrecht: Springer, pp. 213–228
- Nachmanovich, Stephen 2007. Bateson and the arts. — *Kybernetes*, Vol. 36, No. 7/8, pp. 1122–1133

- Rosenblueth, Arturo, Norbert Wiener, Julian Bigelow 1943. Behavior, purpose and teleology. — *Philosophy of Science*, Vol. 10, No. 1, pp. 18–24
- Schweitzer, Albert 1984 [1923]. *Kultuur ja eetika*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat
- Stone Fish, Linda 2000. Hierarchical relationship development: Parents and children. — *Journal of Marital and Family Therapy*, Vol. 26, pp. 501–510
- Thomas, Frank N., Rebekah A. Waits, Gail L. Hartsfield 2007. The influence of Gregory Bateson: Legacy or vestige? — *Kybernetes*, Vol. 36, No. 7/8, pp. 871–883
- Volk, Tyler, Jeffrey W. Bloom, John Richards 2007. Toward a science of metapatterns: Building upon Bateson's foundation. — *Kybernetes*, Vol. 36, No. 7/8, pp. 1070–1080
- Whitehead, Alfred North, Bertrand Russell 1910. *Principia Mathematica*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press

KAIDI TAMM (1983) on lõpetanud 2006. a Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia erialal, magistrakraad sealsamas aastal 2009. Doktorikraad sotsioloogias Justus Liebigi Ülikoolist Giessenis Saksamaal 2017. aastal. Stockholmi Keskkonnainstituudi Tallinna Keskuse säästva arengu programmi vanemekspert ja Estonian Business School'i vanemteadur.

RISTE KESKPAIK (1978) on lõpetanud 2000. a Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia erialal, magistrakraad sealsamas aastal 2004. Töötanud teaduri ja õppejõuna Eesti Maailikoolis ja Tartu Ülikoolis. Praegu töötab õpetajana Practical Consciousness Sihtasutuses.

KRISTEL KINK. Parabol (2023)

“INIMENE EI SAA TEISITI OLLA, KUI TA ON LOODUD”

Kirjanik Anton Hanseni sisemisest elust

Amar Annus

SISSEJUHATUS: HANSENI BIOSOTSIOLOOGIA

Kirjanik Anton Hanseni elulugu vajab 21. sajandil uusi vaatenurki varem kirjutatud käsitluste täienduseks. Siinne vaatlus keskendub mõnele kirjaniku isiku aspektile, milles avaldub tema enesetaju ja siseelu. Anton Hansen armastas väga privaatsust ning hoidis oma eraelu ja avalikkuse vahel raudset eesriiet. Tänapäevaste teadmiste valguses on seda eesriiet võimalik kergitada sellisel määral, et paljud tema siseelu nähted paljastuvad selge mustriks. Siinsel kirjeldusel on lähedane seos tammsaareliku inimesekäsitusega. Karl Mihkla kirjutatud eluloo järgi, mille teksti Hansen ise läbi luges ja heaks kiitis, võttis ta juba Treffneri gümnaasiumis õppides (1898–1903) omaks biosotsioloogilise vaatekohta,

mille alusel ta käsitles inimeste ürgloomulisi omadusi, nende vaistlikku tegevust, suurt sigivust, vastastikust tülitsemist ja loomalikku vegeteerimist, kusjuures ta juhtis tähelepanu elus kehtivaile põhiseadusile. Nimetatud biosotsioloogiline vaatekoht kujunes tema toodangu põhialuseks, millele ta rajas niihästi oma esialgsed külaarealistlikud lühijutud kui ka suurromaani “Tõde ja õigus” (1938: 136).

Biosotsioloogia on nimetuse poolest sotsioloogia haru, mis püüab inimese sotsiaalset käitumist käsitledes arvestada selle bioloogilise ja evolutsioonilise aluspõhjaga. Mõistet on kasutanud mitu autorit, kes bioloogiat ja sotsioloogiat koos vaatlevad (nt Walsh 2017). Bioloogiast mõjutatud sotsioloogiliste arutluste paikapidavuse kohta on praeguseks kogunenud suur hulk teaduslikku kirjandust (Ariansen 2021). Anton Hansen kiindus treffneristina loodusteaduslikku maailmavaatesse, mis aitas tal mõista inimloomuse varjatumat instinktiivset külge (Puhvel 1966: 74). Ta oli biosotsioloogilise vaatega ideekirjanik, kes lähtus elus kehtivatest looduslikest seadustest, “mille järgi inimesel ei saa olla vaba tahet, vaid ta peab toimima vaistlikult, oma kurja loomuse sunnil” (Mihkla 1938: 62). Konfliktid ja vastuolud inimeste vahel on selle loodusliku korra osa. Näiteks novellis *Vanad ja noored* (1903) osutab ta, et “noored ja vanad vahetpidamatult võitlevad vastastikku, mitte oma halva iseloomu pärast, vaid et nääklemine ja tülitsemine on neile mingiks seletamatuks elumõtteks” (Mihkla 1938: 59).

Aastakümneid pärast Hanseni surma kujunes sarnaste pürgimustega uus, sotsiobioloogiaks nimetatud teadus, mis uurib bioloogiliste olendite grupikäitumist ja omavahelist läbisaamist (Wilson 1975). Sotsiobioloogia lähtus uutest avastustest elu uurimisel ja seadis esiplaanile kaasuva kohasuse (*inclusive fitness*) põhimõtte, mille järgi koostöö ja vastuolud organismide vahel sõltuvad nende geneetilisest lähedusest (Hamilton 1964). Põlvkondade konflikti seletas evolutsioonibioloogiliselt Robert Trivers (1974). Anton Hanseni intuitsioonipõhised vaated on aastakümneid hiljem tekkinud sotsiobioloogiale üsna lähedased. Ta kirjeldas inimese käitumist kui instinktidel põhinevat, millele on omane põlvkondade konflikt ja lakkamatu võitlus oma arengu edendamisel. Hanseni peamine huvi oli inimloomus, mida ta uuris kogu elu ja nägi seda seotuna loomariigi, taimestiku, maa-keri ja kosmosega (Mihkla 1938: 64). Tema 1915. aastal väljendatud seisukoha järgi on kultuuri mõju inimesele teisejärguline:

[K]uidas me ka usu, kõlbluse, õiguse, kunsti ja teaduse ülendavat mõju kiidame, ennast eraldada püüdes tervest loodusest ja vaadel-des loodust ainult oma seisukohast, ometi oleme täiesti looduslap-

seks jäänud, paindudes üleüldiste seaduste alla (Tammsaare 1976: 409).

Siiski ei soovinud Hansen inimese biosotsioloogilist olemust rõhutades kehtivaid ühiskondlikke vahekordi ega käitumisviise õigustada, vaid ainult täpselt kirjeldada.

Ka bioloog Robert Trivers kirjutab, et sotsiobioloogia ei ole ellu kutsutud õigustama kehtivaid sotsiaalseid korraldusi ega hierarhiaid, vaid arvestab kõikide allutatud toimijate (agentide) huvidega, kellel on sotsiaalsetest suhetest erisugused arusaamad, näiteks naised, lapsed ja vähemusrühmad. Sotsiobioloogia pöörab tähelepanu ka nendele allutatud tegelastele, uurib nende vastupanuviise ja enese kehtestamise strateegiaid (Trivers 1981: 36–39). Nii ei tähista ka tammsaarelik “tõe ja õiguse” mõiste midagi üldist ega kõikidele kohandatavat, vaid tegemist on iga olendi kalduvusega teatud viisil käituda ja mõelda, mis viib sageli konfliktideni. Kirjas Daniel Palgile 19. jaanuaril 1934 märgib kirjanik tagasisivaatavalt: “Luues olen katsunud iga logardi ja “kaagi” tõde ja õigust samuti mõista ja armastada, nagu iga “korraliku” inimese omagi ja mulle meeldiks, kui see mul pisutki oleks õnnestunud” (Tammsaare 1993: 333). Hanseni biosotsioloogiline püüdlus mõista kõiki ja sealhulgas neid, keda on varem tähelepanuta jäetud, sarnaneb sotsiobioloogilise vaateviisiga, nii nagu seda esitab Trivers (1981).

Kirjanik Hanseni loodusteaduslik maailmavaade mõjutas tugevasti tema loomingu. Tema vaimuga kooskõlas käsitleb käesolev kirjutis kirjanik Hansenit ennast loodusteaduslikul viisil, mida varem pole tehtud. Hanseni puhul saab rääkida isiksusetüübist, kellele olid omased rohked autistlikud jooned, näiteks üksindusearmastus ning sensoorne ja emotsionaalne ülitundlikkus. Autistlikud jooned mõjutasid tema elu ja nende põhjal saab mõista tema käitumise eripärasid. See ei ole üllatav, sest iga rahva suurte teadlaste, filosoofide, kunstnike, kirjanike jms hulgas leidub isikuid, kelle puhul kliinilised psühholoogid tuvastaksid autismi (Walker, Fitzgerald 2006). Autistliku fenotüübi varieeruvus on väga suur, sest see on paljude geenide määratud eripära (vt Fitzgerald 2020). Vanema ja tema lapse autistlikud jooned võivad avalduda väga

mitmel kujul, sest ka arengutegurid mõjutavad pärilikku muutlikkust. Mingit “normatiivset” autismivormi pole võimalik kindlaks määrata — kuigi selle üle endiselt vaieldakse —, mistõttu tuleb iga juhtumit vaadelda ja analüüsida eraldi.

Kirjanik Hanseni puhul võib teha oletusi ka teise tunnuse kohta, mis tema elu ja mõtlemist mõjutas. Mitu kirjeldust osutavad, et Hansenile meheks oli omane teatav sooline ebatavalisus. Näiteks Tõnu Õnnepalu nimetanud teda “naiselikuks unelejaks” (tsit. Treier 2011: 114). August Gailiti hinnangul oli Hansen “suur romantik ja unistaja” (1999: 121). Mihkel Mutt arvab, et A. H. Tammsaaret võib iseloomustada kui “sooneutraalset” isikut, sest tal puudus seksuaalsuse valdkonna vastu suurem huvi (2019: 192–194). Hanseni puhul võib täheldada “naiselikke” loomuomadusi ja vaimuandeid, mis väljendusid näiteks tema sügavas tundemaailmas ja suures kaasatundmise võimes. Ta töötas välja hulganisti psühholoogiliselt usutavaid naistegelasi, mis on meeskirjaniku puhul mõneti ebatavaline. Neid kaht tunnust — autistlikke jooni ja teatavat soolist ebatavalisust — abiks võttes loodan näidata, et nii muutub Hanseni isik varasemast paremini mõistetavaks.

KIRJANIK HANSENI ENESEKIRJELDUSED

Kirjanik Hansen oli hea enesevaatleja, kes pani tähele ja tunnistas oma loomulikke omadusi ning loomusunde. Nendest silmatorkavaim oli tema suur vajadus üksinduse järele, mis kestis sellisena ka pärast abiellumist 1921. aastal. Ta avaldas u 15 aastat hiljem arvamust, et loomingule pühendunud kirjanik ei peaks abielluma, sest pere eest hoolitsemine võtab ära liiga palju aega (Trett 1998: 80). *Postimehes* 29. jaanuaril 1928. aastal avaldatud usutluses ta tunnistas: “Olen ikka üksiklasena, erakuna elanud. [...] Inimene ei saa teisiti olla, kui ta on loodud. See üksildus ei esine minu juures kunstliku joonena, vaid loomuliku tarbena” (tsit. Teder 1978: 15–16). Kirjanik Hansen hoidus eemale suurtest seltskondlikest kogunemistest. Oma sotsiaalse ebamugavuse tunnet on ta väljendanud kirjas abikaasa Käthele 1926. aasta juulis sõnadega: “Aga sinna pole midagi parata [---], et mina ennast siinilmas pisut

võõran[a] tunnen” (Tammsaare 1993: 43). Autistliku isiksusetüübi esindajana vajas Hansen teiste inimestega suhtlemisel distantsi; talle oli omane autsaiderlik olemisviis (Linde 2007: 239).

Distants maailma ja selle üksiknähetega oli kirjanik Hansenile vajalik, et seda sügavuti mineval viisil mõista ja oma loomungulis- te vahenditega kirjeldada. Hans Asperger on kirjutanud autistliku intellekti kohta niimoodi:

Distants üksiknähtuse suhtes on eelduseks abstraktsioonivõimele, teadvustamisele, arusaamisele. Just suurem isiklik distants, vaistul või tunnetel põhineva reageerimise häire, mis autiste iseloomustab, on teatud mõttes nende hea maailmamõistmise eeldus. [---] Soodsate asjaolude korral pakub see võime, mis loomulikult jääb püsima ka tulevikus, eelist tööle asumisel, tingib niisuguste inimeste erilised saavutused, milleks teised pole võimelised (2020: 282).

1918. aastal kirjutas Anton Hansen enese kohta lühikese kirjelduse, mille saatis kirja teel Helmi Susile. Kooliõpetaja Johan Susi pere oli käinud mitu suve puhkamas Koitjärvel, kus tema ja ta poeg Arnold (1896–1968) ning tütre Helmi (1898–1972) ja Auguste (1900–1982) tutvusid ja veetsid seltskondlikult aega Anton Hanseniga. Suside pere ja Hansen võitsid täielikult üksteise usalduse. Õed mängisid Hanseniga “psühholoogilist mängu”, milles anonüümse kirjelduse põhjal pidi kirjanik ära arvama nende ühise tuttava (Susi 2019: 286). Selle mängu reeglite põhjal tegi Hansen kirjelduse iseendast, milles mainib oma konarlikku kõnet, monotoonset või kõrge tooniga häält, kohmakat motoorikat ja vaikimise armastust. Need kõik on autistlikule isikutüübile omased jooned:

Lüheldane kasv, tumehallid, peaaegu värvita silmad, hõre tuha- karva juus, kujutu nina ja kohmakavõitu kõnnak ei ärata kellegi tähelepanekut. Enamasti on ta ikka vaikne, sõnakehv, ja kuigi ta räägib, siis ei sütitata tema häält, selle värv ja toon kuulajates tuld. Voolava kõne asemele kipub sagedasti kogelemine ja sõnade ot- simine, kõlavast toonist kipub saama kas oimetu häälitsemine või peenike piiksumine. Peaaegu imestades pööratakse mõnikord tema poole ümber, sest ei mõisteta, miks on nii tüsedas kujus nii murduv häält. Siis on tal piinlik ja häbi: ei tea, kuhu käed panna,

kuhu silmad peita või mis teha. Ta vaikib äkki, ütlemata sõnagi. Kes teda niisugusel silmapilgul esimest korda näeb, see tunneb võõrastust (Tammsaare 1985: 224).

Autismi juurde kuulub keele ja kõne ebatavaline ja aeglasem areng. Isegi täiskasvanutel esineb ebakindlust narratiivide moodustamisel, sageli on nende jutt ja kõnetus konarlik ja kummaline (vt Annus 2017). 1930. aastatel Hanseniga suhelnud Leonid Trett on meenutanud, et too tavatses temaga kõneleda korrapäras- te lausetega, “justkui lugedes oma sõnu raamatust” (1998: 60).

Tekib küsimus: kuidas sai nii konarlik kõneleja, nagu Han- sen ennast kirjeldas, üldse edukaks kirjanikuks? Seda saab mõis- ta suure õppimise, harjutamise ja järelemõtlemise võime abil. Oma esimese romaani *Kõrboja peremees* (1922) avaldas Hansen 44 aasta vanuses, sellele eelnesid lühemad vormid. Ta õppis ja küpses kirjanikuna kaua. Friedebert Tuglas avaldas 1918. aastal kriitilise essee A. H. Tammsaare varasema loomingu kohta, mil- les ta nimetas tema stiili verevaeseks ja ebaplastiliseks ning väitis, et tema sõnaseadmise oskuses puudub virtuositeet, see ei tõuse kunsti ja poeesia tasemeni (1918: 28). Tema stiilile heitis Tuglas ette jutustava terviklikkuse puudumist, näiteks jutustuses *Noored hinged* (1909): “Vaevalt vilksatab, ja juba kaob jälle idee punane lõng vesiste episoodide hallis rāgas. On üleüldse parem, olla rāa- kimata selle raamatu jutustavast sisust” (samas: 18). Autistlikud kirjanikud võivad olla raskustes oma süžeede loomisel (Brown 2009: 21). Noorele Hansenile oli omane kirjutada fragmenteeri- tud autistlikku narratiivi, millel puudus keskne sidusus. Tuglase kunstimaitsele see ei vastanud, kuigi ta oma kolleegi andekust tunnustas.

Iiri psühhiaater Michael Fitzgerald nimetab müüdiks seda, et autistlikud isikud ei suuda lugeda ega kirjutada ilukirjandust — õige oleks öelda, et neil on sellega mõningaid raskusi (Fitzgerald 2021: 11). Neid raskusi on hästi sõnastanud Tuglas oma hinnan- gutes varase A. H. Tammsaare jutuloomingule: abstraktne ja ske- maatiline esitusviis, värvipuudus ja plastikavaesus, haruldaselt al- geline inimesekirjeldus, puuduvad stilistilised eristused kõrge ja madala vahel jms (1918). Johannes Aavik arvas 1908. aastal, et A. H. Tammsaare stiil

oma lühikeste, osalt nagu katkenud lausetega on labaseks minev, lihtne, liig kuiv, ilma iluta ja luuleta, üleüldse ilma algupäralise ja isikliku värskusega, ehk küll mõned üksikud algupäralised ja trehavad võrdlused leiduvad (tsit. Linde 2007: 29).

Ka kirjaniku sõber Arnold Susi on märkinud: “Kui katkendlik ja kui konarlik paistab vahel olevat ta keel!” (1978: 226.)

Küpses eas sai Anton Hansenist siiski edukas proosakirjanik, kelle isikupärase stiili kohta tõsiseid etteheiteid enam ei tehtud. Selle stiili iseloomulikuks võtteks oli rohkete korduste kasutamine: sõna või lauseosa teisendades või samana hoides korratakse seda eri lõikudes, peatükkides või ka raamatu eri osades, luues “lüürilise meeoleu ja heliseva rütmi” (Mihkla 1938: 94–95). Kordus on stiilivõte, mida A. H. Tammsaare *Kõrboja pere-mehes* tarvitab lausa lakkamatult (Puhvel 1966: 352). Lausete ja fraaside kordamist kasutavad autistlikud kirjanikud sageli, see pärineb üldisemalt autistlikust kordamisvajadusest (Brown 2009: 23). Rutiini ja kordamise loomusunniline vajadus oli omane Hansenile ka igapäevaelus. Tal olid kindlad päeva- ja nädalakavad, millest ta pidas pedantselt kinni ning teadis alati ette, mida ta mingil ajal teeb (Trett 1998: 89). Näiteks kirjutas ta tütar Riitalle 8. augustil 1939 oma päevakava kohta Tallinnas, kui pere suvitas Narva-Jõesuus: “Igapäev üks ja seesama: hommikul lehed, tummi- või veekeetmine, siis kirjutamine ja lamamine, lamamine ja kirjutamine, õhtul jalutama või ka kinosse, kui juhtub midagi olema” (Tammsaare 2008: 78). Samasuse ja kordamise armastus väljendus nii Hanseni loodud kirjanduses kui ka tema igapäevas.

Lapseea autistlikke jooni võib täheldada *Tõe ja õiguse* esimese köite Indreku-kirjeldustes, kellega autoril oli kõige rohkem sarnasust. Anton Hansen tajus oma lapsepõlves erinevust enda ja oma vendade vahel nii iseloomus kui ka temperamendis, mille ta romaanis jäädvustas. Indrekut on kujutatud kui pere kõige raskemat last, kes alatasa piriseb, nagu oleks tal midagi viga või puudu — ta oleks nagu “teisiti loodud” (25. ptk). Autismispektoriga lapsed on oma vanematele raskemini kasvatatavad kui tavalised lapsed. Romaanis on Indrek saunanaise Mari, mitte Krõõda poeg nagu Andres. Võib arvata, et erineva emaga annab Anton Hansen enese jaoks kirjanduslikul viisil seletuse, kuidas ta

sai erinevaks oma vendadest. Võib-olla püüdis ta kirjanduslikus loomingus fiktiivselt parandada oma elulugu enesele vastuvõetavamaks (Vaino 2016: 236). Indreku füsiognoomias oli autistlikke elemente — võrdlemisi suur pea ning aina mõtlikud ja unelevad silmad (28. ptk). Täiskasvanuna olid Anton Hanseni silmad sensoorse valgustundlikkuse tõttu sageli vidukil (Lauter 1978: 347). Oma üldises tõsiduses jättis noor Hansen mulje, nagu tahaks oma “pilusilmadega igauhte läbi puurida” (Dabkowska 1978: 110).

Romaanis kirjutab A. H. Tammsaare, et Maril oli Indreku-ga raskem kui teiste lastega, ta rippus ema küljes “mingisuguse imeliku hellusega” (31. ptk). Lahusolekuärevus paneb autistliku lapse klammerduma ühe vanema külge, kellega tal on lähedane side (Fitzgerald 2020: 878). Indreku ja isa suhet ei kujutata *Tõe ja õiguse* esimeses osas peaaegu üldse:

Indrekul on psühholoogilises mõttes emakompleks, mis ilmneb ennekõike selles, et poiss ei ole suutnud loobuda n.-ö. objektipainest ema suhtes. Puudu on jäänud jõulisem identifitseerumine isaga, mis tugevdaks tema mehelikkust (Vaino 2016: 226).

Anton Hansen lähtus Indrekut kirjeldades iseendast, seetõttu on Indrekule omased autistlikud kiindumis- ja käitumisviisid. Indrek on rahutum kui teised lapsed, tal on nagu linnu uni, ta ärkab öö jooksul mitu korda ja äratab ka ema (31. ptk). Mitmesuguseid probleeme magamisega esineb autistlikel isikutel kogu elu jooksul. Samasugune kerge uni ning vähene ja ebakorrapärane magamine olid omased Hansenile täiskasvanuna, ta magas umbes viis tundi ja ärkas varahommikul kell kuus või pool seitse. Abikaasa Käthe meenutuse järgi äratas Antonit unest ka tasane koputamine ning ta pea oli kohe selge (Treier 2011: 137).

Tõe ja õiguse esimeses osas on Indreku ja tema venna Andres kirjeldustesse talletatud kirjaniku lapsepõlvemälestusi ja läbikäimisi oma vanemate vendadega. Erinevused maailma tajumises ja olemisviisides tekitasid nende vahel ärritavaid konflikte — Indrek tundis samu asju tehes midagi muud kui Andres, karjas käies oli tal kahju sipelgatest ja ta kaitses linde. Andres kiusas Indrekut, kui see temast välja ei teinud ja tahtis omaette nokitseda ning seejuures langes oma mõtetega kuhugi teise maa-

ilma, mis oli vanemale vennale täiesti arusaamatu (31. ptk). Tihti istus Indrek teistest inimestest kaugel eemal ükski “haopinu taga või soos mättal päikese paistel, nagu oleks tal juba midagi kallist kaotsi läinud” (32. ptk). Selles võib näha autistliku distantsi loomise vajadust. Pere nooremate lastega oli Antonil arvatavasti vähem konkurentsi ja suhe harmoonilisem. Nõnda jutustatakse romaanis, et kui Andres talutöödele jäi ja Indrek hakkas karjas käima koos noorema venna Antsuga, kadus karjapoiste vahel iga-sugune näaklemine ja riid (33. ptk). Peredes, kus kasvavad autismispektriga lapsed, märgatakse sageli, et nende läbisaamine endast vanemate lastega võib olla pingeline, kuid nooremaid pere-liikmeid sageli väga hoitakse.

HANSEN KUI VÄHEKODUSTATUD INIMENE

Kirjanik Hansen pidas ennast veidi metsikuks inimeseks. Helmi Susile saadetud enesekirjelduse juurde on ta lisanud resümee: “Mina võtsin nii öelda oma *ultra ratio* kõige kiirusega kokku, ja välja tuli niisugune metsaline” (Tammsaare 1985: 257). Elo Tuglas oma päevikus *Elukiri* kirjutab, et Hansen olevat oma “lastega jalutades neile mõnikord enesestki rääkinud” ja muu hulgas maininud, et ta olevat “jäänud kõigest hoolimata ikkagi mets-meheks” (2009: 313). Hansen iseendast meeleldi ei rääkinud, kuid avas oma hingesoppe just lastega vesteldes (Benno 1978). Selles avaldus Hanseni vaimu lapselikkus. Omavanustega suheldes tajus ta, et on hoiakute poolest nendest nooruslikum. Autistide vaimuteooria¹ areneb aeglasemalt ja nende suhtlusstiil pole sageli omavanustele tüüpiline. Sellepärast ei pruugi autismispektris isikud sobituda omavanuste seltskonda ja võivad otsida endale kaaslasteks nooremaid inimesi. Arnold Susi kirjutas tema ödedega suhtleva 37-aastase kirjaniku kohta: “[H]ingelt noor, muutus Hansen noorte seas ise nooreks, lõbusaks ja vallatlevaks” (2019: 261). Üliõpilasseltsi Ühendus päevil olnuvat Hansen üks sõbrali-

¹S.t kaasasündinud võimekus mõista teisi inimesi ja nende vaimu-seisundeid (ingl k *Theory of Mind*).

kumaid noorliikmetega vestlejaid, kes muidu kippusid külalisõhnutel jääma üksinda (Looring 1938: 54). Nooremaid inimesi pidas Hansen ausamaks ja otsekohesemaks (Arras 1998: 179). Neid omadusi hindas ta inimese juures kõige enam.

Anton Hanseni “metsikus” või looduslähedus ilmnis lapse- na seitse suve karjas käies, mida ta kirjanduslikult käsitleb *Tõe ja õiguse* esimeses osas. Selle 33. peatüki järgi tundsid karjapoisid iga lindu ja looma nende häälest ning võisid häälightsuste järgi ära arvata kõiki lindude kavatsusi. Siin räägib kirjanik iseenda suurepärasest loodusetundmisest. Anton kiindus karjas käies linnudesse, võttis nende pesad kaitse alla, linnud olid tema “parimad seltsilised, ta hoole- ja kaitsealused” (Mihkla 1938: 43). Tema varase nooruse erihuviks said metsalinnud, kelle liike ta eristas laulu järgi, ning nii lapse- kui täiskasvanueas oskas ta väga hästi jäljendada lindude häälightsusi (Puhvel 1966: 28; Teder 1978: 407). Hea jäljendamisoskus ja sügavuti minevad erihuvivid on avarama autistliku fenotüübi tunnused (Fitzgerald 2020: 882, 885).

Suure osa oma elust elas Hansen maal ning ka hiljem Tallinnas elades armastas ta teha pikki jalutuskäike looduses. Pärast tuberkuloosi haigestumist elas ta aastail 1913–1918 erakuna Koitjärvel oma venna Jüri juures. Arnold Susi kirjeldab tema elu mungakongi meenutavas toas ja sellest väljas:

Ta elas siin, Koitjärvel, lausa erakuelu. Teatavas mõttes erak on ta olnud kogu oma eluaja, ta sõprade ja tuttavate ring, kellega ta läbi käis, on alati olnud väga kitsas ja “kõrgemast” või “peenemast” seltskonnast hoidis ta alati eemale. Kuid siin, Koitjärvel, meenu- tas ta oma eluviisidelt erakut rohkem kui kunagi hiljem. [...] Aga harva astus võõras üle tema ukسلäve, osalt sellepärast, et tema mungakamber oli midagi puht oma, isiklikku, ainult temale täht- sat, kus pealegi polnud külalist kuhugi istumagi panna, osalt selle- pärast, et ta elas õieti väljas, vabas looduses, kasutades oma tuba vaid hädavajalikuks puhkuseks öösel või päeval ja tööks kirjutus- laua taga. Kogu Koitjärve ümbrus oma põliste metsadega oli ta elu- ja külalistetuba. Siin võis teda kohata kõige mitmesugusema- tel tunniaegadel (2019: 265, 267).

Anton Hanseni iseloomustas suur huvi looduse vastu ning taime- ja loomariigi põhjalik tundmine (Benno 1978: 156–158).

Ta oskas ennustada ilmamuutusi looduse märkide kaudu — näiteks õhu läbipaistvuse, konnade värvi või sipelgate, mesilaste, lindude ja loomade käitumise järgi (Susi 2019: 264). Metsas käies ta orienteerus eksimatult, oskas määrata ilmakaari näiteks pilvede ja puukoorel kasvava sambla järgi (Benno 1978: 156). Metsas võis Hansenit kohata iga päev ja igal ajal, kus ta võis näiteks vaadelda “oravate mängu või jälgida tundide kaupa linde ning hiljem jutustada neist pikki ja huvitavaid lugusid” (Susi 1978: 201–202). Rohked vaatlused viisid teda suurte loodusteadmisteni. Näiteks kirjeldab ta tütre küsimuse peale üksikasjalikult pääsukeste pesitsemise viise (Tammsaare 2008: 76–77). Mööda Koitjärve metsi armastas Hansen luusida enamasti üksinda, vaid harva suviti leidis tal mõni kaaslane (Susi 2019: 268).

Huvi ja poolehoid looduse suhtes on autismspektris isikute juures sagedane. Hansen kui enese arvates “metslane” ja inimühiskonda veidi võõrastav isik sobib tema vähese kodustatuse näiteks. Teoreetilises bioloogias arutatakse, et inimese evolutsioon on seotud selle käigus toimunud tema kui liigi enesekodustamisega (Hare, Woods 2020). Inimene ise on kodustanud palju liike, kuid enda kodustas inimene ise (*self-domestication*). Mõned teadlased on seisukohal, et autismi puhul on tegemist nähtusega, kus inimese enesekodustamise sündroom esineb nõrgemal kujul (Benítez-Burraco jt 2016). Enesekodustamise käigus muutus inimene üha taltsamaks (ehk sotsiaalsemaks) olendiks, valik toimus agressiivsuse vastu, mis tõi kaasa *Homo sapiens*'i võimeisuse elada rahumeelselt suurtes kogukondades. Lööksõnaliselt võib väljendada, et ellu jäi kõige sõbralikum — *Survival of the Friendliest* (Hare, Woods 2020). Autistid kui vähem kodustatud isikud on seega n-ö sama liigi metsikumad isendid.

Kodustamise kui nähtuse katseliseks uurimiseks hakati 1959. aastal ühes Novosibirski teadusasutuses aretama Siberi hõberebase kõige taltsamaid isendeid, eraldades need teistest ja lastes neil järglasi saada ainult omavahel. Aastakümnete jooksul saadi aretuse tulemusena hõberebase kodustatud vorm, kes on taltsas ja käitumise poolest kodukoeraga sarnane (Dugatkin, Trut 2020). Metsiku rebase kodustamist on A. H. Tammsaare käsitlenud ka noortejutus *Meie rebane* (1932). Selles viiakse metsa-

põlengus pesa kaotanud rebasepoeg metsavahitallu. Loom hakkab inimeste ja koduloomadega läbi käima ning viimaks kõndima keti otsas nagu koer. Metsa lahti pääsenult tuleb rebane inimeste juurde tagasi. Hanseni huvi kodustamise teema vastu läheb hästi kokku tema biosotsioloogiliste huvidega ning rebase kohanemist inimeste juures kirjeldab ta usutavalt. Erinevalt Siberi hõberebasest Mossat koduloomaks siiski ei aretata ja ta saab õnnetult hukka.

Taltsamate isendite eelistamine tõi nii loomade kodustamise kui inimese enesekodustamise kõrvalsaadusena kaasa füsioloogilisi, morfoloogilisi ja psühholoogilisi muutusi (Hare, Woods 2020). Kodustamise käigus muutusid väiksemaks näiteks sarved ja hambad, paljunemistsükkel kiirenes ning toimusid hormonaalsed muutused. Meessuguhormoonide ehk androgeenide aktiivsus vähenes, see kärpis agressiivsust ja tõi inimese puhul kaasa “käitumusliku tänapäevasuse” (*behavioural modernity*). Psühholoogiliste ja kognitiivsete omaduste normaaljaotuse kese nihkus enesekodustamise käigus koostööd ja paremat kommunikatsiooni võimaldavate joonte suunas (Sánchez-Villagra, Schaik 2019). Autistlikel isikutel väljenduvad enesekodustamise tunnused ja nende kõrvalproduktid nõrgemal kujul. Autistide juures osutavad sellele mitu füsioloogilist joont — neil on näiteks probleeme hammastega, suurem pea ja androgeenide kõrgem tase. Autistidel esineb suuremat ärrituvust ja ebaharilikke vastuseid sotsiaalsetele signaalidele, samuti rohkem reaktiivset agressiivsust kui tava populatsioonis (Benítez-Burraco jt 2016).

Paljude autistide erihuvid on seotud loodusega, ka rohelise maailmavaatega. Autistid tajuvad oma ümbrust nii nagu loomad, nad kasutavad sagedamini instinktiivseid käitumismustreid, nagu “võitle või põgene”, ja on seetõttu “metsikumad” (Badcock 2009: 54–55). Lähedus loomadega väljendub ka selles, et paljud autistid on suurepärased loomade käitumise tundjad, näiteks autoriteetne disainer Temple Grandin (Grandin, Johnson 2009). Loomadega ümberkäimine ja nende mõistmine on paljude autistide jaoks lihtsam kui muudele inimestele. Hansen kui enda arvates veidi “metsik” ehk vähekodustatud inimene läheb hästi kokku tema autistlike joontega. Hanseni hea loomade ja lindude mõistmine näh-

tub mitmes tema kirjutises. A. H. Tammsaare viimaseks jäänud ja 1940. aastal postuumselt avaldatud artiklis “Kaks kuningat” kirjeldab autor põhjalikult lõvide käitumise seaduspärasusi (Tammsaare 1990: 648–654). Selle artikli kirjutamiseks uuris Hansen mitut teost lõvide kohta (Sibul 1978: 283).

Üheks näiteks tema heast loomade käitumise mõistmisest võib tuua loo, mis juhtus 10. augustil 1913. aastal, kui Anton Hansen rahustas maha hobuse, kes oli jalgratta nägemisest perutama hakanud. Loo on kirja pannud Evald Jalak, kes oli kümneaastane, kui puutus Hanseniga kokku lauritsapäeva rahvakogunemisel Kuusalus. Evald hoidis kinni hobuse valjastest, kui see äkki tõusis ehmatusest tagajalgadele. Poiss kukkus samasse paika selili ning nägi ägedasti liikuvat kabjapaari enese näo kohal. Kuigi kohapeal oli inimesi palju, jõudis sündmuspaigale esimesena Hansen, kes rebis poisi ohtlikust piirkonnast välja, haaras valjastest ja rahustas perutava hobuse oma keelt naksutades ja tema kaela patsutades, “pannes talle raudu suhu, noomis lepitavalt kui head tuttavat, pahurusse eksinud inimest” (Jalak 1978: 141). See lugu näitab, et Hansen suutis loomade käitumisest kiiresti aru saada. Näiteid tema heast loodusemõistmisest võib tuua palju — näiteks tema kalapüük oli alati edukas, ta justkui nõidunud kala õnge otsa. Kui ta aga ennustas, et täna kala ei võta, siis ei näinud keegi särjepoegagi (Benno 1978: 157). Noorena olnud ta ka edukas jahimees, kellele “justkui aetakse linnud ette” (Kaeli 1978: 66). Hilisemas elus loobus Hansen jahipidamise harjumusest ning kujundas arvamuse, et linnul või jänesel on samasugune õigus elada nagu inimeselgi (Susi 2019: 272). Hansen tundis loomade käitumise seaduspärasusi ja oskas neid hinnata isegi vahetu kokkupuuteta. Kirjas oma suvitavale perele 28. juunil 1926 andis Hansen abikaasale nõu ühe tülika koera küsimuses, kes haukus tütar Riita peale (Tammsaare 1993: 36). Kirjanik Hanseni enesetaju “metsiku” inimesena, kes hästi ei sobitu inimeste seltskonda ning mõistab hästi loomi ja linde, saab käsitada kui enesekodustamise sündroomi tavapärasest nõrgemat avaldumist (Benítez-Burraco jt 2016). Selline lähenemine on kooskõlas kirjaniku enese biosotsioloogilise mõtteviisiga, mis eelistas looduslikke seletusi kultuurilistele.

VENDADE SÜNNIJÄRJEKORRA MÕJU HANSENI MÕTTEMAAILMALE

Anton Hansen sündis 1878. aastal oma vanemate neljanda pojana — Jüri (1873–1943), Jaani (1874–1948) ja Augusti (1876–1954) järel. Tema mõttemaailma võis mõjutada “vendade sünnijärjekorra toime” (*fraternal birth order effect*), mida on statistiliselt uuritud. Hüpoteesi, et oma vendadest hiljem sündimine mõjutab meeste käitumist ja huvisid, on nüüdseks uuritud veerand sajandit ning see on korduvalt kinnitust leidnud (Blanchard, Bogaert 1996). Kaks Y-kromosoomiga seotud proteiini, mida eraldab poisilapse loode emahius, tunneb ema ära kui “võõrad” ained, mille vastu moodustub antikehi. Nendel proteiinidel on märkimisväärne osa poeglaste aju sünnieelses arengus (Bogaert jt 2017). Ema keha reaktsioon on geneetilise konflikti üks avaldumisvormidest — XX-immuunsüsteem reageerib Y-kromosoomi toodetud valkainetele nagu patogeenidele või viirustele ja asub nendega võitlusse (Badcock 2009: 181). Kui ema on järgmise pojaga rase, võib keha mäletada võõraid aineid ja toota antikehasid veelgi tulemuslikumalt. Ema üha tugevamaks muutuva immuunvastuse tõttu võib iga järgmise poja puhul jääda mehele tüüpilise aju areng realiseerumata. Sama toime avaldub isegi siis, kui poegade isad on erinevad. Tütarde puhul ei tunne ema keha eralduvaid aineid võõrana ja immuunvastust ei teki (Ashton 2013: 346).

Kuigi poja füüsilist sugu ema immuunvastus ei mõjuta, võib iga järgmise poja puhul feminiseeriv toime suurenedagi. Statistiliselt on uuritud vendade sünnijärjekorra toimet homoseksuaalsust põhjustava tegurina (Bogaert 2006). Oma vendade järel sündinud poegadel esineb ka sagedamini ebatavalist sooidentiteeti ehk soodüsfooriat (Schagen jt 2012). Alles hiljuti on hakatud uurima, kuidas vendade sünnijärjekorra toime võib mõjutada isiksusedimensioone, elukutsevalikut ja sugulist küpsemist (Treffinger 2021). Elukutsevalikul kipuvad need mehed, kellel on vanemaid vendi, kalduma kunstilis-sõnaliste huvialade poole rohkem kui vanemate vendadeta mehed, kes kalduvad realistlikumate erialade poole (samas: 55). Nende uuringute põhjal on mõel-

dav, et Hanseni kirjanikuks saamist mõjutas oma ema neljanda pojana sündimine.

Vendade sünnijärjekorra toime tugevus sõltub antikehade doosist emaihus. Kliiniliste spetsialistide hinnangul võib vendade sünnijärjekord lihtsalt kahandada mehelikku sooidentiteeti:

Kui ema immuunvastuse hüpotees on õige, siis võib olla nii, et mehelikkust vähendav ja naiselikkust suurendav toime laieneb ka sooidentsusele, mis soodüsfooriaga meestel on nihutatud naisele tüüpilise suunas (Zucker 2014: 696).

Ebatavalise soolise identiteediga isikutel esineb keskmiselt nii autistlikke jooni kui ka psühhiaatrilisi diagnoose rohkem kui sootüüpilistel inimestel (Warrier jt 2020). Hanseni mehelik sooidentiteet võis olla mõnevõrra kallutatud “naiselikkuse” suunas, mis ei muutnud tema seksuaalset orientatsiooni. Mihkel Mutt arvab, et Hansen kuulus seda liiki inimeste sekka, kes ei mahu LGBTQ+ ega muusse seksuaalvähemuste raamistikku — ta oli sooneutraalne isik, keda seksuaalsus kui selline eriti ei paelunud (2019: 193). Hanseni autistlike joonte hulgas võis olla ülitundlikkus puudutuste suhtes (Treier 2011: 276). Hanseni “naiselikud” jooned tõid kaasa tema iseloomu pehmuse, mistõttu ta sai loomupäraselt naistega hea kontakti, talle meeldis nendega suhelda, ta mõistis hästi naiste vajadusi, elas neile kaasa ja tahtis neid kaitsta. Hansenil oli ka füüsilisi soodüsfooria tunnuseid — tütre arvates olid tal pehmed näojooned (samas: 154). Hanseni puhul on välja toodud tema suurt, “lausa naiselikku huvi” ja armastust seltskondlike uudiste vastu (Trett 1998: 84). Tema reaktsioone seltskondlikele uudistele mõjutas tema sotsiaalne naiivsus. Nii kirjutab Leonid Trett: “[T]al vahel puudus vaist tõsiasjade eraldamiseks põhjendamatult kuulujuttudest, sest ta võttis mõnikord neid vastu ja andis ka edasi puhta kullana” (samas: 88). Sõpradelt ja abikaasalt kuuldud seltskondlike uudiste põhjal tekkis Hansenil mõnikord liialdatud paranoilisi kujutlusi, et teda kiusatakse taga ning et kolleegid üritavad talle “jalad alla teha” (Gailit 1999: 118).

Käthe Hanseni ja Riita arvates päris Hansen äkkviha isaliinist, “tundehelluse ja kauakestva haavumise” aga emaliinist. “Isaliinist võis ta pärida ka suurte tegude julguse, terava läbilöögi võime, uh-

kuse ja iseteadvuse, sõnaga — maksimalismi” (Treier 2011: 62). Autistlikud jooned päris ta ilmselt isalt. Antoni vanemate vastandlike loomuomadustega on seletatavad ka vastuolud kirjaniku iseloomus — ühelt poolt tema suur huvi inimeste ja nende tegevuste vastu, teiselt poolt üksindusearmastus ja võimetus tegelikus seltskondlikus elus kaasa lüüa. Ühelt poolt Hanseni kompromissitu ausus ja tõearmastus, teiselt poolt rikas fantaasia, mida ta rakendas kirjanduslikus loomingus. Hansen päris mõlema vanema parimad loomujooned, millest sai tema edu võti.

Bernhard Linde sõnutsi oli Hansenil “äärmuseni arenenud sotsiaalne õiglustunne”, kuigi ta ei hakanud sotsialistlike poliitiliste voolude järgijaks (1938: 367). Siiski töötas ta Tallinnas vasakpoolsete ajalehtede toimetuses ja astus hiljem vasakpoolsesse üliõpilasühendusse. Arnold Susi hinnangul oli Hansenile omane “erk ühiskondlik südametunnistus” (2019: 282).

Hansen tundis sisemist sundi sekkuda olukorras, kui tema ümbruses tehti naistele liiga. Juba noore poisina astus ta tüdrukute eest välja külapidudel, esinedes “rüütelliku kavalerina”:

Kui mõni kasvatamatu maapoiss julgus neiusid jämedate sõnadega solvata, siis astus ägestunud Tammsaare neidude eest välja, pidades nende kaitseks kõne. Peol olijad vaikisid ja muutusid tõsisteks ning külapoiste lõõpimine lakkas (Mihkla 1938: 46–47).

Hansenile oli omane võime hästi sulanduda naiste seltskonda. August Gailit on meenutanud, et oma sõbra Rein Eliaserit külastades jäi Hansen tihti pikkadeks õhtuteks “naiste seltskonda ja seal võiski kuulata ta pikki vaimukaid monolooge. Eriti, kui ta oli käsil mõni töö — missugust vaimukat kiitust ja kauneid detaile hakkas ta puistama, hulga, hulga paremaid, kui need seisid raamatuis trükituna!” (1999: 119.) Koitjärvel elades veetis ta meeleldi aega Suside pere kahe õe seltsis ning oli siis “lõbus, naljatles ja säras vaimukusest” (Susi 2019: 284). Ta võttis õed oma kaitsealusteks, soovides neid Koitjärvel suvitavate meesüliõpilaste eest hoida (samas: 286). Hanseni naiselik poolus väljendus tema armastuses ilu vastu, mida ta imetles looduses (Benno 1978: 158). Nõrkust ilu tajumise suhtes väljendas ta spontaanselt, nagu kirjutab August Arras: “Kui sattusime teatris või kontserdil kõrvuti

istuma, võis juhtuda, et ta võttis mul käsivarrest kinni ja sosistas: “Küll on ilus!” (1998: 178.)

Aastail 1903–1911 ehk vanuses 25–33 töötas Hansen Tallinnas ja seejärel õppis Tartu ülikoolis. See oli tema kõige suurema seltskondliku läbikäimise ajajärk. Ajakirjanikuna töötades oli Hansen üsna vilgas pidudel käija, kus teda nähti palju suhtlemas noorte neidudega (Linde 2007: 13). Johannes Voldemar Veski meenutab, et Hansen siiski vältis ajalehetoimetuse töötajate seltskondlikke koosviibimisi (1978: 95). Hansen tutvus 1903. aastal ajalehe *Teataja* toimetuse liikme Mihkel Martna tütre Luciega (1888–1963), kellega veetis järgnevatel aastatel palju aega koos (Nipman 1978). Veel 1915. aasta detsembris tegi Hansen Lucie Martnale abieluettepaneku, kui kohtus temaga juhuslikult varahommikus Tartu-Tallinna rongis (samas: 107). Kirjas Luciele 17. märtsil 1908 mainis Hansen, et tema kõige suurem huviala on inimene ja tema psühholoogia:

Ei ole midagi huvitavamalt ilmas kui inimene, kõige oma olevusega: hingega, tundmustega, tungidega, rõemude ja kurvastustega, nutu ja naeruga, tujude ja kindlate kivilinenud põhjusedetega. See on kõige huvitavam raamat ilmas. Ja ma loen teda nii heameelega, kuigi ma kõigest aru ei saa, mis ma loen (Tammsaare 1993: 166).

Vajadusel mõista inimest oli suur osa Hanseni kirjanikuks saamisel. Inimest nägi ta seoses ühiskonnaga, mille juurde koonduisid kirjaniku kõik teisedki huvid (Susi 2019: 294). Ta asus Tartu ülikoolis õppima õigusteadust, sest arvas, et see “annab kõige ulatuslikuma ülevaate ühiskonnast ja inimlikkudest vahekorradest, juhtides meid nende mõistmisele” (Linde 2007: 20). Ülikoolis kuulas ta erialast sõltumata kõiki aineid, mis teda huvitasid, näiteks ka füüsikat ja psühhiaater Vladimir Tšiči loenguid, ja ainult õpinguteks vajalikul määral õigusteadust (Tork 1978: 43). Lõpueksamid jäid tal sooritamata tuberkuloosi haigestumise tõttu (Puhvel 1966: 215).

Elo Tuglase sõnutsi oli Hansen ülikooliajal lõbus seltskonnainimene, “paradoksides pilduja, “naiste lemmik””, ning räägiti isegi tema seiklustest naistega (2009: 313). 1907. aasta sügisel tekkis vastastikune kiindumus Hanseni ja Tartu Õlletehase omaniku

tütre Hilda Lõhmuse (1890–1976) vahel, kes 1908. aasta kevadel lõpetas gümnaasiumi ning äratas Tartu vallaliste meeste hulgas tähelepanu. Vaese kirjanikuga ei saanud Hilda Lõhmus ennast siiski siduda ja perekonna survele abiellus ta 1910. aasta aprillis *Postimehe* toimetaja Jaan Tõnissoniga (Puhvel 1966: 213). Nende läbielamiste ajal muutus Hanseni suhtumine naistesse: “[K]erge ja veidi frivoolselt üleolev suhtumine naistesse sai lisaks pessimistlikumaid alatoone” (Linde 2007: 23). Naistuttavaid oli noorel Hansenil siiski vähe ja ta kippus naise idealiseerima (Tomson 1978: 119). Viimati mainitu on sotsiaalse naiivsuse ja autismiga seotud joon (Walker, Fitzgerald 2006: 47–48).

Elu esimesel poolel pühendas Hansen sageli aega oma sõprade murede ärakuulamisele, nagu ta osutab Helmi Susile saadetud enesekirjelduses:

Aga imelikul viisil on tal ometi palju sõpru, südamesõpru. Kui kellelgi mingisugune õnnetus juhtub, isegi ootamata suures rõõmus, joostakse kõigepealt tema juurde. Tema juures ei häbeneta nutmast, ei häbeneta olemast nõrk, väike, saamatu, rumal. Temale usaldetakse saladused, temale kurdetakse oma vigu, tõsiseid või arvatavaid pahesid. Nagu peaks tema kõiki inimeste viletsusi ja puudusi tundma ja neid ravitseda mõistma! [---] Siiski on tal midagi, mis puudub nii paljuil: ta oskab kuulata, kui kurdetakse; ta oskab vaadata, kui nutetakse; ta oskab imeliselt puutuda, kui õnnetutel hingega valutaks nagu kogu keha (Tammsaare 1985: 224–225).

Vendade sünnijärjekorra toime tegi Hanseni sotsiaalsemaks ja empaatilisemaks, pehmendas tema autistlikke jooni. Kirjanikuna suutis ta tõlgendada läbinägelikult naiste hingeavaldusi (Mutt 2019: 193). Marta Sillaots kirjutab Hanseni naistegelasi analüüsid:

Naisi kujutades ütleb Tammsaare sageli oma suurimad tõed. Ja naise kujutab ta väga meelsasti, — meelsamini kui ehk ükski teine meie meeskirjanikest. Vist sellepärast, et ta naises näeb kaugelt rohkem kui enamik meie — ja muudegi maade — meeskirjanikke; ta näeb naise sisima olemuse varjatumat ja salajasemat külge, näeb seda ürgnaiselikku, seda puhtnaiselikku, mis küll sageli pole kuigi meeldiv ei naiste endi ega meestegi meelest, kuid mis ometi on ülimal määral iseloomustav naise kui naise kohta (2012: 206).

Mihkel Mutt kirjutab, et Hansen kujutab oma naistegelasi füüsilises mõttes sootuna — liiga vähe leidub välimuse kirjeldusi, mis peegeldab autori vähest huvi ja tähelepanu. Tema mees- ja naistegelastes napib sensuaalset erootikat — isane ei näe emast ega emane isast (Mutt 2019: 193). Kirjanik Hanseni “sooneutraalsust” võib kirjeldada ka kui soodüsfooria spektrit, mis mõjutab tema psühholoogiat ja tulenes asjaolust, et ta sündis oma ema neljanda pojana. Selles mõttes oli Hansen sarnane Lev Tolstoiga, kes samuti oli oma ema neljas poeg ja kirjanikuna väljapaistev naiste hingeelu kujutaja (nt romaanis *Anna Karenina*).

HANSENI SOTSIAALSE KÄITUMISE PIIRJONED

Anton Hanseni iseloomu põhijooned ja tema sotsiaalse käitumise viisid püsisid muutumatuna kogu elu. Kõik meenutused teda tundnud inimestelt räägivad sama. Hanseni väärtusteskaalal olid ausus ja sirgjoonelisus kõige suuremad vored, millest ta ise kinni pidas ja mida hindas kõige rohkem ka teiste puhul, “nõudes neilt ausust nii isiklikus, kutselises, ühiskondlikus kui ka poliitilises elus” (Arras 1998: 177). Talle oli omane aumehelikkus ja väga kindlad kõlbelised põhimõtted. Nendest pidas ta kinni täieliku ustavusega — ta oli väga moraalne inimene, kes seadis endale kõrgeid nõudmisi. Selles väljendus tema karm autistlik superego (vrd Walker, Fitzgerald 2006). Tüüpiliselt autistlikule isikule oli Hansenil nooremas eas raskusi valetamisega: näiteks Treffneri koolis valvelauas istudes häiris teda juhataja nõudmine, et kooli saabuvad võlausaldajad saadetak tagasi valega, et direktorit pole kodus (Puhvel 1966: 56).

Hansen armastas üksindust kõikidel elujärkudel. Isatalus tööst vabal ajal “armastas Tammsaare üksinda olla, raamatuid lugeda ja endamisi elunähtusi juurelda. Kõik talus leiduvad raamatud oli ta mitu korda läbi lugenud” (Mihkla 1938: 44). Väike-Maarja koolis väljaspool tunde luges ta lakkamatult, teistega koos olles hoidis sõrme järjehoidjana raamatu vahel, et sobival hetkel kohe lugemist jätkata. Internaadis oli ta valinud nari akna alla, et päikesevalgust lugemiseks ülimal määral ära kasutada (Leppik 1978: 73–

74). Gustav Suits, kes tutvus temaga Treffneri kooli päevil, mainib, et Hansen “ei astunud ise ligi, teda pidi otsima”, ega soovinud liituda kirjandussõprade seltsingutega, kuhu teda kutsuti (1978: 92–93). 1902. aastal Läänemaal õe pere juures suvitades viibis Anton Hansen võrdlemisi harva pererahva seltsis, ta eelistas ikka üksindust (Mihkla 1938: 55). Üliõpilaspõlves olevat Gustav Suits Toomemäel jalutades Hansenile öelnud: “[T]e võite küll õnnelik inimene olla, et nii üksi saate olla” (tsit. Teder 1978: 15).

Tartus elades astus Hansen 1907. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi Ühendus liikmeks, kust leitud sõbrad jäid talle kogu eluks — August Arras, Rein Eliaser jt. Ühenduslaste hulgas leidis ta oma sotsiaalse võrgustiku, kuid muudes seltskondades ta ei liikunud (Looring 1938: 55). Sellest ringist väljaspool oli tal eraku ja kinnise inimese kuulsus. Ta elas Tartus mõnes vaiksuses ülemise korruse toas, kus teda võisid külastada ainult lähemad sõbrad (Palvadre 1978: 115). Külalisi käis tema kodus väga harva ka siis, kui ta juba abielus oli, nendele tuli öelda, et teda pole kodus (Treier 2011: 180). Seltskondlikku suhtlemist vähendas aga ka tema tervise halvenemine tuberkuloosi tõttu 1911. aastal ja maooperatsioon 1914. aastal.

Hansen oli eraklik ja kinnine inimene, kellele oli vastumeelt avaldada oma sisemise elu ilminguid. Ka välisel vaatlusel olid need teistele raskesti nähtavad, “ta hoidus lahtiselt näitamast, mis tal parajasti meeles ja mõttes” (Lauter 1978: 348). Tema kolleeg ajalehetoimetusest Franziska Dabkowska mainib sama: “Tammisaarega teatris, perekonnaõhtutel või toimetuses juttu ajades ei teadnud ma sageli, kas ta rääkis tõtt, tegi nalja või pilkas” (1978: 110). Hansen oli raskesti mõistetav ja tema isiksus “oli nii omapärane, et kergesti valesti mõistmist võis tekitada” (Metsanurk 1940). Võõraste inimeste suhtes oli ta kartlik ja umbusaldav:

Ta umbusk iga võõra vastu, mis muide jäi temale omaseks kuni elu lõpuni, paistis Koitjärve perioodil olevat olnud eriti tugev. Igat võõrast vaatles ta, kui tahtnuks jõuda selgusele, mis inimene see on, ja neid oli vähemus, kes tema silmis armu leidsid. Seepärast istus ta võõraste juuresolekul harilikult vaikselt, sõnakestki lausumata, nägu vahel ilmselt tusane (Susi 2019: 285).

Suurem osa Anton Hanseni ajast möödus üksi lugedes ja kirjutades. Seltskonda ta vältis. Nendes rahvarohketes olukordades ta ei saanud jääda anonüümseks kõrvaltvaatajaks, nii nagu see oli võimalik näiteks turul käies, kus ta huviga rahvast vaatas (Lauter 1978: 347). Suurema seltskonna tähelepanu all viibides jättis Hansen mõnikord ka hajameelse inimese mulje, nii nagu näiteks rahvakogunemisel Kuusalus: “Vestles küll ümbritsetajatega, vastas nähtavasti nende küsimustelegi, aga mõtted oleksid nagu mujal olnud — muudkui vaatas teraselt ringi, jälgis igäuhte üksikult ja kogu rahvasumma üldiselt (Jalak 1978: 139).

Viibimine paljude inimeste tähelepanu all on autistlike joontega isikutele väsitav, stressi ja ärevust tekitav. August Gailit kirjeldab suure ja väikese seltskonna mõju erinevust Hanseni käitumisele niimoodi:

T. jäi elu lõpuni haritud maapoisiks, kel polnud seltskondlikust käitumisest aimugi. Ta lihtsalt häbenes seal olla. Kahe, kolme inimesega koos olles oli ta võrratu vestleja, peamiselt muidugi monoloogi vormis. Eliaseril, mu õe mehel oli igal aastal umbes kaks, kolm suuremat vastuvõttu, kus viibisid riigikohtunikud, arstid, linnapea, mõni sõber valitsusest, advokaadid jne. Neil kordades puges T. kuhugi nurka ja tema külasviibimist polnud peaaegu märgata. Ta ei osanud olla ega käituda ja nii katsus ta varakult kellegi nägemata varsti kaduda. Kuid samade inimestega kahekesi või kolmekesi viibides, kui polnud tarvis laua juures kaetud toitude man istuda, oli jällegi vaimukas ja tore (1999: 117–118).

Hansen astus elu jooksul mitme seltsi liikmeks, kuid ei osalenud ühegi tegevuses aktiivselt, ta ei käinud ühelgi koosolekul ega lasknud end ühelegi juhtivale positsioonile valida (Linde 2007: 72). Bernhard Linde meenutab, et kogu nende tutvuse vältel ei ole Hansen “ühelgi veidi arvurikkamal koosolekul viibinud” (1938: 365). Ta õppis õigusteadust, kuid tunnistas, et “[a]dvokaadiks ma ei kõlba, ei oska esineda ega rääkida” (Susi 2019: 303). Hansen ei saanud hakkama suurema auditooriumi ees esinemisega. Sissekannete järgi on teada, et Hansen esines kirjanduslike referaatidega Ühenduse seltsis aastatel 1908–1909 kolm korda (Looring 1938: 54). Nooremas eas suutis ta veel publiku ees esineda, kuid see oskus kadus hiljem vähese harjutamise tõttu. Pärast aastaid

Koitjärve üksinduses elamist ta avalikult kõnet pidada enam ei suutnudki. Arnold Susi kirjeldab juhtumit karskusseltsis Valvaja, kui Hansen tegi katset esineda sõnavõtuga kirjandusõhtul. Paari esimese julge lause järel “läinud ta mõttelõng segamini, hakanud kogeleva, punastunud üle kogu näo, löönud viimaks käega ja tulnud kõnepuldilt maha” (2019: 298). Ta ise kommenteeris: “Ma ei saa rääkida inimestehulga ees, mõtted lähevad sassi, sõnad jäävad kurku kinni, päris häda!” (Samas.) 1932. aasta sügisel kutsus Aleksander Sibul teda Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu klubiõhtule, kuhu Hansen ettevaatlikult nõustus tulema. Ta tulnudki kohale ning “elustas koosviibimist elava vestlusega” (Sibul 1978: 289). Mall Jürma kirjeldab ilmselt sama koosolekut, kuid pärast seda, kui Hansen oli näinud ruumis suurt hulka inimesi, põigelnud ta kõrvale ja väitnud, et polevat ettekannet lubanud, ja jätnud selle ära. Küll aga muutunud ta pärastpoole väga jutukaks väikeses teelauaseltskonnas (2020: 126–127). Ärevuse tõttu ei mänginud Hansen võõraste inimeste ees ka viiulit, kuigi ta seda hästi oskas (Susi 2019: 310).

Hansenil oli ka seletus selle kohta, miks ta suuremas seltskonnas olles ei suuda aktiivselt ennast väljendada ega suhelda. Sellest ta rääkis usalduslikult oma vennatütrele Almale:

Kord kalal olles rääkis ta, et seltskonnas viibimiseks ei aita haridusest, kui puudub “lastetuba”. Ta kurtis, et ka tal puudub seltskonna jaoks vajalik lihv. Ilmselt seetõttu muutuski onu, kes oli tundehell, suuremas seltskonnas kohmetuks (Benno 1978: 157).

Hansen arvas, et tema seltskondliku pelguse põhjus võib peituda päritolus ja kasvatuses, kuigi seda võivad seletada hoopis autistlikud jooned, mis tegid talle suuremas seltskonnas viibimise ja sellesse sulandumise keeruliseks. Hansen võis siiski olla kättesaadav ka suuremas seltskonnas viibides, kui talle läheneti individuaalselt ja siira huviga. Mär gates kellegi isiklikku huvi tema vastu, võis Hansen kontakti loomisel võõrale vastu tulla ja ise sõbralikku jutuajamist alustada (Treier 2011: 166). August Pilli sõnul tuli temaga ainult “usalduslik vahekord luua ja kohe muutus ta koduseks, lähedaseks ja lihtsaks” (1978: 253). Suures seltskonnas viibides satuvad autistlikud isikud sageli segadusse, sest ei suuda

töödelda sotsiaalset informatsiooni selle rohkuse tõttu, ning sellisest olukorrast üle minna neljasilmavestlusele on lihtne ja kergendav. Seevastu üleminek väikesest seltskonnast suurde tekitab raskusi ja sunnib tagasi tõmbuma.

29. jaanuaril 1928. aastal korraldati kirjanik A. H. Tammsaare 50. sünnipäeva auks Estonias suur aktus, kuhu saabus saali täis inimesi, kes lootsid seal kirjanikku oma ihusilmaga näha (Susi 2019: 307). Hansen ise kohale ei ilmunud, vaid lahkus juba varahommikul kodust teadmata suunas ja viibis peaaegu kogu ööpäeva eemal, jõudes koju tagasi pärast südaööd (Treier 2011: 85–87). Selle aktuse kohta olevat Hansen öelnud advokaat Johan Jansile, “et oleks seda heameelega kusagilt varjatud kohast pealt vaadanud, kuid toimingust isiklikult osa võtta, käinud üle tema jõu” (Jans 1940). On mõistetav, et Hansen ei tahtnud minna üritusele, kus iga viibitud minut oluks talle piinav rahvarohkuse ja liigse tähelepanu tõttu. Ka ei oleks ta seal mingit avalikku kõnet suutnud pidada. Hanseni autistlikkus avaldus veel tõsiasjas, et ta väljendas tõrksat pahameelt ka heatahtliku tähelepanuavalduste suhtes: “Mina pole kogu eluajal muud teinud kui ainult seda, mis mind on huvitanud. [...] Miks pean mina vastu võtma ovatsioone, kui ma pole teinud muud, kui mis mind huvitab?” (Tork 1978: 37.) Hansen ei mõistnud avalikkuse tähelepanu tema suhtes ja pidas seda üleliigseks. “Peetagu aktusi, kui tahetakse, kuid ilma minuta!” ütles ta oma 60. sünnipäeva puhul Estonias korraldatud ürituselt puudumise põhjenduseks (Kiviste 1978: 364).

Pelglikkus teiste tähelepanu suhtes saatis Hanseni kogu elu. Johan Jans sõnastab mulje, et “Tammsaarele tundus iga tülitamine otse füüsilise valutegemisena” (1940). Kui Hansen käis vaatamas oma näidendi *Juudit* etendusi Estonias, istus ta alati rõdul keskmises reas otse ukse kõrval, et saaks enne aplausi algamist võimalikult kiiresti saalist põgeneda (Susi 2019: 307). Kunagi ei nähtud teda ovatsioone vastu võtmas — ta isegi ägestus, kui võõrad inimesed talle komplimente tehes lähenesid (samas: 288). See ei tähenda, et kirjaniku enesehinnang oluks madal — August Gailiti arvates uskus Hansen siiralt, et tal on võimalik pälvida Nobeli kirjanduspreemia (1999: 121). Hansen tajus õigesti oma väärtust, kuid avaliku tähelepanu vastuvõtmine käis talle üle jõu.

Anton Hansen ei käinud reisimas väljaspool kodumaad, tema ainuke välismaal viibimise periood 1911–1912 tulenes otseselt tuberkuloosiravi vajadusest Kaukaasia kliimas. Kauged maad huvitasid teda väga — ta uuris neid meeleldi raamatute põhjal, kirjutas ülevaateid näiteks Hiina ja Jaapani kultuurist, kuid reisiseni ta ei jõudnud. Arnold Susi võrdleb tabavalt kaugeid maid ja inimesi Hanseni vaimumaailmas — mõlemaid vaatles kirjanik eemalt, endale sobivalt vahemaalt:

Ja kas ei olnud (kui paradoksaalselt see ka ei kõlaks) ka inimesed, seltskond, rahvas temale teataval määral kauged maad, kuhu küll kippus mõte, kuid kuhu ei viinud jalad. Ta elas Tallinnas ilma kokkupuuteta inimeste laiema ringiga, elas tagasitõmbununa, peaaegu erakuna, nii enne kui ka pärast abiellumist. Neid, kellega ta läbi käis, jätkus vaevalt loendamiseks ühe käe näppudel (2019: 294).

Hanseni elu üks viimaseid reise oli tema külaskäik Tartusse 1938. aasta 6.–8. maini Noor-Eesti kirjastuse kutsel. Ta andis selle juhatajale Alfred Kivistele teada, et saabub koos abikaasaga, ja palus avalikkuse tähelepanu külaskäigust eemale hoida. Mõne kirjastusetöötaja kaudu sai info Hanseni Tartusse-tulekust siiski avalikuks. Teda tulid Tartu raudteejaama tervitama Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasiumi õpilased, kes moodustasid spaleeri (Kiviste 1978: 365). Hansen muutus ootamatu tähelepanu tõttu väga ärevaks, kui nägi vagunist suurt rahvahulka perroonil seismas ja tema saabumist ootamas:

Ta olevat jooksnud tühjenenud vagunis edasi-tagasi ja kurtanud abikaasale: “Sõidame kohe tagasi Tallinnasse! Lähme vaguni vastaspoole trepist välja ja ootame, mil kõik on ära läinud!” Tammisaarel tuli kiiresti end koguda ja maha rahuneda (Treier 2011: 206).

Perroonile astunud kirjanikule kingiti lilli ja teda pildistati, kuni ta tähelepanu enam mitte välja kannatades kattis näo lilledega (Kiviste 1978: 365–366). Liigne tähelepanu kurnas Hanseni selle visiidi käigus ka hiljem. Kolmandal päeval sai ta teate, et vene kirjanik ja Nobeli laureaat Ivan Bunin viibib Tartus ning soovib temaga tutvuda (samas: 366). Eesti kirjaniku vastuvõtu

auks korraldatud õhtusöögil peeti tervituskõnesid, kuid Hansen enesele iseloomulikult ei öelnud avalikkuse ees ühtki sõna. Ta olevat Buniniga nelja silma all siiski sõbralikult vestelnud (Šumakov 1963: 560). Autistliku inimesena oli Hansen jäigalt vastu, kui tema reisikavasse tekkis ootamatuid muutusi, ning isegi selle lühikese visiidi käigus tekkis tal soov rutem koju pääseda. Sellest kirjutab tartlane Oskar Luts, kes kasutas juhust ja käis temaga kohtumas:

Omavaheline viibing seal kuskil saalis. Kõned, tirin-tärin jne. Näen, Tammsaare püüab küll naeratada nagu ikka, aga istub nii veidrasti... kohevil. Taipan varsti: pole tema laud. Pärast, kui paariks minutiks satun ta kõrvale ja küsin, milline on tema enesetunne, sosistab mulle: "Natuke võõrastav on. Pole harjunud olema nii suures seltskonnas. Koju tahaks!" Nii ta ütles, see... omaviisi suur laps (1978: 390).

Autistlike joontega isikud kohanevad halvasti muutustega oma harjumuspärasel elus, soovivad elada kindla plaani järgi ja seetõttu paljud nendest ei soovi ka reise ette võtta, sest uus keskkond mõjub stressi tekitavalt. Samuti on nad tundlikud päeva-plaani ootamatute muutuste suhtes, mille põhjustatud halvast enesetundest vabanemine võib võtta palju aega. Nii juhtus ka Hanseniga, kes Tartu-reisist väljapuhanuna saatis Alfred Kivistele 10. mail 1938 tänukirja, märkides muu hulgas: "Nüüd, kus kõik möödab, tundub, et sest pole midagi, et kõik polnud nõnda, nagu alguses mõtlesin. Hea oli ka uut meeleolu" (Tammsaare 1993: 395).

HANSENI KALDUVUS MONOLOOGE PIDADA

A. H. Tammsaare romaanides kasutatakse palju monoloogivormi nii autori enda arutlustes kui ka tema tegelaste pikkade tiraadide kujul. Nende valimatu kasutamise tõttu kannatab tema tegelaskujude individuaalsus, mitmekesisus ja dünaamika (Mutt 2019: 103). Seda eripära saab seletada autori enese seltskondliku läbikäimise peegeldusena, sest ka Hansen suhtles paljuski monoloogivormis. Ta muutus elavaks suhtlejaks ainult väiksemas selts-

konnas. Sellises seltskonnas hakkas Hansen sageli pidama monolooge, kus teised said vähe kaasa rääkida, ning need kõned võisid kesta tunde (Triikkel 1958). Kalduvus monoloogi pidada on üks autistliku sotsiaalse käitumise tunnuseid (Baron-Cohen 2008: 81).

Ants Lauter väljendab kõige täpsemalt seda, mida ütlevad kõik teisedki:

Hulgast püüdis ta ikka eemale hoida, küll aga märkamatuks selles hulgas liikuda, kuulata, vaadata ja mõtelda. Kuid kitsas ringis, paari-kolmekesi vestluses oli ta mõttetult ja jutuhoog otse uskuamatult temperamentne (1978: 347).

Selline erinevus suhtlemise võimekuses ja stiilis olenevalt seltskonna suuruselt on tüüpiliselt autistlik ja johtub vaimuteooria eripäradest. Mida rohkem on seltskonnas inimesi, seda enam tuleb töödelda sotsiaalset informatsiooni, mille hulk osutub autistile kognitiivselt koormavaks. Sotsiaalse aju aeglasema töö tõttu langeb autistlik isik välja seltskonna sünkroniseeritud tegevusest ja võib seejärel teha piinliku sotsiaalse apsaka või on sunnitud tagasi tõmbuma (Attwood 2007: 56). Kõige mugavamalt tundis Hansen end nelja silma seltskonnas. Kui lisandus ootamatult veel keegi, siis muutus ta ärevaks ja tõmbus rohkem endasse. Kirjaniku ekstravertsuse ja sundimatu suhtlemise määr sõltus otseselt temaga koos olevate inimeste arvust, ja see käis ka omaenda pereliikmete kohta:

Ta tundis end sundimatult vabana mõne pereliikmeka kahekesi, kuid ebamugavalt juba kolmekesi või neljakesi, üheskoos kõigi pereliikmete ja teenijaga. Mitmel Narva-Jõesuus tehtud perefotol on tal ees ebamugavalt murelik ilme. Ka Paul Rummo on meenutanud, et tal oli ajakirja “Meie Noorus” toimetajana lahke ja südamlik vestlus Tammsaarega tema kabinetis, kuid kohe, kui sinna astus kolmandana abikaasa, muutus kirjanik kinnisemaks ja jahedamaks (Treier 2011: 199).

Hansenile oli sotsiaalse informatsiooni töötlemine raske ja ta oli selles aeglane. Teorias oli ta piisavalt tugev ja kogenud, kuid praktikas üsna saamatu. Tütar Riita arvates oli Anton Hansen eeskujulik perekonnapea ja laste isa, kuid ei osanud olla pere ühen-

daja (samas). Isegi väikese rühma kõigi liikmete ootustest ja vajadustest õige arusaamine ning nende rahuldamine nõuab isiksuseomadusi, mida temal polnud. Sümpaatse inimesega kahekesi alles ei olnud tal suhtlemisraskusi, ta puistas välja kõik oma mõtted. Sellises vestluses oli Hansen aktiivsem pool, kes vajas teist pigem “kuulajana, mitte vestlejana”, et saada selgust omaenda ilmavaate ja arvamuste kohta (Ploompuu-Vesterinen 1978: 170). Eriti pärast pikemaid üksioleku aegu tahtis Hansen ennast oma kogunenud mõtetest ja muljetest tühjaks rääkida (Susi 2019: 278).

Hanseni pikad kõned väheste tuttavate ringis tõid esile tema avaraid teadmisi, fantaasiaid või n-ö kõlbelisi paljastusi. Need olid tema monoloogide peamised teemad, mille kuulamine oli sageli väga nauditav. Anton Palvadre sõnul oli täiesti kindel, et “kui Tammsaare viibib omases seltskonnas, siis ei tarvitsenud kunagi karta, et seltskonnal hakkaks igav või et seltskonnal tuleks jutust puudus” (1978: 114). Kuna Hansen oli mitmekülgsede huvidega isik ning teadis palju, oli ka vestlus temaga mõtterikas ja teravmeelne (Pill 1978: 253). Üle viiekümne aasta vanusena oli ta nagu elav entsüklopeedia, kes elu jooksul väga palju õppinud inimesena ammutas oma mälust tohutul hulgal täpseid teadmisi väga paljudest valdkondadest, mida ta puistas välja loengusarnaste sõnavõttudega (Trett 1998: 64). Nende sisus ei kajastunud mitte ainult teoreetilised teadmised, ta võis nähtavalt demonstreerida ka oma vilumusi igapäeva- ja üldse praktilistes oskustes:

Nii oli ta näiteks asjatundja puude lõhkumise alal ja ükski halg, ükskõik kui okslik ja keerukas see ka oli, ei saanud talle vähimalgi määral vastu panna. Ta leidis otskohe üles koha, kuhu kiudude suuna ja oksa iseärasuste tõttu tuli kirvega lüüa, ja keerukad kasehalud lõhenesid ta käes nagu pähklikoored. Samal ajal võis ta — ja kord ta mu valgustamiseks seda ka tegi — pidada maha pika loengu puudelõhkumise teaduse alalt, eraldi peatudes iga kütteks tarvitatava puuliigi juures ja ohtralt põimides praktilisi juhiseid aukartustäratavate teoreetiliste põhjendustega (samas: 65).

Vestluste käigus siirdus Hansen mõnikord ühelt ainult kergesti üle teisele ja hoidis järjest initsiatiivi enda käes (Pill 1978: 254). Äkilised muutused jututeemas ja raskesti arusaadavad seosed narratiivi eri osade vahel on osa autistlikust kõnetusest (Fitz-

gerald 2021: 14). Arnold Susi imetles tema “vaimukat, sädelevat jutustamis- ja vestlemisioskust”, kuid mõnab, et mõõdutunne ei olnud Hanseni tugevamaid külgi:

Oli ikka nii, et tema kõneles, kuna teised kuulasid, piirdudes vaid vahemärkustega. Kõneledes küttis ta enese üles, üks mõttesähvatus järgnes teisele, üks nali või paradoks ajas teist taga, ootamatud mõtted leidsid ootamatu sõnastuse, jutustuse hoog aina kasvas, kuni leidis äkki lahenduse mõnes ootamatus naljas või veel ootamatus paradoksis või langes nuiahoobina “otse lagipähe” (segane ütlus tema suus) mõnele, kes juhtus sel hetkel ohvriks olema (2019: 265).

Üliõpilasseltsi Ühendus päevil oli Hansen innukas vaidleja ja mõttesädeluse ilutulestiku pakkuja (Reeben 1978: 121). Paljud mainivad, et ta armastas esile tuua paradokse, tema kõne sisu peegeldas ebaharilikke tähelepanumehhanisme:

[T]a esitas ebaharilike mõttekäikudena tunduvad väited, mis olid huvitavad kuulata, köitsid seltskonna tähelepanu, mis aga ei olnud loogika pea-peale pööramine, vaid asjades ja situatsioonides peituvate mõnede iseloomuliste joonte esilelukkamine, mis harilikkudele inimestele kätte ei paista (Jans 1940).

Mihkel Muti arusaamise järgi alustab kirjanik A. H. Tammsaare oma mõttekäike mõnest detailist, võõrandab selle oma algsest kontekstist ja jõuab ebaharilike järeldusteni (2019: 136). Hanseni mõttemaailmas oli õhuke piir tõsiasja ja väljamõeldise vahel, mis on omane autistlikule narratiivile (vrd Fitzgerald 2020: 888). Vesteldes jättis Hansen ise sageli mitmetise mulje, kas ta kõneleb tõsiselt või naljaga, kas tema kõneldav sisu on tõsiasi või väljamõeldis. Näiteks Anton Palvadre kirjutab, et “tihti oli raske tabada tema tõelisi mõtteid, sest vahet teha, millal ta ironiseerides naljatab ja millal naljatades räägib seda, mida tõeks peab, oli üsna raske” (1978: 114). Selliseid markeerimise ja enese hoiakute arusaadavaks tegemise raskusi kohtab sageli autismispektri puhul, kui inimene ei pea vajalikuks oma jutus selgesti eristada tõsiselt öeldud asju naljadest. Hansen jättis selle mõistatamise teiste hoolde, nagu August Gailit kirjutab:

Tammsaare juttu pidi mõistu võtma. Ta võis püstitada mõnd paradoksi või suhu hüpanud juhuslikku mõttekildu ja hakkas siis seda kirglikult arendama ja tõeks põhjendama. Ega ta ise seda müüdugi uskunud, see oli mäng, vaimukus, fantaasia, või nagu kirjanikud ütlevad — looming. [---] Ta joobus oma sõnade mängust. Kui vastane katsus talle loogiliselt vastu vaielda, oli sõprus selleks korraks läbi — räägi nüüd lolliga, kes sõnade mängust aru ei saa! (1999: 118.)

Tema suulistes kõnedes võitis temperament mõõdutunde, “neis improvisatsioonides polnud kõik loogiline, mõnikord lendas koos veega ka laps vannist välja, kuid teisiti tema ei osanud” (Susi 2019: 278). Ka Hanseni ajakirjanduslikud artiklid olid sageli “kauniski ebaselge mõttelõngaga” ega ulatunud samadel teemadel peetud suuliste improvisatsioonide tasemele (samas: 265). Hansen armastas nalja, kuid muutis oma kõnelused teistega mõnikord absurdihuumoriks, kui ta ise oma kõneldava jutu sisust distantseerus: “Ta armastas vahel teiste jutu vahele põimida küsimusi nagu: mis? kes? millal? kus? mismoodi? mispärast? kas tõesti? — nii et tõsisemastki jutust võis saada absurd, mis lõppes naeruga” (Dabkowska 1978: 112). Hanseni eluajal ei olnud absurdihuumor üldiselt tunnustatud žanr, kuigi see selgesti kuulus tema võtete arsenalile ka kirjanduslikus loomingus.

Anton Hansenile oli omane ka ägestumine, mille käigus ta asus esitama pikka kõlbelisest nõrdimusest kantud tiraadi. Ta pidas vajalikuks oma monoloogides paljastada ja piitsutada kõike, mis oli tema arvates ebamoraalne, vale ja autu, ning seda ränkade sõnadega hukka mõista. Tema juttu kuulates jäi sageli mulje, et “ta silm on loodud vaid halva nägemiseks” (Susi 2019: 297). Ta ei osutanud oma juttudes kunagi sellele, kuidas asjad peaksid olema, vaid pidas enda kohuseks osutada ainult halvale ja kõlbmatule ning seda tumedates toonides esile manada (samas). Hansen oli “vilepuhuja”, milline kalduvus on autistliku psühholoogia joon, samuti nagu julgus ja avameelsus oma arvamuste väljaütlemisel (Baron-Cohen 2008: 80). Ka ajakirjanduses ilmunud artiklites esines Hansen väga julgelt ja otsekoheselt, arutades teravate ja valusate küsimuste üle Eesti riigis, mille käsitlemine sellisel viisil nõudis teatavat julgust (Treier 2011: 159). Friedebert Tug-

lase sõnul olnud Hansen “viisakas, sirgjooneline ja erakordselt peenetundeline inimene”, aga kui miski teda vihastas, siis kirjutas ta nii, et ajas hirmu peale (Järv 1978: 315).

Hanseni viha ja sarkasm lahvatasid sageli jõuliselt, kui ta võttis sõna kiriku ja ristiusu vastu, mida pidas võltsiks, silmakirjalikuks ja võimuahneks (Susi 2019: 276–277). Oma sõpradega kõneldes reageeris ta emotsionaalselt igasugusele ebaõiglusele — sapiselt, sarkastiliselt ja valuliselt (samas: 280). Esimese maailmasõja ajal rääkis ta armutu sarkasmiga “tänapäeva kõrgest kultuurist ja tsivilisatsioonist”, mis pole suutnud takistada koletuslikke tapatalguid, inimelude ja tohutute varade hävitamist (samas: 273). Sõja lõpupoole, 1918. aastal, muutus Hansen, kes elunähtustele alati valuliselt kaasa elas, maailmas toimuva pärast väga tõsiseks, morniks ja mõnikord lausa sapiseks:

Vahel ei pidanud ventiilid vastu seesmisele survele ja siis rääkis ta tänapäeva olukordadest, rääkis inimestest ja nede kõlvatust talitusviisist, rääkis lõikava iroonia või sarkasmiga. Vahel muutus ta jutt lausa vahutavaks koseks, täis sappi, viha ja nõrdimust, kui riivanuks kõik see teda isiklikult (Susi 2019: 282, vrd 284).

Pahameelehood ja viha talitsemise raskused on omased autismispektris isikutele (Attwood 2007: 143). Emotsionaalne pinge plahvatas tema puhul ilmselt ainult mõnes erandlikus olukorras. Rein Eliaseri sõnul oli Hanseni jutt “vaikne ja rahulik nagu vulisev ojavool” (1978: 380). Tema tavapärane olemisviis oli tunde seisukohast lihtne, siiras ja sundimatu (Susi 2019: 284). Hanseni tekkis raskusi emotsioonide reguleerimise ja vihahoogude talitsemisega, kui ta maailma nähtuste vaatleja ja arvustajana ennast üles hakkas kütma. Ants Lauter kirjeldab juhtumit, kui ühel väga vingele tuulega külmal talvepäeval nad Tallinnas juhuslikult kohtusid. Alguses vesteldi ühest ja teisest, kuid maailmaelu tõsiasjadest erutatud kirjanik sattus jutuhoogu:

Ta hääl muutus üha valjemaks ja kõrgemaks. Ta erutus. Huuled hakkasid värisema ja tuulde lendas mõni kõva kuratki. Mees rääkis maailmapoliitikast ja meie müüdavatest poliitikaanidest. Ma mõtlesin, et ma ka ikka midagi tean ja mõistan sellest, mis Toompeal sünnib. Aga selgus, et ma ei teadnud ega mõistnud pooli asjugi. See ei olnud enam vaikne, tagasihoidlik Tammsaare. See

oli rahvatribuun seal Estonia puiestee nurgal. Ei tea, kui kaua see ta meelihaarav pahameelepurse oleks kestnud, aga möödaminejad hakkasid seisma jääma ja kuulatama. Vist arvati, et me tülitseme. Tammsaare märkas. Vaatas ümber, kihistas naeru, lükkas käe pihku, tõmbas soni sügavamalt silmadele ja kiirustas minema (1978: 348).

Kirjanik A. H. Tammsaare oli oma kriitilistes sõnavõttudes eemalt vaatlev ja arvustav. Temas polnud ideoloogilise revolutsioonääri omadusi, autistliku vilepuhujana pööras ta tähelepanu peamiselt üksikutele väärnähtudele. Oma kompromissituse ja sirgjoonelisuse tõttu ei oleks ta poliitikas edu saavutanud (Susi 2019: 298). Ta ei sulandunud poliitilistesse kogukondadesse oma individualismi ja autistlike joonte tõttu. Omaette küsimus on, kas tal vanemas eas üldse oli sõpru. August Gailit väidab: “Sõpru Tammsaarel polnudki. Ta oli üksik” (1999: 121). Gailiti arvates polnud isegi Bernhard Linde ja Hanseni vahel sõprust — hoolimata nende üsna tihedast läbikäimisest olnud see pelk kamraadlus. Hansen võis enesele vajalikku distantsi luua ka oma sõbrasuhetes, mis tulenes tema autistlikust loomusest.

HANSENI KOGNITIIVSEID OMADUSI

Anton Hanseni vaimne võimekus oli kõigi säilinud tähelepanekute järgi väga kõrge. Tema ema ei pidanud talle tähti ega lugemist õpetama, sest need omandas ta oma vanemate vendade kõrval (Mihkla 1938: 42). Prümli vallakoolis suutis ta lahendada matemaatikaülesandeid, millega õpetaja ise hakkama ei saanud (Hansen 1978: 61). Leeni Ploompuu, kes õpetas Hanseni soome ja rootsi keelt, kiitis teda kui oma parimat õpilast, kellele iga uus võõrkeelne sõna jääb kohe meelde (Ploompuu-Vesterinen 1978: 174). Hansen vallanud vabalt kuut võõrkeelt (Sibul 1978: 266). Autistliku isikule omaselt (Baron-Cohen 2008: 83) oli tal väga hea lugemisoskus ehk hüperleksia. Aleksander Sibulale jäi mulje, et Hansen “ei kuulunud sõna-sõnalt ja rida-realt lugejate hulka. Seda tõendab ka suur raamatute arv, mida ta lugeda jõudis” (samas: 267). Näiteks laenas ta Arnold Susilt 800-leheküljelise raamatu, tõi selle “imelühikese aja järel tagasi” ja näitas

vestluses, et oli selle sisuga tuttav (Susi 2019: 290–291). Hanseni autistlik meelelaad väljendus selleski, et talle ei meeldinud ajaloolised romaanid ja kirjanduslikud elulood (Sibul 1978: 267). Mait Metsanurga romaan *Ümera jõel* (1934) pahandas Hanseni ettekirjutatud ideoloogia järgimise ning sihilike ebatäpsuste tõttu ajalooliste andmete käsitlemisel (Trett 1998: 127). Ka ajaloolistest romaanidest otsis ta faktitäpset ajastukäsitlust.

Hans Asperger on kirjutanud, et autistlike isikute juures kohtab tihti erilist eneseanalüüsi oskust ja head inimeste hindamise võimet (2020: 280). Kuigi autistlikke isikuid iseloomustab elavate suhete häiritus neid ümbritseva keskkonnaga, jõuavad nad hea maailmamõistmiseni just vahemaa hoidmise kaudu konkreetsetest asjadest (samas: 281). Autistlikud isikud vaatavad ennast kõrvalt, pakuvad iseendale huvi ja juurdlevad enda üle. Neid iseloomustab “eriline läbinägelikkus” juba lapsena, mis jätkub ka vanemas eas:

Nii nagu need lapsed iseennast vaatlevad, oskavad nad tihti ka ümbritsevaid inimesi hämmastavalt õigesti ja küpselt hinnata, tunnetavad väga hästi, kes neile head soovib ja kes mitte, isegi kui see inimene teeskleb (samas).

Selles seoses tuleb rääkida Hanseni heast inimesetundmise vaistust. Talle meeldis analüüsida inimeste iseloomu, et selgusele jõuda, kellega tal on tegemist, ning ta üllatas tihti tabavate järeldustega isegi selliste isikute puhul, kellega ta polnud kunagi kohtunud (Susi 2019: 286).

Kord sattus ta silma alla juhuslikult lauale unustatud foto ühest meie kaugest tuttavast. Ta määras selle iseloomujooned (kuiv iseloom, karjerism jne.) nii täpselt, et jahmusime. Kohe toodi lagedale teised käepärast olevad fotod ja kogu pere juuresolekul, naeru ja nalja, üllatushüüete ja vastuvaidluste saatel iseloomustas ta pildistatuid (Susi 1978: 210).

Mõnikord siiski eksis ka tema oma hinnangutes, sest kippus emotsioonide mõjul oma analüüsi lihtsustama (Susi 2019: 288). Hansen illustreerib hästi Hans Aspergeri tähelepanekut, et mõnele autistile on omane väga hea isiksuse hindamise võime isegi siis,

kui praktilisel läbikäimisel samade isikutega on nende suhtlemine häiritud.

Hansenil oli kaasasündinud vajadus loendada, arvutada ja süstematiseerida, mis on autismiga seotud joon (vrd Baron-Cohen 2008: 82–83). Oma vennatütrele ta mainis kord, et ühe suve jooksul olevat tema karjakoer hävitanud 89 ussi, mida ta pidi olema hoolikalt loendanud (Benno 1978: 153–154). Hilisemas elus soovis Hansen kõige põhjalikumalt süstematiseerida oma rahalisi sissetulekuid ja väljaminekuid. Kirjas õele Tartust 1898. aastal ta kurtis: “Päävad lähevad nii kärmeste, et aga mitte midagi ei saa kõrvalise asja peale mõtelda. Ja kõige suurem süüdlane on raha. Ta lõpeb, kahaneb, ilma et sa teaks, kuhu tema tõeste on jäänud” (Tammsaare 1993: 10).

Et vastata ammendavalt küsimusele, kuhu kaob raha, pani Hansen aastatel 1921–1940 äärmise põhjalikkusega kirja kõik oma sissetulekud ja väljaminekud. Need on registreeritud kolmes mustade kaantega klades, mida säilitatakse tema majamuuseumis (Treier 2011: 44–45). Hansen oli iseenda suhtes väga nõudlik raamatupidaja — ta kandis arveraamatusse ka kõige pisemad kulutused, ning kui ta mõnda oma kulutust sealt ei leidnud, oli väga pahane (samas: 186). Väga aus ja põhjalik oli ta ka oma tulude deklareerimisel maksuametile (Sibul 1978: 291). Suurt kalduvust rahaliste piasjadega tegelemisele illustreerib ka järgmine lugu suhtlemisest Hanseni kui üürniku (T.) ja tema Õuna tänava majajomaniku jurist Rein Eliaseri (E.) vahel:

Kord kui E-l oli parajasti eestoas rohkesti kliente, tuli T. ja palus teenijat, et teda E. väljaspool järjekorda vastu võtaks. Võeti, T. hakkas rääkima, et seal olla kuur, aga lukk olla nigel, peaks ostma uus lukk. Mitte suur ja kallis, aitab pisikesest ja odavast, sest ega seal kuuris tal midagi erilist paigale pole panna, võib olla mõni pudel, mõni tarbetu vana pali. Mis Sa siis tahad, kas pean mina nüüd poodi jooksuma ja selle luku ostma? hüüdis E. Ei, seda toimetab T. ise. Noh toimetab! Mõni nädal hiljem tuli ta uuesti väljaspool järjekorda ja nõudis Eliaserilt luku hinda — 12 senti! (Gailit 1999: 119.)

Suure osa oma elust elas Anton Hansen ühe väikerahva vae-se kirjanikuna, mis sööbis tihedasti tema mõttemaailma nii, et ta

kujutas ennast kinnismõtteliselt ette vaesena ka veel siis, kui selleks polnud enam põhjust (Trett 1998: 93). Hansen kasutas kirja-des sõna “nälg” oma eluolu kohta ka veel aastail 1932–1939, kui tema iga-aastane teenistus oli igati korralik (Treier 2011: 186). Leonid Treti järgi muretses Hansen oma rahandusliku olukorra pärast kuni surmani, väitis end olevat alalises rahapuuduses ja võlgades, ühesõnaga, liialdas oma majandusliku olukorra iseloomustamisel (1998: 92–95). Sellist vaimu klammerdumist minevi-ku oludesse võib ühendusse viia traumajärgse stressiga, millele on altid autistlikud isikud (Haruvi-Lamdan jt 2018). Hansen harjus sedavõrd mõttega enese vaesusest ega suutnud kohaneda uue olukorraga, kui vaesus polnud enam aktuaalne. Kalduvus üleliig-seks muretsemiseks on autismispektris isikute kognitiivne oma-dus (Attwood 2007: 136).

Autistlik joon on ka tähelepanu piasiasjade suhtes (vt Baron-Cohen 2008: 82), mis oli Hanseni omene. Leonid Trett kir-jutab, et Hanseni “ülesehitav, konstruktiivne mõtlemisvõime ei olnud kaugeltki sama tugev kui analüütiline” ning tema maailma-vaade ei sisaldanud kõikehaaravat koherentset süsteemi (1998: 67). Kognitiivne tugevus oli tema hea detailitaju, mille käigus suurem pilt vajus mõnikord unarusse. Kirjanikuna kaldunud ta ülearustesse peensustesse ja targutustesse (Mootse 1978: 91). Tal-le on ette heidetud “[v]ormipuudust ja hooletust” ning “lohisevat kirjaviisi” (Susi 2019: 316).

Romaanid sündisid Hanseni enda sõnul “pisiseikadest, muut-mata või muudetud tõsiasjust” (Heporauta 1978: 29). Romaani-jaoks märkmeid ta ei teinud, see valmis kõigepealt kirjaniku peas: “Siis, kui tund on tulnud, panen aine paberile. Kui aga korra juba kirjutan, siis suure hooga. Kujud muutuvad mu silmis sedavõrd elavaks, et võiksin kümme korda kiiremini kirjutada” (tsit. Teder 1978: 16). Huvitaval kombel on elavate kujude nägemine kirju-tamise käigus vastuolus tõsiasjaga, et tema tekstides leidub väga vähe tegelaste välimuse kirjeldusi. Hansen ei tajunud oma autist-like joonte tõttu täiel määral, mida tema lugeja soovib teada saa-da (vrd Fitzgerald 2021: 10). Oma loominguga kirjutamise ajal elas ta ise läbi romaanis kirjeldatavad sündmused, selle tarvis viis ta

enda dissotsiatiivsesse olekusse, kus pildid tema tegelastest muutusid elavaks:

Ta pidi suutma luua endale elava pildi oma tegelastest, need pidid muutuma elavateks inimesteks, keda ta siis jälgis ja nende tegevust ühtlase armastuse ja huviga vaatles, et seda siis kirja panna — ta ütles, et kuuleb ja näeb oma teoseid nagu näitemängu laval. Nii-suguses inspireeritud olukorras pidavat ta töötama, kuni väsimusest kokku variseb, sageli kuni 18 tundi päevas vahetpidamata ja vahel veelgi kauem. Kui keegi juhtub teda sellises olukorras segama, kaduvat ta tegelased, ta pidavat siis vahel tundide ja päevade kaupa ootama, et nad uuesti ilmuksid — ja võis juhtuda, et mõni tseen nendega enam ei kordunudki (Arras 1998: 174).

Võimalik, et Hansen aktiveeris oma teoste kirjutamise ajaks REM-une sarnase seisundi, mis on võimalik teatud tehnikaid kasutades. Sellise neuroloogilise omapäraga inimesed on näiteks narkoleptikud, kelle juures uurijad on leidnud suuremat loominguilisust kui tavapopulatsioonis (Lacaux jt 2019). Hanseni kirjeldus jutustuse *Uurimisel* (1907) sünniloost lubab oletada, et selle kirjutamisel oli unenäguudel ja luupainajatel tähtis osa:

Muutusin öösiti rahutuks, kujud tõusid voodi otslaua tagant. Ei saanud üldse elada. Tõusin siis üles, kirjutasin peale toimetustööd ööd ja päevad läbi, magades ööpäeva kohta ainult 2–3 tundi. Kui teos valmis oli, kadusid ka kujud mu silmist ning öine närvilikkus (tsit. Teder 1978: 16).

Anton Hansen rääkis, et kirjutamise perioodidel arenes mõnikord romaani sündmustik magamise ajal unes edasi — öised nägemused olid nii selged, et hommikul pane või kirja (Pill 1978: 256). Mainitud tõsiasi osutab sellele, et tema loominguliseks kirjutamiseks aktiveeritud seisund oli neuroloogiliselt sarnane unenäguude une ehk une REM-faasiga, mida iseloomustab madala serotoniini ja kõrge dopamiini keemiline keskkond ajus (McNamara 2016: 212–213). Selles seisundis loovutab ajukoor kontrolli sissetuleva info üle ja teadvus ujutatakse üle nägemustelaadse materjaliga (samas). Sellesarnast seisundit pidi kirjanik kasutama ainult kontrollitud määral, et olla ise võimeline samal ajal teoseid paberile panema. Tema kirjutamisaegne seisund võis olla teaduskirjanduses kirjeldatud “selge unenägemise” (*lucid dreaming*)

sarnane, mille käigus unenägija on ärkvel või teadlik ja näeb und, kuid ei soovi seda lõpetada ning kontrollib oma unenäo sisu nagu kirjanik oma teost ja väljamõeldud tegelasi (samas: 57–59). Nagu märgib Käthe, oli Hansenil suur huvi omaenda unenägude ja nende seletamise vastu. Teda huvitasid väga ka abikaasa uned ja ta tegi talle ettepaneku koostada ühiselt nende põhjal raamat (Treier 2011: 280).

HANSENI KODUSTAMINE ABIELU KAUDU

1918. aasta sügisel ütles Anton Hansen oma vennatütrele Alma-le ükskord pohlalt tulles, et kui mees saab nelikümmend aastat vanaks, teeb ta ühe rumaluse — võtab naise (Benno 1978: 160). Käthe Veltman (1896–1979) oli Hanseniga juba tuttav, kui nad Estonia kontserdisaalis 1919. aasta veebruaris juhuslikult kohtusid. Käthet hämmastas alguses see, et Hansen oli temaga kontserdimajas justkui üks ja sellest väljudes hoopis teine mees. Koridoris jalutades ja Kätheaga vaheaegadel suheldes jätkus tal rohkesti juttu ja huumorit. Kui nad aga pärast kontserdi lõppu tänavale astusid, kadus Hansen pimedusse nagu võhivõõras (Treier 2011: 259–260). Kummaline käitumine jätkus ka edaspidi. Hansen istus Estonia saalis tavaliselt eelviimases reas, kuhu hakkas tulema Kätheги. Ükskord polnud Hanseni oma tavalisel kohal ja vaheajal kõndis kirjanik temast lähedalt mööda isegi teretamata. Käthe kirjelduse järgi: “Uulitsal mõõdukaselt tuttavast inimesest niimoodi siis, kui teda vihatakse ja ei taheta enam tunda” (samas: 261). Käthe oli juhtunud vapustatud ega osanud reageerida. Mõni kontsert hiljem ilmus Hansen päikeselise naeratusega oma kohale tagasi ja küsis: “Preili Veltman, kas ma võin teie kõrvale istuda?” (Samas.) Suhtlemine jätkus seejärel tõusvas joones.

Kirjaniku vaheldumisi lähenevat ja eemalduvat käitumist saab seletada autistliku hajameelsusega teiste inimeste suhtes ja vajadusega hoida nendega distantsi, mille tõttu seltskondlik käitumine kujuneb ebataavaliseks. Kui Hanseni tütar Riita (1921–2004) sirgus teismeliseks, õpetas kirjanik talle sotsiaalse käitumise reegleid selgelt sõnastatud kujul. Nende hulgas oli ka armastuse-

psühholoogia reegleid, mille järgi nende oskuslik tundja “kasutab vastaspoole pinevuse tõstmiseks ka ootamatuid ilmumisi ja lahkumisi” (samas: 219). Ootamatud ilmumised ja lahkumised olid ühtlasi Hanseni enda käitumise arsenalis: kardeti, et ta võib ebameeldivuste puhul lahkuda kodust ütlemata, kui kauaks ta läheb (samas: 199). Autistlik inimene vajab teistega suheldes aegajalt puhkuseks distantsi, ta peab viibima jõuvarude taastamiseks mõnda aega ükski.

1919. aasta kevadkuudel hakkas Anton Käthe juures korrapäraselt külas käima. Ta saabus iga päev samal ajal, kell 17, ja koputas uksele kolm korda. Nende kohtumiste käigus esitas Hansen tavaliselt tiraadi mingil teemal, noor naine sai alati palju huvitavat teada (samas: 263–264). Hansen pidas monolooge oma meelisteemadel ning ei tajunud tavalise ja piinliku piiri. Ta rääkis lugusid ja ajaloolisi tõsiasju naiste kohta, mis panid Käthe punastama: “Jutt lõbunaistest ja üldse naistest läks kaugele üle piiri” (samas: 269). Hansen ei tajunud õigesti oma vestluskaaslase meeoleolusid, mille tõttu nende suhtlemisel Käthega tekkis väga palju vastastikuseid arusaamatusi (samas: 272). Käthe on meenutanud Elem Treierile üht sellist olukorda:

Mu lauale oli jõuludest saadik jäänud havanna sigar. Selle olin vist kinkinud õe Helene mehele, kes oli ta maha unustanud. Mul tekkis edvistamise tuju, võtsin laua taga seistes sigari, panin mängult suhu ega teadnud, et seda peab ka otsast lõikama. Nüüd võtsin tikud ja tõmbasin ühe põlema ja hakkasin suuga imiteerima pahvimist, aga suhu suitsu ei tulnud. Tammsaare tõusis toolilt püsti, vaatas mind suurte silmadega, siis taganes järjest ukse juurde, et hakata palitut selga panema. Ta vist arvas, et mask on langenud: ma olen hoopis “linnukene”. Ma vihastusin tema peale, et ta naljast aru ei saanud (tsit. samas: 270).

Hansen ei osanud hinnata spontaansete teesklusmängude vahalikkust, mis on autistlik loomujoon (vrd Baron-Cohen 2008: 81). Käthe ja Antoni suhtlemine tegi sel kevadel pooleteise kuu jooksul läbi tohutul hulgal “arusaamatusi ja viperusi, konflikte ja katastroofe” (Treier 2011: 272). Käthe meenutab seda aega: “Minul oli temaga väga raske, mina arvasin, et ta katsetas mind psühholoogina. Vahel kahtlesin, kas tal ongi armastust minu vastu

ja ta lihtsalt mängib neiuga?” (Samas.) Nendele arusaamatustele osutas Hansen hiljem oma kirjas Käthele 28. mail 1919: “Need õnnetud katastroofid! Koitjärvelt vaadates ei paista nad sugugi nii hirmsatena” (Tammsaare 1993: 24). Antonile oli loomu poolest võõras igasugune teesklemine (Linde 2007: 258). Antoni ja Käthe arusaamad suhtlemisel tekkinud olukordadest ei olnud sünkroonis.

Teisedki kirjanikuga kokku puutunud inimesed kirjutavad, et Hansen ei saanud mõnikord aru, millal temaga suheldes tehakse nalja ja millal räägitakse tõsiselt (Küla-Nurmik 1978: 311). Kuigi ta vihkas valetamist, oli Hanseni endalegi omane autistlik kalduvus mitte teha selget vahet tõsiasja ja väljamõeldise vahel (vrd Fitzgerald 2020: 888). Selles seoses tuleb vaadelda Hanseni naljatoonis antud soovitusi Käthele, et ajalehes tuleks avaldada kuulutus nende abiellumise kohta (Treier 2011: 273–275). Kõikidest omavahelistest arusaamatustest hoolimata arenes 1919. aasta kevadel nende vahekord selliseks, mida võinuks abieluks vormistada. Hansen oli abiellumise vastu veenvate argumentidega, kuid just tema oli see, kes Käthele olevat rääkinud “abielukuulutuse avaldamisest ajalehes, õpetanud selle teksti tegemist” (samas: 273–274). Mingi osa Hanseni pooldas abielu sõlmimist Käthega, kuid ta ei osanud ette kujutada, et naine on tõepoolest võimeline ajalehes kuulutust avaldama.

Libakuulutus Käthe ja Antoni abiellumise kohta ilmus 7. juunil 1919. aastal ajalehtedes *Sotsialdemokraat* ja *Päevaleht*. Selline samm tegi Hanseni relvituks, sest üdini ausa inimesena ta ei lubanud endale kunagi midagi ebaaumehelikku või skandaalset (Jans 1940). Paari pandi nad aga 13. märtsil 1920. aastal (Treier 2011: 277). Anton oli Käthest 18 aastat vanem ja elukogenud ning oma autistlike joonte tõttu üsna kontrolliv isiksus. Ta soovis domineerida oma abikaasa üle ning tema abil täiendada oma teadmisi psühholoogiast:

Ta õpetas mind igas asjas ja ma pidin täitma tema nõuandeid. Ta algas oma nõuandeid tihti sõnadega: “Kui sa oled minu naine, siis teed sa nii.” Läks mul aga viltu, lausus lihtsalt: “Ei anna õiget vahmiili välja.” Ta seedis mind selle abielu jooksul täiesti ära. Mina pidin mõtlema nagu tema tahtis. Mina pidin tegema, nagu te-

ma tahtis. Mina pidin olema Tammsaare naise nahas (tsit. samas: 279).

Mõistagi tekitas abikaasa domineerimine Käthes vastupanu, nii et abielu muutus vaimseks lahingutandriks, millel naine sugugi alla ei vandunud (samas: 279–280). Soov domineerida ja teistele õiget toimimist ühepoolselt ette kirjutada on autistlik käitumisviis (Fitzgerald 2020: 876). Hansen oli abiellumise ajaks süsteemi pannud oma teadmised õige käitumise kohta, mida ta soovis edasi anda oma pereliikmetele. Talle olid omased kindlad põhimõtted, mille keskmes seisis inimese autunne; eetilistes küsimustes olid Hanseni tõekspidamised selged ja lõplikud ning ta ise aususe ja sirgjoonelisuse kehastus (Trett 1998: 62–63). Ta oli sotsiaalselt adekvaatse käitumise selgeks saanud põhjaliku õppimise ja vaatluse tulemusena, mis on omane autismispektris isikutele. Hansen õpetas lastele õigeid lauakombeid ja sõnastas reeglite abil sotsiaalseid oskusi, näiteks kuidas arendada igapäevaseid vestlusi (Treier 2011: 218).

Michael Fitzgerald on välja toonud, et autistlikud mehed kalduvad mõnikord abielluma väga emotsionaalsete naistega, kuigi nad loomuldasa ei talu intensiivselt väljendatud tundemaailma (Fitzgerald 2020: 877). Nii juhtus ka Hanseniga. Tütre Riita sõnul väljendas Käthe sageli tundeid ja elamusi, mis viisid Antoni võitluslikku meeleollu, ja pani teda neid mõtteavaldusi tõrjuma. Antonile ei meeldinud Käthe tundeküllane jutukus, ta soovis, et naine oleks tõsisem (Treier 2011: 198–199). Anton ei lubanud Käthe seltskondlikku läbikäimist teistega, samuti keelas koju muretseda raadiot ja telefoni (samas: 281). “Kui need on kodus, siis ei ole enam rahu, parem ärgu neid olgu,” olevat ta öelnud August Arrasele, kelle juures ise käis raadiot kuulamas (tsit. Arras 1998: 175).

Hansen oli väga tundlik helide suhtes, ta ei suutnud kesken-duda tööle muidu kui vaikuses. Koidula tänava korteris töötades ei tohtinud tema pere valjusti rääkida ega liigselt kõndida tubade ja köögi vahet koridoris, mis viis tema kabinetiuksesse mööda (Treier 2011: 136). Hansen otsis endale töö tegemiseks eraldi kohta või korterit, mille leidmiseks küsitles oma tuttavaid (Tom-

son 1978: 119). Toomkuninga tänaval elades kasutas Hansen töötamiseks mõnikord katusekambrit, mis asus tema viie- või kuue-toalisest korterist korrus kõrgemal (Linde 2007: 75). Ta üüris enesele töötamiseks mõnikord mõne vaikse ärklittoa kusagil kaugemal (Mihkla 1938: 140). Selline toimimine muutis armukadedaks ta abikaasa, kes nägi eraldumisvajaduses teisi tagamõtteid ning olevat teda isegi püüdnud jälitada. Arnold Susilt pärineb info, et üheks tööle keskendumise kohaks olevat kirjanikul olnud Ranna kirik, mille võtme ta kirikuvalitsuse loal oli hankinud (Salumaa 2010: 774).

Käthe meenutuste järgi ei avaldanud Anton talle abielu jooksul kordagi armastust ega rääkinud oma tunnetest: “Tema leksikonist lihtsalt puudus kolm hingevärinat tekitavat sõna” (Treier 2011: 271). Tunnete väljendamise oskus paarisuhtes on autistlikel isikutel pärsitud, selle olukorra parandamiseks on tänapäeval loodud oskuslikke teraapiaid (Attwood 2007: 150–151). Hanseni tegelikest tunnetest on siiski võimalik aru saada tema suure pühendumise põhjal oma perele. Kirjanik oli väga kiindunud oma lastesse ning nende arvelt ta ei hoidnud kokku aega ega raha: “Kõigepealt pidi pere saama oma, saama, “mis on ta kohus”. Ja see “kohus” oli tema enese poolt, ta abikaasa abiga, tõstetud kaunis kõrgele” (Susi 2019: 319). Ta tundis kaupadega varustajaid turul ka nende koduse elu ja puhtuse järgi ning oskas valida parimat oma kodusele söögilauale (Gailit 1999: 117). Haiguste vältimiseks püüdis ta hoida äärmist puhtust oma korteris — toitu valmistades ja muid koduseid töid tehes kandsid majateenijad ja pereliikmed lumivalgeid kitleid (Susi 2019: 319). August Gailit kirjutab, et pärast iga külalise visiiti desinfitseeriti Hanseni kodus põhjalikult kõik pinnad, pesti ja tuulutati ruumid (1999: 117). Perekondlike kohustuste unarusse jätmine ei võinud Hanseni puhul kõne alla tulla, nende täitmisega võis ta mõnikord isegi liiale minna (Susi 2019: 319).

Hanseni jaoks olid tunnete väljendamisest igapäevaelus olulisemad teod ja faktid, sageli kõlas kodus tema lause “See on ainult jutt, kus on aga faktid” (tsit. Treier 2011: 198). Vajadus faktide järele ja orienteeritus tõele on autistliku meelegaadi osa (Baron-Cohen 2008: 81–82). Vastupidisel viisil pidas Hansen oma abi-

kaasa tähelepanu- ja armuavaldusi pere suhtes liiga intensiivseks, autistliku mehe kombel ta tundis sageli, et hakkab oma naise tundetulvas uppuma (vrd Fitzgerald 2020: 877). Abikaasa liigselt ülevoolavast armastusest kirjutas Hansen kirjas tütrele 29. juunil 1939:

Sest on ju ometi võimalik kujutleda, et võidakse teineteist nõnda armastada, et pole võimalik põrmugi rahu ja elu anda vastaspoolele. Mamma on pisut seda tõugu inimene. Tema pole ju küll veel päris ideaalne oma alal, aga siiski küllalt juba “vänge mees”, olgu minu või teie, laste, suhtes. See on õieti teie ja ka mamma enda peahäda. Minust pole vaja praegu juttu teha, sest mina olen eemal. Mamma armastab teid nõnda, et see muutub teile, lastele koormavaks (Tammsaare 2008: 70).

Mõnikord on arutletud, kui palju tegelikku sarnasust leidub *Tõe ja õiguse* neljanda köite Indreku ja Karini abielu ning Hanseni enese kooselu vahel Käthega. Selles seoses tuleb osutada Maie Kalda tähelepanekule, et Karini armastus Indreku vastu on sarnane perepoeg Atsi armastusega metsiku rebasepoja Mossa vastu noortejutus *Meie rebane*, mille Hansen kirjutas vahetult enne *Tõe ja õiguse* 4. köite kallale asumist 1932. aastal (2004: 106–108). Mõlemas teoses kerkib eri kontekstides üles sarnane küsimus: kuidas on õige ja tark armastada? Näiteks Atsi puhul:

Aga kui ta pärast hakkas arutama, mis ta küll peaks tegema, et rebane hakkaks teda armastama, siis oli ta hoopis nõutu, sest rebasele ei meeldinud nähtavasti midagi, mis Ats katsus tema heaks teha. Rebasele meeldis, et Ats jätaks ta rahule, kuid see oli ainuke asi, mis ei meeldinud Atsile. Tema ei tahtnud Mossa armastust teenida temast eemale hoidumisega, sest see oli raskem kui kõik muu (Tammsaare 1979: 267).

Atsi ja Mossa ning Indreku ja Karini omavaheliste suhete vahel on suur sarnasus (Kalda 2004: 106). Selle sarnasuse põhjal võib järeldada, et Hansen tundis abielus olles tugevat survet tema kodustamiseks Käthe poolt. Ta tundis salajast hingesugulust rebasepoeg Mossaga, sest pidas ennastki “metsikuks” ja raskes-ti kodustatavaks inimeseks. Nagu näitas vahejuhtum Käthe ajalehekuulutusega, võis Hansen mõnikord anda ise juhtnööre enda

edukamaks kinnipüüdmiseks, kuigi päriselt teda kodustada ei õnnestunud kellelgi.

Antoni ja Käthe kooselus tekkis palju tülisid, nende abielu ähvardas iga hetk lahutusega lõppeda. Elo Tuglase meenutamist mööda rääkis kirjaniku tütar Riita aastaid hiljem oma “kurvast lapsepõlvest, kus isa või ema valmistunud ikka aeg-ajalt lahku minekule ja lastega jumalaga jätnud, enestel pakitud kohvrid käes” (2009: 312). Suur kohvrite pakkimine toimus peres iga aasta suve algul, kui Hansen saatis naise, lapsed ja teenija mitmeks kuuks mõnda suvituskohta, et ise linnavaikuses ja üksinduses tegeleda kirjandusliku loometööga (Mihkla 1938: 140). Kirjaniku naine nimetas neid aktsioone pere “maalt välja saatmiseks”; sel puhul nähti sageli stseeni, kui Käthe nuttis, Anton pakkis asju ja ähvardas: “Kui sa silmapilk ei ole valmis Balti vaksalisse sõitma, siis ma ei tule kordagi teid vaatama” (tsit. Treier 2011: 131). Kõrvalt vaadates oli Hanseni elu askeetlik, üksluine ja ilma välise rõõmuta, ning ka neile, kes temaga koos elasid, oli see vaimselt pingutav (samas: 181–183). Siiski mõjus abielu hästi Hanseni kirjanduslikule loomingule, sest sel ajal kirjutas ta kõik oma parimad teosed.

HANSENI ENESETAJU ISEÄRASUSI

Inimesena oli Hansenile iseloomulik lihtsus ja loomulikkus, ta ei kannatanud poosetamist ning oli ise vähenõudlik ja tagasihoidlik (Trett 1998: 60–62). Hoolimata lihtsusest paistis ta paljudele nii inimese kui ka kirjanikuna “sügav ja tugevalt omapärane” (Tammer 1978: 22). Lihtsuse kõrval õhkus temast ka mõistatuslikkust, mida Hansen isegi märkas. Tema 7. veebruaril 1908 saadetud kirjust Lucie Martnale võib hoomata, et nii naisele kui ka Hansenile endale valmistas raskusi arusaamine temast kui psühholoogilisest tervikust:

Meil on varemates kirjades sellest jutt olnud, et minu juures Teile midagi arusaamata on. Ma küsisin selle kohta Teile käest seletust, kuid Teile vastate, et Te seda seletada ei oska ja pealegi ei tahta Teile seda seletada. [---] Võib olla ehk võiksin ma Teid uurimises aidata, Teile midagi seletada. Ma ütlen Teile aga siiski juba ette

ära, et mina ise enesest ka mõni teab kui palju aru ei saa. Teie võiksite aga ehk siin juures abiks olla? (Tammsaare 1993: 161.)

Hansenile oli omane autistlikul viisil hajus enesetaju, mis aitas kaasa tema kirjanduslikule loomingle (vrd Brown 2009: 208). Selle mõjul suutis ta end kergesti jagada paljudeks kirjanduslikeks tegelasteks. Näiteks esineb novellis *Varjundid* (1917) minategelase kõrval muusik Anton Petrovitš, kes on armunud naisesse nimega Lucie (Vaino 2016: 123–124). Selle nimega viiuldaja kehabas Hansenit ennast (kelle isa nimi oli Peeter) ja edastas lugejale tema muusika-alaseid tõekspidamisi (samas). Kirjanik A. H. Tammsaare oli üks teine osa Hanseni isikust, keda ta suutis enesest lahutada kui väljamõeldist. Sellest annab tunnistust “Avalik kiri kirjanik A. H. Tammsaarele”, mille eraisik Anton Hansen 1927. aastal pärast *Tõe ja õiguse* esimese osa ilmumist kirjutas (Tammsaare 1990: 273–284). Kirjanik A. H. Tammsaare oli Hanseni fantaasia vili, mis andis talle pärast monumendi püstitamist Järva-Madisel 1936. aastal mõtteainet juurde. Hansen olevat heade sõprade ringis naljatanud, et “nüüd ei tea teie ega ka mina ise, kas see siin praegu olengi mina või seisan ma Albus posti otsas ja too monument kõnnib teie hulgas!” (Tsit Eliaser 1978: 383.) Anton Hansen kasutas omaenese loodud kirjanik A. H. Tammsaare kuvandit oma tundliku loomuse kaitseks nagu kilpi soovimatu tähelepanu eest. A. H. Tammsaare oli väline fiktsioon, mis varjas maailma silmis “kinnist, ligipääsmatut ja mõistetatuslikku” Hansenit, “kes elas nagu kilpkonn oma karbis” (Trett 1998: 74).

Hansen ei soovinud endale mingit tähelepanu ka pärast surma — alles tohtis jääda ainult tema loodud kirjandus, kuid tema enda eraklik isik pidi jäädavalt kaduma. Ta oleks tahtnud, et tema surma hoitaks salajas, kuni ta on maetud. Tütre Riita teatel

olnud Tammsaarel kinnismõtteks soov jätta oma isik kirjandusest ja ajaloost välja, kaotada kõik andmed tema isiku kohta, nii et Tammsaarest jääksid maha ainult kirjutatud teosed ja rist üksikul hauakünkal. Sellelt saab möödakäija, kui ta viitsib, lugeda nime (Treier 2011: 97).

Käthe teatel soovis abikaasa, et teda maetaks öösel pimeduse kätte all (samas).

Kuigi Hansen ei kannatanud autust ja võltsust, huvitas teda hajusa enesetaju tõttu teisteks isikuteks kehastumine ja näitekunst kui niisugune; tema heade tuttavate hulgas oli palju teatritegelasi (Triikkel 1958). Oma lähedaste ringis võis Hansen ka näidelda. Tütar Riita mäletab päeva, kui isa etendas kodus lastele joodikut, mis oli ülimalt lõbus: joodik ülbitses, ajas segast juttu ja seisis lõpuks toolile (Treier 2011: 156). Lastega suheldes käitus Hansen vabamalt kui täiskasvanutega koos olles. Kirjaniku öde Marta Hansen (1886–1979) on meenutanud, kuidas Anton lapsepõlves armastas järele aimata ümberkaudseid inimesi:

Antonile meeldis lapsepõlves Hans Härmi järele ahvida. Härm oli Vetepere külast suure talu peremees, kes armastas mõisahärra moodi olla. Kord kündis sabakuuega, eest paljas, taga kaks nõöpi. Antonile tegi see nalja, ta tõmbas pintsaku eest lahti, pani pöidlad taha ristluude kohale nõöpide asemele ja käis uhkelt ringi (1978: 61).

Hansen oli kahtlemata hea inimeste vaatleja ning tundis hästi käitumis- ja kõnelemisviiside eripärasid, mida ta kasutas kirjanduslike karakterite kujundamisel. Ka ta ise võis käigupealt muuta oma jutlemisstiili, et see vastaks vestluspartneri omale (Susi 2019: 289–290). Hansen kohandas inimestega suhtlemisel lahkuminevaid stiile, mis jätsid temast vastuolulise mulje. August Gailit väidab, et Leonid Trett ei tundnud Anton Hansenit sellisena, nagu too päriselt oli, ja tema kirjeldus ei vasta tõeale (1999: 116). Trettiga koos olles võis Hansen esitleda ennast hoopis teisest küljest kui Rein Eliaseri juures, kus temaga kohtus Gailit. Leonid Treti kirjeldus (1998) on siiski usutav ning selle vastuolu lahendus on, et Hanseni oli mitu “palet”, ta esitas ennast eri inimestele mitmel moel. Enese esitamine on seltskondliku kohanemise strateegia, mida kasutavad autistlikud isikud (Attwood 2007: 321). Sellele võivad kaasa aidata erinevad riided. Käthe meenutab, et Koitjärvel elades oli kirjanik nagu näitleja “kostümeerinud” ennast talupojaks, ta

kandis seljas halli kodukootud riidest palitut, peas harilikku klappidega läkiläkit, pükste alt paistsid lumivalged lambavillased sokid ja jalas olid tõkatiga määritud teravanalised kingad, millest õhkuv tõkatihais konkureeris mu toas lillelõhnaga (Treier 2011: 271).

Lihtsa oleku ja seltskonda sulandumise vähese oskuse tõttu võis Hansen jätta välisel vaatlusel harimatu talupoja mulje. 1911. aasta oktoobris võttis ta ülikooliaegse sõbra Jüri Vilmsi pulmast osa tunnistajana, kus temal ainsa külalisena oli seljas silmapaistmatu hall pintsak. Veneusulise tseremoonia käigus liikus Hansen omaette ringi, oli “teistele tundmatu ja üle õla vaadatav” (Tammer 1978: 23). Kui välja toodi külalisteraamat, haaras keegi köster kirjaniku eest sullepea ja pakkus abi nime kirjutamisel (samas). Mõnikord põhjendas Hansen oma osavõtmatust seltskondlikust tegevusest sellega, et tal puudub sobiv pidulik riietus. Välja arvatud ülikonna kandmine oma elu viimastel aastatel, riietus ta alati ühtmoodi lihtsalt ning läbikulunud rõivad asendas samasugustega:

Lihtne sonimüts, lihtne läkiläki, halli või sinkjat värvi harilik ühe nööpide reaga pintsak-ülikond, hall suve- ja talvepalitu — see oli tema tavaline rõivastus, lihtne ja silmapaistmatu, milles tema oli üks tuhandete omasuguste hulgast. Tema värv oli sinkjas-hall, oli ta siis kodus, külas, teatris, kontserdil või tänaval (Susi 2019: 273).

Alati samade riiete eelistamine on autistlik eripära (Baron-Cohen 2008: 77). Hanseni tegevus kirjanik A. H. Tammsaarena oli roll, mis kerkis üha rohkem esiplaanile sedamööda, mida tuntumaks tema teosed said. Pärast tuntuse kasvamist 1930. aastail tundis Hansen vajadust muuta oma riietumisstiili vastavamaks kirjanik A. H. Tammsaarele. Tema argirõivaks kujunes täiskomplektis ülikond: kuub vestiga, pikeest päevasärk lipsuga ning üheksa augu- ja aasapaariga saapad — nõnda istus ta oma kabinetis kirjutuslaua taga (Treier 2011: 136). Koidula tänaval elades käis Hansen ülikonda kandes linna peal asju ajamas, aga see oli tal seljas ka õues puid lõhkudes ja pesu rullides, mistõttu polnud ülikonna välimus alati värske (samas: 138). Kui pere ja teenijad lahkusid Koidula tänavast suvitama, võttis Hansen üksi jäädes selle

väärikut rõhutava kuue seljast ning töötas lipsustatult särgi- ja vestiväel (samas). Ülikonna kandmise aeg langeb kokku muutusega Hanseni identiteedis, kui ta hakkas “kostümeerima” ennast tuntud suure kirjaniku A. H. Tammsaarena.

Kas kirjanik Hanseni olemuses võis peituda ka mingi tume-dam pool? Ta ise tunnistas, et on inimesena mõnevõrra “metsik”, ja seda kinnitavad tema abikaasa ütlused. Käthe sõnade järgi oli Hanseni petliku välimuse taga mees, “kelle vaimus peitus mingisugune kurat” (tsit. samas: 270). Hansen võis olla mõnes olukorras veidi antisotsiaalne ja soovida teiste inimestega psühholoogilisi katseid korraldada. Käthe sõnul oli tema abikaasa “äärmiselt arvestava ja ettevaatliku käitumisega, kus ta juhendus rangetest põhimõtetest ja reeglitest”, tema naeratuse taga peitus deemonlikkus (samas: 157). Hansen jälgis iseennast, maailma ja inimesi väga suure tähelepanuga, kuid tegi seda autistlikult distantsilt, mis võis mõnikord jätta kavala ja kaalutletud mulje. Nende asjaolude seletuseks võib meelde tuletada ülalöeldut, et Hansen oli vähekodustatud inimene.

Hansenile oli omane isikupärane sõnavara, milles leidis uudissõnu, omapäraseid või aegunud väljendeid. Sellist väljenduslaadi esineb sageli just autistide juures (Attwood 2007: 8. ptk). Hansen kasutas isiklikku vandesõna “kornat”: näiteks “Kornat, jälle saarmas siin käinud!” (Benno 1978: 157.) Omapärase väljendiga palus Hansen külalistelt oma korteri esikus “pealt ära võtta” (Trett 1998: 74). Arnold Susi mainib kirjaniku juures selliseid kehva stiiliga sõnu nagu “ehvt” (vihik), “pürst” (hari) ja “absaluut” (omadus- või mäarsõnana) (2019: 316), näiteks “Mind see absaluut ei huvita, mis nad seal minust räägivad või kuidas nad minu töid hindavad” (samas: 306). Hansenil esines ka mittespetiifilisi motoorseid iseärasusi, mida kohtab autistlike isikute juures (vrd Attwood 2007: 259). Ta kõnnak oli veidi õõtsuv, “sam-mud lühikesed ja ruttavad, mistõttu meenutas lepatriinut” (Mootse 1978: 90).

Hansenile oli omane vähene söögiisu ja ainult teatavate roogade eelistamine. Söömisega seotud probleemid on autismi üks sagedasti esinevaid tunnuseid (Attwood 2007: 18). Üks tema ran-ge toiduvaliku põhjuseid oli maooperatsioon 1914. aastal, mil-

le järelnähud kurnasid ta tervist elu lõpuni. Kasinus söömisel oli talle siiski ka loomuomane. Ida Ploompuu on kirjutanud Hanseni nigelast isust ja teatud söökide eelistamisest nende ühiselt ette võetud pikemate loodusmatkade käigus:

Üks asi tegi meile kõigile muret: Tammsaare sõi nagu linnupoeg. Püüdsime temale kõike pakkuda, mis kaasas oli. Ta vastas iga kord: “Peremees ei luba.” [---] Ainus toit, mida Tammsaare meelsasti sõi, olid Susi abikaasa küpsetatud türgi ubadega täidetud pirukad (1978: 187).

Hilisematel eluaastatel võis Hansen oma sõnade järgi juba kõike süüa, kuid jäi ka siis toitude valikul väga ettevaatlikuks. Tema askeetlik hoiak söögi suhtes väljendus ka kodus, kus tütar Riita imestas, kui vähe toitu isa lõunalauas taldrikule tõstis (Treier 2011: 137). Ka külas olles põhjustas ta muret perenaistele oma vähese isuga:

Sagedasti oli söögilauas kuulda perenaise murelikku häält: “Härra Hansen, te pole ju midagi ette võtnud ega söönud!” Hansen aga vastas selle peale tavaliselt: “Täna, ma olen kõike maitanud, olen söönud!” Ja ta jutt, mille oli katkestanud tülikas söömine, läks endise hooga edasi (Susi 1978: 201).

Raamatukoguhoidja Aleksander Sibul kirjutab, et Hansen armastas “maitsta” hoopis raamatuid, nt psühholoogilisi teoseid (1978: 267). Sellises kirjaniku ütluses võis avalduda Hanseni sünesteesia, võime tunda raamatute “maitset”.

KOKKUVÕTE

Anton Hansen pidas võimalikuks, et loomingulistel inimestel esineb vaimseid hädasid, kui ta kirjutas artiklis “Friedrich Nietzsche” 1909. aastal:

Vaim ei jää ju millegagi rahule; ta uurib, mõtleb, kannatab. Ainult eeslid oma lontis kõrvadega on rahul, kui neil aga veel karuohakaidki süüa on. Tervis on eeslite päralt, kuid ka nemad saavad päris terveks alles — surmas (Tammsaare 1976: 353–354).

Huvitava kombel on lontis kõrvad üks tunnuseid, mis tekivad loomadel kodustamise käigus, sealhulgas kodueeslitel (Hare, Woods 2020: 20). Võiks paradokse armastava A. H. Tammsaare kombel kokku võtta, et üleliigne kodustamine muudab vaimse inimese lontis kõrvadega eesliks. Paradoksaalne on aga ka see, et paljud kõige hinnatumad ilukirjandusteosed on kirjutatud sünnipäraselt rabeda keelega autistide poolt (Fitzgerald 2021: 11).

Vähene kodustatus, autistlikud jooned ja soodüsfoorilised eripärad tegid Hanseni selleks, kes ta oli. Individuaalne psühholoogia on suurelt osalt vanematelt päritud ja ka Hansen ise oskas hinnata looduse mõju inimesele. Selles mõttes oli ta loodusteadusliku hoiakuga humanitaar. Oma biosotsioloogilistest arusaamadest kirjutas ta artiklis “Keelest ja luulest” 1915. aastal niimoodi:

Ennem tahaksin sinnapoole kalduda, et me ka inimest looduse osana hakkame nägema, kus vaimu teadvuslik osa tühise toredusena tundub, mis inimsoo ajesisid kaugeltki sel määral ei tingi kui just see, mis sealpool teadvuseläve peitub (Tammsaare 1976: 336).

Teadvustamata ja vabakäigul olevad vaimsed protsessid ei nõua inimeselt suurt jõupingutust, kuid moodustavad tema tundeja mõtteelust suure osa. Need on välja kujunenud evolutsiooni käigus ja põhinevad teistsugusel loogikal kui inimese kultuuriline ratsionaalsus, mis kasutab aeglast mõtlemist ja nõuab palju kognitiivseid ressursse (Kahneman 2013). Looduslike instinktide loogika võib paista kultuuriliste arusaamade valguses irratsionaalsena. Anton Hansen, kes biosotsioloogilise ideekirjanikuna tunnistas looduslikke jõude, kirjeldab ka maailma olemust ja inimeste käitumist sageli irratsionaalsena (Vaino 2016). Selles avaldub tema realistlik eluvaade, mis ei püüa tegelikkust ilustada.

Klassikute elu ja loomingu tõlgendamisele peab iga sugu põlv lisama uue kihi, et müüti täiendada ja elavana hoida. Hanseni autistlikud ja soodüsfoorilised jooned ei muuda teda kuidagi “ebanormaalseks”. Tänapäeval teatakse, et meditsiiniline haigusemudel ei kehti psühhiaatrias, sest kõikidel inimestel leidub rohkesti vaimsete häiretega seostuvaid DNA-erinevusi (Plomin 2018). Seda, mida kutsutakse häireks, põhjustavad sama geneeti-

lise materjali äärmuslikud kogused, mis esinevad normaaljaotuse sees. “Häired” on kvantitatiivsete dimensioonide äärmused. Geenid, mis mõjutavad psühhiaatrilise diagnoosi vajadust, on need-samad, mis mõjutavad psühholoogilisi dimensioone (samas: 58–59). Seega on diagnooside asemel mõistlik rääkida teatud omavahel vastastikusel seoses olevatest joontest, mis inimeste mõtlemist ja käitumist mõjutavad. Selliste joonte äratundmine võimaldab mõista isiku käitumist laiemalt ja seda mõningal määral ennustada. Psühholoogilised jooned, mida on kirjeldatud “häirete” kontekstis, on sageli väga omased loominguulistele isikutele, nagu seda oli ka Anton Hansen.

Kirjandus

- A n n u s, Amar 2017. Kummalised kõnetused: Autistliku narratiivi ise-ärasusi. — *Akadeemia*, nr 4, lk 640–674
- A r i a n s e n, Anja Maria Steinsland 2021. “Quiet is the New Loud”: The biosociology debate’s absent voices. — *The American Sociologist*, Vol. 52, No. 3, pp. 477–504, DOI: 10.1007/s12108-021-09494-0
- A r r a s, August 1998. Minu mälestusi Anton Hansen-Tammsaarest. — Leonid Trett. *A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin*. (Loomingu raamatukogu 1–3.) Tallinn: Perioodika, lk 171–181
- A s h t o n, Michael C. 2013. *Individual Differences and Personality*. 2nd Ed.. Amsterdam etc.: Academic Press
- A s p e r g e r, Hans 2020. “Autistlikud psühhopaadid” lapseas. Tlk Katrin Laiapea. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–52; nr 2, lk 274–304
- A t t w o o d, Tony 2007. *The Complete Guide to Asperger’s Syndrome*. London—Philadelphia (Pa.): Jessica Kingsley
- B a d c o c k, Christopher R. 2009. *The Imprinted Brain: How Genes Set the Balance between Autism and Psychosis*. London—Philadelphia: Jessica Kingsley
- B a r o n - C o h e n, Simon 2008. *Autism and Asperger Syndrome*. (The facts.) Oxford etc.: Oxford University Press
- B e n í t e z - B u r r a c o, Antonio, Wanda L a t t a n z i, Elliot M u r p h y 2016. Language impairments in ASD resulting from a failed domestication of the human brain. — *Frontiers of Neuroscience*, Vol. 10, Art. 373, DOI: 10.3389/fnins.2016.00373

- B e n n o, Alma 1978. "Onu Anton". — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 149–160
- B l a n c h a r d, Ray, Anthony F. B o g a e r t 1996. Homosexuality in men and number of older brothers. — *The American Journal of Psychiatry*, Vol. 153, No. 1, pp. 27–31, DOI: 10.1176/ajp.153.1.27
- B o g a e r t, Anthony F. 2006. Biological versus nonbiological older brothers and men's sexual orientation. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 103, No. 28, pp. 10771–10774, DOI: 10.1073/pnas.0511152103
- B o g a e r t, Anthony F., Malvina N. S k o r s k a, Chao W a n g, José G a b r i e, Adam J. M a c N e i l, Mark R. H o f f a r t h, Doug P. V a n d e r L a a n, Kenneth J. Z u c k e r, Ray B l a n c h a r d 2017. Male homosexuality and maternal immune responsiveness to the Y-linked protein NLGN4Y. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 115, No. 2, pp. 302–306, DOI: 10.1073/pnas.1705895111
- B r o w n, Julie 2009. *Writers on the Spectrum: How Autism and Asperger Syndrome have Influenced Literary Writing*. London—Philadelphia: Jessica Kingsley
- D a b k o w s k a, Franzisca 1978. Mälestusi "Teataja" päevilt. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 108–113
- D u g a t k i n, Lee Alan, Ljudmila T r u t 2020. *Kuidas kodustada rebase (ja luua vähehaaval koera): Visionäridest teadlased ja Siberi muinaslugu hüppega alanud evolutsioonist*. Tlk Helje Heinoja. Tallinn: Varrak
- E l i a s e r, Ruth 1978. Isa sõber. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 480–483
- F i t z g e r a l d, Michael 2020. Autismi avaram fenotüüp. Tlk Amar Annus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 869–897
- F i t z g e r a l d, Michael 2021. *Finnegans Wake* — James Joyce's autistic narrative. — ResearchGate, www.researchgate.net/publication/355025430
- G a i l i t, August 1999. *Kirjad Eesti Kirjanike Kooperatiivile*. (Litteraria: Eesti kultuuriloo allikmaterjale 15.) Koost. Janika Kronberg. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- G r a n d i n, Temple, Catherine J o h n s o n 2009. *Animals in Translation: Using the Mysteries of Autism to Decode Animal Behavior*. New York: SUNY Press

- H a m i l t o n, William D. 1964. The genetical evolution of social behaviour. I–II. — *Journal of Theoretical Biology*, Vol. 7, No. 1, pp. 1–16, 17–52
- H a n s e n, Marta 1978. Nii elati kodutalus. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 47–62
- H a r e, Brian, Vanessa W o o d s 2020. *Survival of the Friendliest: Understanding Our Origins and Rediscovering Our Common Humanity*. London, UK: Oneworld
- H a r u v i - L a m d a n, Nirit, Danny H o r e s h, Ofer G o l a n 2018. PTSD and autism spectrum disorder: Co-morbidity, gaps in research, and potential shared mechanisms. — *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, Vol. 10, No. 3, pp. 290–299, DOI: 10.1037/tra0000298
- H e p o r a u t a, Elsa 1978. Tähelepanuväärset minu elus? — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 27–30
- J a l a k, Evald 1978. Lauritsapäevast märtsini. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 139–146
- J a n s, Johan 1940. A. H. Tammsaare inimesena: Mälestusi ja tähelepanekuid 40-a. tutvusest. — *Päevaleht*, nr 62, 5. III, lk 6
- J ä r v, Johannes 1978. Fragmente mäluapäevikust. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 315–321
- J ü r m a, Mall 2020. Mõtteid A. H. Tammsaarest. — Mall Jürma. *Naine raamatute keskel*. (Eesti mõttelugu 156.) Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 126–128
- K a e l i, Jaan 1978. Noorpõlvesõbra pilguga. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 66–67
- K a h n e m a n, Daniel 2013. *Kiire ja aeglane mõtlemine*. Tlk Jana Linnart. Tallinn: Tänapäev
- K a l d a, Maie 2004. *Mis loom see on?* Tallinn—Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- K i v i s t e, Alfred 1978. A. H. Tammsaare ja “Noor-Eesti” kirjastus. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 350–368
- K ü l a - N u r m i k, Madis 1978. Jutuajamisi A. H. Tammsaarega. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 310–314

- Lacaux, Célia, Charlotte Isabelle, Giulio Santantonio, Laure De Villèle, Johanna Frain, Todd Lubart, Fabio Pizze, Giuseppe Plazzi, Isabelle Arnulf, Delphine Oudette 2019. Increased creative thinking in narcolepsy. — *Brain*, Vol. 142, No. 7, pp. 1988–1999, DOI: 10.1093/brain/awz137
- Lauter, Ants 1978. Isevärki mehed need Vargamäe mehed. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 347–349
- Leppik, Eduard 1978. A. H. Tammsaare õpinguaastatest Väike-Maarja kihelkonnakoolis. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 72–76
- Linde, Bernhard 1938. A. H. Tammsaare inimesena. — *Varamu*, nr 3, lk 364–369, www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/29378
- Linde, Bernhard 2007. *A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses: Isiklike mälestuste, kirjade ja dokumentide põhjal*. (Ajajõe tagant.) Tartu: Ilmamaa
- Loring, Aleksander 1938. A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. — *Looming*, nr 1, lk 50–58, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:44898/16179/page/64
- Luts, Oskar 1978. Paar väikest rida Ühest Suurest Mehest. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 389–391
- McNamara, Patrick 2016. *Dreams and Visions: How Religious Ideas Emerge in Sleep and Dreams*. (Brain, behavior, and evolution.) Santa Barbara, California; Denver, Colorado: Praeger
- Metsanurk, Mait 1940. Kirjanike senior on lahkunud! — *Päevaleht*, nr 62, 5. III, lk 6, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1940/03/05/38
- Mihkla, Karl 1938. *A. H. Tammsaare elutee ja looming*. Tartu: Noor-Eesti
- Mootse, Gustav 1978. Vanema klassi õpilane Anton Hansen. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 90–91
- Mutt, Mihkel 2019. *Töö ja armastus: Tammsaaret tuulates*. Tallinn: Fabian
- Nipman, Lucie 1978. Noorusaastate sõber. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 101–107
- Palvadre, Anton 1978. Mälestuskilde A. H. Tammsaarest. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 114–117

- P i l l, August 1978. Kohtumisi A. H. Tammsaarega. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 241–262
- P l o m i n, Robert 2018. *Blueprint: How DNA Makes Us Who We Are*. London: Allen Lane
- P l o o m p u u, Ida 1978. A. H. Tammsaare Koitjärvel. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 185–191
- P l o o m p u u - V e s t e r i n e n, Leeni 1978. Laane Leeni ja Oru Anton. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 161–184
- P u h v e l, Heino 1966. *A. H. Tammsaare elu ja loomingu varasem periood (1878–1922): Monograafia*. Tallinn: Eesti Raamat
- R e e b e n, August 1978. Meenutusi “Ühenduse” päevilt — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 121–124
- S a l u m a a, Elmar 2010. *Tiib pandud aastaile õlale: Mälestuskilde minevikust*. (Eesti mälu 39.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia
- S á n c h e z - V i l l a g r a, Marcelo R., Carel P. van S c h a i k 2019. Evaluating the self-domestication hypothesis of human evolution. — *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, Vol. 28, No. 3, pp. 133–143, DOI: 10.1002/evan.21777
- S c h a g e n, Sebastian E., Henriëtte A. Delemarre-Van de Waal, Ray Blanchard, Peggy T. Cohen-Kettenis 2012. Sibling sex ratio and birth order in early-onset gender dysphoric adolescents. — *Archives of Sexual Behavior*, Vol. 41, No. 3, pp. 541–549, DOI: 10.1007/s10508-011-9777-6
- S i b u l, Aleksander 1978. Tammsaare nähtuna kaasaegse silmaga. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 263–309
- S i l l a o t s, Marta 2012. Iginaiselikust A. H. Tammsaare käsitluses. — Marta Sillaots. *Kirg ja kavalus*. (Eesti mõttelugu 104.) Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 206–220
- S u i t s, Gustav 1978. A. H. Tammsaare tee ja töö. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 92–93
- S u s i, Arnold 1978. Kirjanik ja mõtleja. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 197–229

- S u s i, Arnold 2019. Kokkupuuteid Anton Hansen Tammsaarega. — Arnold Susi. *Rahvas ja riik*. (Eesti mõttelugu 150.) Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 258–322
- Š u m a k o v, Juri 1963. Ivan Bunin Tartus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 558–560, www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/34627
- Z u c k e r, Kenneth J. 2014. Gender dysphoria. — Michael Lewis, Karen D. Rudolph (eds.). *Handbook of Developmental Psychology*. New York: Springer, pp. 683–702
- T a m m e r, Harald 1978. A. H. Tammsaare juubeli eel. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 18–26
- T a m m s a a r e, A. H. 1976. *Valitud artiklid*. (Teosed.) Koost. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat
- T a m m s a a r e, A. H. 1979. *Novellid (1922–1939). Meie rebane*. (Kogutud teosed 4.) Koost. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat
- T a m m s a a r e, A. H. 1985. *Näidendid. Vested. Varia*. (Kogutud teosed 14.) Koost. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat
- T a m m s a a r e, A. H. 1990. *Publitsistika III (1926–1940)*. (Kogutud teosed 17.) Koost. Linda Uustalu. Tallinn: Eesti Raamat
- T a m m s a a r e, A. H. 1993. *Kirjad (1896–1940)*. (Kogutud teosed 18.) Koost. Eerik Teder. Tallinn: Eesti Raamat
- T a m m s a a r e, A. H. 2008. *Kirjad tütrele*. Tallinn: Varrak
- T e d e r, Eerik (koost.) 1978. *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat
- T o m s o n, Voldemar 1978. Mida mäletan A. H. Tammsaarest. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 118–120
- T o r k, Virge 1978. A. H. Tammsaaret külastamas. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 33–44
- T r e f f i n g e r, Ronald 2021. *Einfluss des “Fraternal Birth Order Effect” auf Dimensionen der Persönlichkeit und schulisch-berufliche Interessen*. Magisterarbeit. Universität Graz, unipub.uni-graz.at/obvu-grhs/content/titleinfo/6960853
- T r e i e r, Elem 2011. *Tammsaare elu härra Hansenina*. 2., täiend. tr. Tallinn: EKSA
- T r e t t, Leonid 1998. *A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin*. (Loomingu raamatukogu 1–3.) Tallinn: Perioodika

- Trikkel, Ivar 1958. Mälestusi Anton Hansen Tammsaarest. — Eesti Raadio, ASCDR-4825.2 (eetris 29.01.1958), arhiiv.err.ee/guid/145634
- Trivers, Robert L. 1974. Parent-offspring conflict. — *American Zoologist*, Vol. 14, No. 1, pp. 249–264, DOI: 10.1093/icb/14.1.249
- Trivers, Robert L. 1981. Sociobiology and politics. — Elliott White (ed.). *Sociobiology and Human Politics*. Lexington, MA: Lexington Books, pp. 1–44
- Tuugas, Elo 2009. *Elukiri 1952–1958*. Koost. Mall Jõgi. 2. tr. Tallinn: Tänapäev
- Tuugas, Friedebert 1918. *A. H. Tammsaare: Kriitiline essee*. Tartu: Odamees, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:609175
- Vaino, Maarja 2016. *Tammsaare irratsionaalsuse poeetika*. Tallinn: EKSA
- Veski, Johannes Voldemar 1978. Üks ühel, teine teisel pool lauda. — Eerik Teder (koost.). *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 94–96
- Walker, Antoinette, Michael Fitzgerald 2006. *Unstoppable Brilliance: Irish Geniuses and Asperger's Syndrome*. Dublin: Liberties
- Walsh, Anthony 2017. *Biosociology: Bridging the Biology-Sociology Divide*. New Brunswick, NJ., London, UK: Transaction
- Warrier, Varun, David M. Greenberg, Elizabeth Weir, Clara Buckingham, Paula Smith, Carrie Allison, Meng-Chuan Lai, Simon Baron-Cohen 2020. Elevated rates of autism, other neurodevelopmental diagnoses, and autistic traits in transgender and gender diverse individuals. — *Nature Communication*, Vol. 11, pp. 1–12, DOI: 10.1038/s41467-020-17794-1
- Wilson, Edward O. 1975. *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press

AMAR ANNUS (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 1996, magistrakraad sealsamas 1998, filoloogiadoktor 2003 (Helsingi Ülikooli Aasia ja Aafrika instituut). Olnud mitteametiline õppejõud TÜ usuteaduskonnas 1999, Tallinna Pedagoogikaülikooli Idamaade filoloogia kabinetis 1999–2000, Eesti Humanitaarinstituudi orientalistikaosakonnas 2000 ja 2002; HÜ Aasia ja Aaf-

rika instituudi uurija 2003–2005; TÜ usuteaduskonna Lähis-Ida vanade keelte ja kultuuride õppetooli teadur 2006–2008, filosoofiateaduskonna kirjanduse ja rahvaluule osakonna eesti ja võrdleva rahvaluule erakorraline teadur 2008–2009; järel doktorantuuris Chicago Ülikooli orientalistikainstituudis 2008–2009; TÜ usuteaduskonna teadur 2008–2010, Vana Testamendi ja semitistika õppetooli dotsent 2010–2015, Lähis-Ida usundiloo dotsent 2015 ja 2016–2020, Lähis-Ida usundiloo kaasprofessor a-st 2021. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kosmose ajast ja ktisise ajast” (1995, nr 12, lk 2627–2630), “Diagnoosita savant: Uurimus autismispektrist ja Uku Masingust” (2015, nr 1, lk 113–152; nr 2, lk 240–264), “Pallimäng ja avanevad hauad Sumeri ja Eesti rahvalauludes” (koos Mari Sarvega; 2015, nr 12, lk 2143–2164), “Kummalised kõnetused: Autistliku narratiivi iseärasusi” (2017, nr 4, lk 640–674), “Näha mitmel viisil: Võrdlemise reeglitest humanitaarteadustes” (2019, nr 7, lk 1189–1214) ja “Hans Asperger ja tema autismikirjeldus” (2020, nr 2, lk 305–311); tõlked: Simo Parpola, “Assüüria elupuu: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel” (1998, nr 2, lk 271–296), Eckart Otto, “Heebrea Piibli mõju inimõigustele” (2001, nr 5, lk 955–975), Bardaisan, “Arutlus tahtevabadusest” (2007, nr 4, lk 780–801, lisaks saatesõna), “Poeem õiglasest kannatajast (*Ludlul bēl nēmeqi*)” (koos Alan Lenziga; 2011, nr 4, lk 631–651, lisaks saatesõna), Michael Fitzgerald, “Loomingulisus, psühhoos, autism ja sotsiaalne aju” (2017, nr 4, lk 620–639), Michael Fitzgerald, “Autismi avaram fenotüüp” (2020, nr 5, lk 869–897), Siimeon Bet Aršamist, “Kiri kristlaste tagakiusamise kohta Nagrānis” (2021, nr 11, lk 1982–2000); samuti arvustuse Kaarel Veskise teose *Autismi olemus: Neuroloogilise mitmekesisuse kaitseks* kohta (2019, nr 4, lk 731–738).

ARVUSTUS

KUIDAS KIRJUTADA EUROOPA 19. SAJANDI AJALUGU?

Orlando Figes. *Eurooplased: Kolm elu ja kosmopoliitse kultuuri sünd*. Inglise keelest tõlkinud Kristiina Raudsepp. Tallinn: Postimees Kirjastus, 2022. 504 lk.

Igal sajandil on oma aja lugu, täis sündmusi ja muutusi, tulvil ideid. 19. sajand, eriti selle teine pool, paistab silma seetõttu, et sel ajal toimunud muutused ja areng tähistavad Lääne kultuuriruumi väljakujunemist suurel määral sellisena, nagu me temas tänapäeval elame. Mõistagi on lähenemisvõimalusi selle ajajärgu kirjapanekuks peaaegu et lõpmatul hulgal. Orlando Figes pakub lugejale üht neist paljudest, peegeldades Euroopa 19. sajandi kultuurilugu peategelaste Louis' ja Pauline Viardot' ning Ivan Turgenevi elukäigu kaudu. Selle taustaks jookseb kaleidoskoopiliselt kirev kronoloogiline kulgemislugu, kus kõrvaltegelaste rollis astub üles kümnete kaupa tuntud isikuid, kes vermisis selle ajastu ilmet ja vaimu. Sellesarnast meetodit, mida kriitikud on positiivselt ära märkinud, on Figes kasutanud ka oma varasemates teostes (Wachtel 2004: 882).

AUTORIST

Briti ajaloolane Orlando Figes (sünd 1957) on Birbecki Kolledži ajaloo professor. Ta on ajaloohariduse saanud Cambridge'i Ülikoolis, kus tema doktoriväitekirja juhendajaks oli skandaalimaiguline ajaloolane Norman Stone. Figese põhiteemaks on Venemaa ajalugu. Laiema avaliku tuntuse, mis ületas akadeemilise ringkonna, saavutas ta 1966. aastal ilmunud teosega *Rahva tragöödia: Vene revolutsiooni ajalugu 1891–1924* (A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution 1891–1924). Teiseks tema tuntumaks teoseks on 2002. aastal avaldatud *Natša tants: Venemaa kultuurilugu* (Natasha's Dance: A Cultural History of Russia; eesti k 2003 ja parandatuna 2021 Virve Krimmi tõlkes). Figese töid on tõlgitud rohkem kui kolmekümnesse keelde ning teda on pärjatud mitme auhinnaga, mis on eelkõige saadud esimesena nimetatud teose eest. Menuka autori medalil on aga ka varjuküljed. Esimene

suurem skandaal lahvas 2010. aastal, mil ta pärast puiklemist pidi avalikult tunnistama (koos valuraha tasumisega), et oli Amazoni keskkonnas anonüümselt mustanud oma kolleegide Robert Service'i ja Rachel Polonski teoseid ning kiitnud kommentaarides enda omi. "Olen teinud rumalaid vigu," tunnistas Figes. Vahejuhtum seadis mõneks ajaks ohtu ka tema teaduskarjääri (Lea, Taylor 2010). Järgmiseks komistuskiviks sai 2007. aastal ilmunud teos *Sosistajad: Eraelu Stalini Venemaal* (The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia; eesti k 2010 Aldo Randmaa tõlkes). Vene kirjastus Corpus keeldus 2012. aastal selle teose tõlkimisest, osutades asjaolule, et Figese teoses viidatud intervjuudes Gulagi vangilaagrites viibinud inimestega on väga palju ebatäpsusi ning faktivigu. Selle itsidendi tagamaad võisid kahtlemata olla osalt seotud Venemaal valitseva ideoloogilise õhkkonna ja poliitilise survestatusega. Siiski kutsus see esile kriitilise järellainetuse Figese suhtes ka Lääne ajaloolaste hulgas, kes tuletasid meelde, et autori varasemateski teostes leidub fakti- ning tõlgendusvigu (vt Johnson 2012). Seega kui tema teoste laiale lugejaskonnale mõeldud arvustused on ülikiitvad, ollakse akadeemilises ringkonnas Figese suhtes pigem skeptiline, mõni kolleeg on teda irooniliselt nimetanud "ajalooajakirjanikuks (*historical journalist*)" (vt Llewellyn, Thompson 2015).

RAUDTEE JA RAHA

Figese jutustuse läbivaks teljeks on just need kaks elementi. Raudtee, mis loob uue, kogu Euroopat hõlmava ruumi ning võimaluse riikidevaheliseks ideede ja kunstiteoste ringluseks (lk 25) ning ergutab kunsti- ja kultuurituru teket, milles kunsti ja kapitalismi kohtumisel hakkab rahamajandus mängima keskset ja määravat rolli (samas). Vrd Mark Twain: "Reisimine on hukutav eelarvamustele, üleolevale sõgedusele ja kitsarinnalisusele" (lk 227). Raudtee, mis on juba olemuselt ise tööstusliku revolutsiooni sünnitis, kiirendab ja kujundab ajastu sotsiaalset ja kultuurilist revolutsiooni (Harrison jt 2017: 145). Raudtee murrab aeglaselt, kuid vääramatult romantismi ideaalid. Veel 1844. aastal kirjutas luuletaja William Wordsworth avaliku kirja *The Morning Post*'ile, et takistada raudtee rajamist kaunisse loodusesse Kendall ja Windemere'i vahel, kus asuvad "Looduse templid, templid, mille on ehitanud Kõikvõimas Looja, mis nõuavad rikkumata jätmist" (samas: 220). Vaid neli aastat hiljem, 1848. aastal kirjutas Théophile Gautier: "Olge selle ajastu väärilised, kus inimgeenius on peatanud aja, ruumi ja kannatused, vangistanud loodusjõud — auru, raua, valguse ja elektri — terasest lintidesse" (samas: 316). Tuleb nõustuda Figesega selles, et raudtee

saab saintsimonismi (paraku utoopilise) rahvaste vendluse idee kandjaks, mis klassivahesid arvestamata liidab ja ühendab Euroopa tsivilisatsiooni eri paikkondi omavahel (lk 57). Lugeja, kes peab lugu statistilistest andmetest, leiab *Eurooplastest* hulga arvudes esitatud üksikasju Euroopa raudteeõrgustiku arenguloost.

Raha ja kunstikultuuri vahekorda on teoses kirjeldatud pikalt, ja see muudab teksti jälgimise kohati koormavaks. Raamatupidajaliku täpsusega on kirja pandud eriti muusika- ja kirjandusturgu puudutavad arvud — honorarid, vahendus- ja autoritasud jm. Finantstehnilise tahu rõhutamise kaudu soovib autor täita üht *Eurooplastele* seatud eesmärki — näidata, kuidas 19. sajandi vältel kujunenud kunstikaanon on sündinud turumajanduse tõttu (lk 25). Tuues küll kohati ohvriks jutustuse ladususe, toetub selle tahu esitamine paljudest arhiividest ja kaasaegsest ajakirjandusest pärinevale rikkalikule allikmaterjalile.¹ Nagu on öelnud 1848. aastal Charles Baudelaire: “Kui te [kodanlus] olete andnud ühiskonnale oma teadmised, oma tööstuse, oma töövaeva ja oma raha, saate tagasi nõuda oma makse kehalistes naudingutes, mõistuses ja kujutlusvõimes” (Baudelaire 1981: 43).

KOSMOPOLIITNE VS. RAHVUSLIK EUROOPA

Nagu juba teose pealkiri ütleb, soovib Figes näidata Euroopa kosmopolitiseerumist, mida soodustab üha tihenev, pikenev ja kiirenev raudteede võrgustik, suurendades kommunikatsiooni ja ideede ühtsustumist. Sama kommunikatsioonikanali kaudu hakkas levima ka Euroopa eri piirkondade rahvaste ja kohalike eripärade ainukordsuse kuvand, mis Euroopa terviklikkust eitamata vastandub kosmopoliitsusele, kasutades teinekord, nagu Figes õigesti sedastab, oma oponentidelt laenatud meetodeid (lk 289). Mõlemad suunad on saanud alguse romantismi ideestikust ja moodustavad euroopluse kujunemisel pingestatud sümbioosi, kus on segunenud liberaalsed ja konservatiivsed mõttemallid. Rööbiti on jälgitavad näiteks pärisorjusevastasuse kasv Venemaal, mis europiiseerumise käigus kaotab 1870. aastatel tasahaaval oma barbaarse “teise” riigi kuvandi (lk 344), ja vastandina sellele kõigis Euroopa kultuurriikides vähemal või suuremal määral täheldatav rahvuskesksusest kan-

¹Kultuuri ja rahamajanduse telgitagustest huvitatutele võiks soovitada lisalugemiseks Donald Sassooni 2006. aastal ilmunud mahukat teost *Euroopa kultuuri ajalugu aastast 1800 kuni tänapäevani* (The Culture of the Europeans: From 1800 to the Present; eesti k 2008 Tõnis Värniku tõlkes).

tud antisemiitlus. Tegu on huvitava hallalaga, kus mõnikord ka kõige tulihingelisem liberaal lubab enesele ultrakonservatiivseid väljaütlemisi. Ühtse Euroopa idee puhul kehtib nii mõnelgi puhul n-ö võrdsema printsiip. Victor Hugo näeb 19. sajandit kui erakordse rahvuse ajastut, suure riigi teket, mille nimeks on Euroopa ja Pariis (Harrison jt 2017: 882). *Eurooplastest* leiame hea kirjelduse Mandri-Euroopa ja Briti impeeriumi vastastikustest hoiakutest, mis kõnelevad kosmopoliitse suuna kahjuks (lk 307–330). Kahtlemata mõjutab kiirenev kommunikatsioon kõiki kunste, sh kujutavat kunsti. Ajakirjanik ja kriitik André Hallays on üht Müncheni näitusekogemust 1895. aastal kommenteerides öelnud, et teda jahmatas “maalikunstnike rändurihing [---], vastavus samale esteetikale [---], leidub itaallasi, kes maalivad inglise stiilis, skandinaavlasti, keda võiks pidada lõunaitaallasteks” (lk 436). Vastukaaluks kosmopolitiseeruvale ja rändideedest kantud kujutavale kunstile näeb 19. sajandi lõpp siiski tugevat rahvuslikkuse ihalust muusikas ja eriti kirjanduses, kus keelel on täita rahvuslikkuse kandja roll. Kompromissina sellel taustal kõlab Prantsuse ajakirjaniku ja kunstikriitiku Théophile Thoré (1807–1869) mõtteavaldus:

Kui kõikide riikide kunst oma kaasasündinud omadustega harjub vastastikuse vahetusega, rikastub kunsti olemus kõikjal kujuteldamatul määral, ilma et igale rahvusele omane vaim sellest teiseneks. Sel moel moodustub suurt kunstnikeperet lahus hoidvate kohalike sektide asemele Euroopa koolkond, seejärel universaalne koolkond, mis on maailma näinud ja millele miski inimlik pole võõras (lk 227–228).

Figes on oma idee järjekindluse tagamiseks kasutanud mõtteavaldusi n-ö ühte tiiba kuuluvatelt tuntud autoritelt. Ajaloolise narratiivi veenvuse huvides lubab Figes endale kohati küllalt suuri rahvuste ja riikide kohta käivaid üldistusi, oma jutustuses tugineb ta haritud kesk- ja kõrgklassi kuuluvate kultuuriinimeste näidetele, s.t siiski väga kitsas ringkonnas levivate ideede ja nende persoonide riigi piire ületavale elukorraldusele — selles eest on teda kritiseeritud ka varasemate teoste puhul (Milner-Gulland 2003: 725).

KUNSTNIK-GEENIUS JA KUNSTIKAANON

Üheks *Eurooplaste* haaravaimaks peatükiks on “Surm ja kaanon” (lk 328–428), milles Figes käsitleb üht minu arvates olulisimat 19. sajandi kunstikultuuri-idee nihet — uue “klassikalise” kunstikaanoni

moodustumist, mis ei lähtu enam antiigiklassikute ega renessansimeistrite teostest, vaid kujuneb kaasaja tuntud loomeinimestest. See saab teoks suurel määral tänu 17. sajandi lõpul alanud ja pidevalt võimendunud ideele kunstnikust kui geeniusest; 19. sajandi algupoolel asetab saintsimonism omakorda kunstniku ühiskonna avangardi, peamiseks tegelaskujuks, suunanäitajaks ja prohvetlikuks kangelaseks.

19. sajandi teist poolt tavatsetakse käsitleda romantismi hääbumistena, nagu teeb seda ka Figes. Uute “ismide” tekkimine,² mis selgelt soovivad vastanduda romantismile, uued tehnilised vahendid (fotograafia, tiražeerimisvahendite täiustumine jm) — kõiges selles võib täheldada romantismi lõppu. Küll aga elab edasi romantismis kesksel kohal olnud kunstniku kui geeniuse kuvand, mis võimendub koos Lääne tsivilisatsiooni ulatusliku ilmalikustumisega. Geenius täidab Looja puudumise vaakumi. Seda võib pidada ka alusepanijaks uuele “klassikalisele”³ kaanonile (sakraalsest sõnavarast laenatud mõiste, mis rakendub ilmalikku konteksti). 19. sajandi teiseks pooleks oli saanud aeg, mil Euroopa kultuuril oli kogunenud n-ö kriitiline mass juba elust lahkunud suuri isikuid (Goethe, Schiller, Byron, Mozart, Beethoven jpt), kes leidsid oma koha kunstide parnassil. Nüüd kaasati kaanonisse elusolevad suurmehed (Hugo, Zola, Balzac jpt) ning heideti kõrvale mitu kaasaja kuulsust.⁴ Reserveeriti koht ka neile, kelle tundus alles ootas oma aega 20. sajandil — näiteks oma ajas väga marginaalsele ja väikesearvulisele kunstnikest mõttekaaslaste ringkonnale, kelle stiili hakati esmalt halvustavalt nimetama impressionistlikuks.

²Mis puutub kunsti ja kirjandusse, siis leidub Figese teoses paar huvitavat tsitaati uute kunsti- ja kirjandusvoolude ehk “ismidega” seoses. Maalikunstnik Gustave Courbet (1819–1877) seletab oma loominguulist kreedit: “meie tsiviliseeritud ühiskonnas tuleb minul elada mäsulise elu. [...] See on tõsine kohustus — mitte ainult kunstis vabaduse ja iseloomuga eeskuju anda, vaid reklaamida kunsti, millega tegeleda” (lk 189). Veelgi ilmekam on Émile Zola vastus Gustave Flaubert’ile: “Peana sõna “naturalism” sama naeruväärseks kui sina, aga kordan seda ikka ja jälle, sest asjadele tuleb anda uusi nimesid, et publik arvaks, et nad ongi uued” (lk 365).

³Muusikakunstis hakkas mõiste “klassikaline” 1830.–1840. aastatest tähistama Beethoveni, Mozarti ja Haydni teoste kogumit (lk 117).

⁴Näiteks Félix Ziem (1821–1911), üks rikkaimaid kunstnikke Pariisis, samuti Claude Monet’ kunstnikukarjääri rahaline toetaja Auguste Toulmouche (1829–1890).

Ainuüksi Figese teoses esitatud paljud pompoossed matusekirjel-
dused ja hulk poole sajandi vältel kogu Euroopas püsitatud monu-
mente osutavad tuntud kunstiinimeste positsiooni “jumalikustamise-
le”.⁵ Selle muutuse mootoriks on raha- ja turumajanduse üha suure-
nev kõikehõlmavus. Huvitav on näiteks areng kujutava kunsti vallas:
mida rohkem täiustuvad ja odavnevad massitiražeerimise vahendid, se-
da enam kinnistub tarbija kunstikaanon — tuttavat komplekti unikaal-
setest kunstiteostest valmistatud reproduktsioonidest võib kohata jär-
jest enamate kodude seintel, mis muudab originaalid veelgi hinnalise-
maks. Protsessi toetavad ka muuseumid publikule esitatavate väljapaneku-
te koostamisel. Fotograafia teeb võimalikuks loominguliste suurkujude
paraadportreede galerii. 1849. aastal avaldab Auguste Comte oma
Positiivistliku kalendri, milles koos kalendrireformiga pakub 558 kõigi
ajastute ja rahvaste suurmeeste nimedest koosneva alternatiivi pühakute
kalendriks, 1852. aastal aga *Positiivistliku katekismuse*, milles leidub ka
nimekiri 150 raamatust ehk haritud kodanike lugemisvara vundament.
Muusikaturgu hakkavad rohkem ilmestama valikud lahkunud heliloo-
jate repertuaarist, mis tagab kindla publikuhuvi ja sissetuleku. Teisi-
sõnu — Euroopa on jõudnud tänase päeva lävele.

KOKKUVÕTTEKS

Tegu on kaasahaarava jutustusega Euroopa tsivilisatsiooni tempokast
tõtakust moodsasse aega, kus aeg näib hakkavat kiiremini käima; maa-
ilma, mis on Charles Baudelaire'i sõnul “mööduv, pagev, ting-
lik” (lk 61). Kaunis ajastu (*belle époque*), mis saabub 1870. aastatel,
märgib omamoodi utopia realiseerumist mõnikümne aastat vältava-
ks programmiks, mis paraku suubub Esimese maailmasõja tapvasse,
sandistavasse, sariinihõngulisse kataklüsmi, mille järel pole enam endi-
sed mitte ainult kunstiliigid, vaid kogu Euroopa mõttekultuur tervikuna.
Figese teos näitab, et “suurte jutustuste” aeg (kasutades Jean-François
Lyotard'i mõistet) pole sugugi ümber saanud. Figese teosest leiab huvi-
tavat nii tavalugeja, pädeva allikakriitilise lugemisoskusega ajaloohuvi-
line kui ka erialaspetsialist.

⁵Ivan Turgenevi kirjast Guy de Maupassant'ile 1880. aastal: “Näi-
teks Venemaa puhul alustage Puškinist ja Gogolist, Inglismaal Dickensist,
Saksamaal Goethest, ja kui asi on juba käima läinud, jätkake väik-
semate rahvaste jumalustega” (lk 399).

Kirjandus

- Baudelaire, Charles 1981. *Art in Paris 1845–1862: Salons and Other Exhibitions*. (Landmarks in art history.) Transl. and ed. by Jonathan Mayne. Cornell University Press
- Harrison, Charles, Paul Wood, Jason Gaiger (eds.) 2017. *Art in Theory 1815–1900: An Anthology of Changing Ideas*. Oxford: Blackwell
- Johnson, Dennis 2012. Orlando Figes in trouble again for gross “inaccuracies” and “misrepresentations”. — Melville House, May 24, www.mhpbooks.com/orlando-figes-in-trouble-again-for-gross-inaccuracies-and-misrepresentations
- Lea, Richard, Matthew Taylor 2010. Historian Orlando Figes admits posting Amazon reviews that trashed rivals. — The Guardian, 23 Apr., www.theguardian.com/books/2010/apr/23/historian-orlando-figes-amazon-reviews-rivals
- Llewellyn, Jennifer, Steve Thompson 2015. Historian: Orlando Figes. — Alpha History, March 30, alphahistory.com/russianrevolution/historian-orlando-figes
- Milner-Gulland, R. R., 2003. *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* by Orlando Figes. — *The English Historical Review*, Vol. 118, No. 477, pp. 725–728
- Sassoon, Donald 2008. *Euroopa kultuuri ajalugu aastast 1800 kuni tänapäevani*. Tlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak
- Wachtel, Andrew 2004. *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*. By Orlando Figes. — *Slavic Review*, Vol. 63, No. 4, pp. 882–883

Holger Rajavee

HOLGER RAJAVEE (1969) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna 1996, filosoofiadoktor 2019. TÜ Viljandi kultuuriakadeemia kultuuri- ja kunstide ajaloo lektor 2009–2017, assistent 2017–2019; Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstikooli kunstiajaloo lektor a-st 2013, Kõrgema Kunstikooli Pallas lektor a-st 2017, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi kunstiajaloo lektor a-st 2021. *Akadeemias* on ilmunud tema arvustus Horst Bredekampi raamatu *Pilditegu: Frankfurdi Adorno-loengud aastast 2007* kohta (2021, nr 11, lk 2079–2085).

VÄITLUS

UDUJUTT SISSERÄNDE TEEMADEL

James S. Pearson. “Realism sisserände-eesikas.” Tlk Riin Kõiv. — *Akadeemia*, 2023, nr 3, lk 501–537.

Lauri Vahtre:

Sisseränne on tõsine probleem ja sellega tegelemine nõuab peale administratiivse tarkuse ja füüsiliste meetmete kahtlemata ka arukaid põhimõtteid, kaasa arvatud eetilisi, ning paindlikku mõtlemisvõimet. On ilmne, et Teise maailmasõja järel pagulaste kohtlemise kohta sõnastatud printsiibid on ajale jalgu jäänud. Mida teha? Kas üritada muuta tegelikust, kohaneda sellega või ajakohastada printsiipe? Või millega tegelda esmajoones? Kõik sõltub sellest, mida seada eesmärgiks.

Lootuses selle kohta midagi sisukat leida lõin lahti James S. Pearsooni artikli. Paraku, mida kaugemale lugemisega jõudsin, seda suuremaks muutus mu hämmastus. Lõpetades oli kujunenud arusaam, et tegemist on tekstiga, mida võiks kasutada õppevahendina selle kohta, kuidas kümnete lehekülgede kaupa öelda peaaegu mitte midagi, ja kui midagi lõpuks öelda, siis banaalsusi. Nii et soovin mõnd teist hämmastunud rahustada: see tekst oli tõepoolest nii lapsik, kui teile tundus.

Midagi sai lugeja siiski teada ka. Näiteks, et eksisteerib selline nähtus nagu sisseränne-eesika, samuti selline distsipliin nagu sisserännufilosoofia ja et sisserännufilosoofid jagunevad põhiliselt realistideks, idealistideks, uusrealistideks ja erapooletuteks teoreetikuteks. Realistide alaliigiks on probleemilahendamisrealistid. Probleemitekitamisrealistidest autor paraku vaikib. Seejärel võetakse vaatluse alla tuumakas probleem, nimelt mis määral või mille poolest sisseränderealism on probleemilahendamisrealism. Viidatud autorite hulgas äratavad tähelepanu mõned eriti radikaalsed idealistid. Näiteks Joseph Carens, kes leiab, et ebaõiglane on piiri taha jätta majanduspagulasi, sest “nii toimides paneme kellegi ebaõiglaselt halvemasse olukorda pelgalt selle põhjal, kus ta juhtus sündima” (lk 514). Arash Abizadeh aga leiab, et õiges demokraatias tohib allutada seaduse sunnile üksnes neid, kes on osalenud vastavate seaduste kehtestamisel (lk 515). Mõelgem, mis sellest kokku välja tuleb. Esimene tsitaat ütleb, et kõigil on õigus asuda mistahes riiki, kus neil tundub hea olevat; teine, et sinna riiki asudes ei

pea nad alluma kohalikele seadustele, sest pole nende kehtestamisest osa võtnud. Saage aga osa sellest piskust, mis meil on anda, aga meie seadusi teil täita pole vaja. Kõlab pigem nagu pasteetika, mitte eetika.

Järgnevalt vaidlustab Pearson ühe tervemõistusliku lähtekoha, mida kuuldavasti propageerivad nn probleemilahendamisrealistid (küllap siis vastupidiselt probleemitekitamisrealistidele): poliitikateooria peaks pühendumise meie jaoks antud olukorras võimalike lahenduste leidmisele. Lihtsamalt öeldes: riigid peavad kaaluma, kui palju on parajasti võimalik immigrante sisse lubada, ilma et see oma rahva elukorraldust ja elujärge pea peale keeraks. Kujundlikult: riigid peavad otsustama nagu päästepaadi komandör, kui palju ta saab hädalisi pardale võtta, ilma et paat põhja läheks. Pearson aga leiab, et “antud olukord” ja “meie jaoks” on liiga hägused mõisted, et neist lähtuda. (Mis, tõsi küll, ei sega teda tagapool kaitsmast “üsna avatud piiride” kontseptsiooni, mis on nähtavasti piisavalt täpne.) Igatahes heidetakse “antud olukord” ja “meie” nende hägususe tõttu kõrvale. Mis tähendab, et lähtuda tuleb mingitest absoluutsetest printsiipidest, mis konkreetsest olukorrast ja konkreetsetest tingimustest ei sõltu ja mis võimaldavad teostada avatud piiride poliitikat. Õieti lausa nõuavad seda, olukorrast ja inimeste soovidest sõltumatult.

Hägusaks tituleeritud “meie”-mõistega seostub veel kaks väga olulist asjaolu või nähtust, nimelt avalik kultuur ja kalduvus eelistada kaasmaalasi. Neile osutavad taas realistid, juhtides tähelepanu, et liberaalne demokraatia rajaneb just neil. Mis on kahtlemata täpselt nõnda, nagu iga asjatundlik (grupi)psühholoog või evolutsioonipsühholoog Pearsonile kinnitada võiks. Riigi kodanikkond moodustab teatud “meie”, iga “meie” on aga programmeeritud eelistama “omasid” ja suhtuma kõigisse “neisse” vähemalt ettevaatlikult, kui mitte tõrjuvalt. Muidu “meiet” ei olekski. Otse loomulikult on “meie” piirid ähmased, aga ta on sellegipoolest olemas. Samuti ei kehti omade eelistamine ja võõraste tõrjumine sugugi absoluutselt, see ei kehti kõigi puhul ega kõigi suhtes, kuid laias laastus kehtib ometi. On triviaalne tõde, et hilismigrantide osakaalu järsk tõus vähendab sootsiumi koostöövõimet, sest ühiselt mõistetud küsimuste, väärtuste ja hoiakute ring — aga see ongi avalik kultuur — aheneb.

Neid tõsiasi ju Pearson kas ei tea või eirab, kuulutades avaliku kultuuri ja omade eelistamise tähenduse sisserännu reguleerimise juures lihtsalt olematuks. Kusjuures eriti veenva tõestuse saatel: “on küllalga alust arvata, et seda psühholoogilist kalduvust on võimalik nõrgendada või vormida viisil, mis seda [avatud piiride] poliitikat võimaldaks” (lk 517). Ja tagapool: kaasmaalaste eelistamise komme tuleb liht-

salt “välja juurida” (vähemalt osalt, teatud migrantide suhtes; lk 522). Seega oleme 21. sajandi kolmandal kümnendil samas kohas, kui ol-di Venemaal saja aasta eest, mil hakati kujundama uut inimest tema psühholoogiliste kalduvuste nõrgestamise ja vormimise abil. Tulemus oli košmaarne. Kas Pearson seda ei tea?

Loomulikult on Pearsoni jaoks ähmane ka “avaliku kultuuri” mõis-te. Isegi kui see olemas on, pole “tarvidus avaliku kultuuri järe-le [---] kaugeltki ilmselge poliitiline tõsiasi,” mille kinnituseks on väi-de: “Hulk teoreetikuid on [kommunitaarse vaate] veenvalt tagasi lü-kanud” (lk 523 jj). Pearson omistab realistidele arusaama, et kultuu-rid on “monoliitsed diskreetsed entiteetid” (umbes nagu piljardikuulid, lk 524) ja asub siis seda visiooni kummutama. Nagu eespool öeldud, kultuuride piirid ei ole tõepoolest teravad, kuid kultuurid on eristuvate, sisemiselt enamal või vähemal määral sidusate nähtustena ometi ole-mas. Kui sidusus puudub, pole ka eristuvat kultuuri. Vaielda selle vastu näidetega, kus mingi kultuurinähtus on omane mitmele kultuurile või kus mingi teine kultuurinähtus ei hõlma kaugeltki kõiki ühe kultuuri osalisi, on pehmelt öeldes algtase.

Pearson mainib ära absoluutse printsiibi: põgenikel on inimõigus asiüülile. Seda segab täielikult ellu rakendamast riikide suveräänsus — kui otsustusõigus neile jätta, seaksid nad oma lävendi mugavalt mada-lale, järelikult on vaja “rahvusvahelise poliitilise autoriteedi” (lk 529) sunnivõimu. Põgenike vastuvõtt parandavat “riikide ülemaailmse korra õiguspärasust” (samas). Mis asi on riikide ülemaailmne kord ja kes seda korraldab, seda teavad võib-olla kosmoloogid. Kirsiks tordil saab Pear-soni tõdemus, et seda, mis ei ole võimalik, on samahästi kui võimatu proovimata ette kindlaks teha: ärge öelge, et rohkem põgenikke vastu võtta pole võimalik. Me ei tea seda, sest pole järele proovinud. Sellise loogikaga kaugele ei jõua. Te ju ei tea, mis juhtub, kui elutuppa elevant tuua, sest pole proovinud. Aga proovige — saate teada.

Lühidalt öeldes sõdib Pearson oma artiklis pika ja sisutu sisseju-hatuse järel peaaesjalikult kultuuriga — mis on loogiline, sest just kul-tuurid, kaasa arvatud rahvuskultuurid, kultuurilised sidemed, ühiselu korraldamise traditsioonilised viisid, valdavad väärtushinnangud jms on need, mis seisavad liberalistlikul utoopial risti jalus ning vajavad lam-mutamist. Argumentide ja hoiakute poolest on tegu kõige tavalisema moodsa marksismiga, mis — jällegi täiesti tavalisel kombel — üritab

end moondada filosoofiaks.¹ Kuid inimese ümberkujundamist nõudev filosoofia ei ole filosoofia, vaid ideoloogia. Pealegi väga ohtlik.

Argumentide ja hoiakute poolest pole tegu filosoofia, vaid ideoloogiaga. Ideoloogidel on maailmas kahtlemata oma koht, kuid see koht ei peaks asuma teadusasutustes ega ülikoolides. Ja siin ilmnebki Pearsoni artikli võib-olla kõige jõulisem sõnum mõtlevale lugejale: kui selliseid tekste peetakse filosoofiaks ja nende autorid töötavad aastaid ülikoolides (kaasa arvatud Tartu Ülikool) õppejõuna, siis on Lääne kõrgharidus — vähemalt sotsiaalteaduste osas — surmahaige. Mis pole paraku mingi uudis.

LAURI VAHTRE (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajalookandidaat 1988. Eesti Vabaõhumuuseumi vanemteadur 1983–1985, Eesti Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1988–1992, TÜ vanemõpetaja 1989–1992, Riigikogu liige 1992–2003, 2007–2011 ja 2014, Kaitseministeeriumi avalike suhete osakonna nõunik 2011–2015, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis” (1997, nr 5, lk 957–971), “Kas tindi-potiloom on olemas” (2000, nr 12, lk 2630–2646), “Rahvuslik kasvatust: Kas uus sisu vanas kuues või vana sisu uues kuues?” (2004, nr 1, lk 33–42), “Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng” (2013, nr 12, lk 2139–2156), “Rahvuse paratamatus” (2017, nr 2, lk 195–201), “Avatus ja suletus” (2020, nr 11, lk 1935–1942) ning ““Eesti mees ja tema sugu”: Mõistatuslikud värsid poliitilises pilkelaulus” (2022, nr 6, lk 963–981), samuti luulet (2011, nr 6, lk 1124–1126) ja kaks arvustust, lisaks väidelnud Rein Ruutsooga (2001, nr 6, lk 1310–1311; 2002, nr 2, lk 398–407).

¹Vt nt Levin, Mark R., *American Marxism*, New York etc: Threshold Editions, 2021.

ABSTRACTS

JAAN VALSINER. From Estonia to the world and from the world to Estonia: How the intransitive repetition cycle becomes open and supports innovation

How can a small country contribute to the developments which change the whole world? What do these new achievements bring back home and how? And how will what has been brought back develop further? These questions concern the social processes in the society.

To understand, however, how innovation is created, the author first explains the main axioms that organise our thinking: the transitive (goal-oriented), intransitive (purposeless) and transtransitive processes. A vital example could be political systems — fixed hierarchy is the ideal of all totalitarian and autocratic regimes; democracy, on the contrary, is intransitive. Here innovations happen within the cycle, but its structure will remain the same. But how does innovation emerge? Neither the transitive nor the intransitive model is ready for it — for the change to appear, a breaking point is needed somewhere. The breaking point makes the intransitive structure open, enabling a new part of the structure to emerge and integrate into the earlier system.

Coming, within the context of the preceding theory, to the success of ideas born in a small country, these must first find solutions all over the world. This, however, is difficult and risky. Innovations only come when the exported ideas have been successfully broadened and then brought further into the small country. Not back but namely further.

Connections with the wide world are simple — if you want to be at the world level, you must always be one step ahead of that level. The highly competitive world does not recognise any equality. Estonian entrepreneurs, musicians and researchers have understood this well and taken this step. (Edit.)

ENE-MARGIT TIIT. How many Estonians are there in the world? Part I

The number of all Estonians living in the world at present consists of two components — the number of Estonians in Estonia and the number of Estonians outside Estonia. Data on the population of Estonia are known from censuses, and it is also clear how many ethnic Estonians live in Estonia (according to their self-appraisal). It is, however, much more difficult to establish the number of Estonians living elsewhere in the world. The first concern is how to define an Estonian at all — there is a number of (mutually related) features which connect people with their nation and state. The most essential of them is ethnicity which is determined by self-appraisal and related to descent, in the case of Estonians also essentially to the mother tongue. Another significant feature is internationally applicable citizenship. For Estonians living abroad, several characteristics are used to define ethnicity, and, therefore, the data of different sources are not well comparable. The greatest discrepancies concern the countries to which Estonians have emigrated long ago, during World War II or even in the 19th century.

For the current article, data have been collected from different sources about a great part of countries of the world to find the number of Estonians in them and, in conclusion, to provide an estimation of the number of Estonians in the world. (Auth.)

EVE PORMEISTER. Translating the windings of life and soul: Reflections on Jaak Jõerüüt's Seven Odysseys

Seven Odysseys (Seitse odüsseiat, 2022), a book with autobiographical elements by Jaak Jõerüüt, a prose writer, poet, essayist, ex-minister of defence and former diplomat, has been born from imaginary meetings with the writers Curzio Malaparte, Peter Handke, Rainer Maria Rilke, Ingmar Bergman, Karen Blixen alias Isak Dinesen and the politician Jörg Donner and their creation, from a physical meeting of the author as 10-year-old boy with Otto Grant, his great-uncle, lieutenant of British navy and Estonian diplomat, and from his unsent letter to his American diplomat friend, Spafford.

These are the stories directed to the future in which the author travels between the past and the future, or the future that has become now, or even further than he has done in his life, shaping the panorama of lives and landscapes.

The seven odysseys, which are full of symbols and abundant intertextual references, are not arranged chronologically but make up one unique work which sometimes surprises with its compositional device which is dialogue with quotations and reviving of his dead partners if necessary.

The current essay discusses the origin of Jaak Jõeriüüt's Seven odysseys, the problems of its genre and composition, the meaning of some symbols, the theme of primeval fear and death, mutual connections between the odysseys and the functional role of Otto Grant in the composition of the book as he becomes the key to it. Ultimately, the great-uncle is the person whose essence and mystery the author hopes to discover by continuing, relying on all this, the eternal search — the journey to himself. (Auth.)

PENNY BOXALL. **Poetry**

KAIDI TAMM, RISTE KESKPAIK. Gregory Bateson's search for the constitutional patterns of life: A comment to accompany the Estonian translation of his *Steps towards an Ecology of Mind*

Steps to an Ecology of Mind by the British-born US anthropologist Gregory Bateson was published in Estonian in 2022. In order to familiarize the Estonian reader with Bateson's intellectual legacy, the authors review his biography, the main topics of his life's work and later influence.

Steps to an Ecology of Mind marks a self-reflective turning point in Bateson's thinking where, after decades of work in different fields, the underlying patterns that had unconsciously driven him to move from one field of study to another started to become more articulate. He realized that hypotheses derived on the analogy of the laws of physics are incapable of competently explaining complex phenomena in nature as well as human and animal behaviour or social and cultural processes. Bateson stated that, in addition to the

laws of physics, the functioning of the living world is governed and organized by yet undiscovered and undescribed laws which he called the laws of communication. Cybernetics and systems theory, which began to develop rapidly after World War II, were of great interest to Bateson precisely because they dealt with questions of defining information. Similar concerns also led to the emergence of disciplinary semiotics around the same time.

With his concept of mind, Bateson proposed a way out of the physicalistic paradigm of science that according to him had come to a dead end, a double-bind. He advocated a holistic perspective of the world as a multi-levelled complex organization of self-regulating informational systems that maintain upon feedback from their environment. Ecology is the system of the highest order, comparable to the notion of the Absolute immanent in the world. On the other hand, ecology of mind also denotes the study of epistemology. The systemic laws of communication must govern all evolving systems alike, involving human thought and psyche. Thus, studying one also means learning about the other.

Bateson logically insisted that the global ecological problems that our modern civilization faces refer to a fundamental and possibly fatal epistemological fallacy, erroneous assumptions that lie at the core of our collective, largely unconscious habits of thought. Linguistically organized linear and target-oriented conscious thinking can only account for a fraction of ecology. Finding a solution to this predicament requires adopting a wider contextual ground and realizing how conscious thinking is a rather limited and possibly erroneous way of engagement with the world. Other freely available correction mechanisms for this relationship include art, poetry, dreams, humour and religion.

Because of the exceptionally wide reach of his academic ventures as well as his deep-delving systemic perspective that transcended disciplinary boundaries, Bateson's contribution is perhaps not as widely recognized as it deserves, and its full potential has not yet been tapped. (Auth.)

AMAR ANNUS. “The man cannot be otherwise than he is created”: On writer Anton Hansen’s inner life

In his creative method of composing novels and short stories, the Estonian writer Anton Hansen Tammsaare (1878–1940) followed the concept of “biosociology”, a discipline that combined biological and sociological approaches to human life. His biosociological ideas have affinities with sociobiological theories, a science that emerged decades after his death. Both sociobiology and Hansen’s biosociology have similar approaches to describing the social life of biological entities, analysing their different self-interests, methods of resistance, and mutual conflicts. Tammsaare follows these principles in his great novel Truth and Justice that is written from the egalitarian perspective in which all agents are considered equal in pursuing their goals.

This paper analyses the inner life of the writer himself using the scientific approaches from the fields of autism research and theoretical biology. It analyses the writer’s self-descriptions in which he expressed his difficulties with social life and conversation skills. His contemporaries’ reminiscences reveal a consistent view of Hansen’s behaviour patterns. He was always uncomfortable at large gatherings of people and never took part in big social events. He preferred solitude, even in his married life after 1920. He had various forms of sensory hypersensitivity. He was an extremely honest person with a strong urge to promote the sense of justice. He would become talkative only at small gatherings of few people and had a strong tendency to monologue about his favourite topics. These are the autistic traits of his cognition and behaviour.

Anton Hansen was his mother’s fourth son and was influenced by the “fraternal birth order effect”, which expresses itself in some gender dysphoric features in his psychology. He had a strong drive to empathise with women. In his literary works, he demonstrated his great understanding of the female mind just as Lev Tolstoy who was also his mother’s fourth son.

Hansen was also much interested in animal life and domestication, which he demonstrated in his story “Our fox”. He considered himself to be a “savage” and undomesticated person, which manifested itself in his difficulties in social life. The facts known about his marriage give the account

of a failed “domestication”. The cognitive features of the writer include very high intelligence, hyperlexia, tendency for “whistleblowing”, identity diffusion and a propensity to blur fact and fiction. His literary imagination was supported by his ability of “lucid dreaming”, using dissociative states of mind while writing his works of fiction. (Auth.)

Review

HOLGER RAJAVEE. **How to write the history of 19th-century Europe?**

Orlando Figes. Eurooplased: Kolm elu ja kosmopoliitse kultuuri sünd. [*The Europeans: Three Lives and the Making of a Cosmopolitan Culture.*] Transl. from English by Kristiina Raudsepp. Tallinn: Postimees Publishers, 2022. 504 pp.

Discussion

LAURI VAHTRE. **A fabrication on immigration**

James S. Pearson. “Realism in the ethics of immigration.” *Transl. Riin Kõiv*. — *Akadeemia*, 2023, No. 3, pp. 501–537.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LVII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

AMAR ANNUS PhD (1974), associate professor of Near Eastern religions at the University of Tartu

PENNY BOXALL (1987), Scottish poet

RISTE KESKPAIK MA (1978), teacher at Practical Consciousness Foundation

KRISTEL KINK (1968), Estonian artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

EVE PORMEISTER PhD (1956), Germanist, librarian at the Department of Exile Estonian Literature in Tartu Public Library

HOLGER RAJAVEE PhD (1969), lecturer in art history at the Department of Drama at the Estonian Academy of Music and Theatre, associate professor at Pallas Higher Art School, lecturer in art history at the Institute of History and Archaeology at the University of Tartu

KAIDI TAMM PhD (1983), senior expert of the sustainable development programme at Tallinn Centre of the Stockholm Environment Institute; senior researcher at Estonian Business School

ENE-MARGIT TIIT PhD (1934), principal methodologist at Statistics Estonia, emeritus professor of the University of Tartu

LAURI VAHTRE PhD (1960), research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

JAAN VALSINER PhD (1951), professor of cultural psychology at the Department of Communication and Psychology at Aalborg University, Denmark, professor at the Federal University of Bahia in Salvador, Brazil

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LVII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

16. juuni [1950]. Unenägu: ruumi mingisugusesse, kus viibisin, oli prof. Tomingas (!) lasknud "usse" eksami otstarbel. Põrandal nägin kaht valget solkmetaolist, vähe suuremat ussi. Ussid võivad ju nõelata, vilksatas peas. Lahkumisel ruumist avastasin jala juures kerra kiskunud püstipeaga musta ussi — enam sarnase nastikule kui rästikule —, kes oma haralise keelega puudutas mu jalga. Valu ei tundnud. Palusin kedagi jalga vaadata (nagu prof. Veiderpassi). Jala paljastamisel imbus nahast suur tilk verd, selle ümber aga jooksid lutikad kõrgetel (!) jalgadel. Siin pole ju kunagi lutikaid olnud, — tähendasin nagu omale. Ümberringi ruumis sibilis kiiresti samuti lutikaid. . .

18. juuni. Jälle maantee. . .

"Mis imelist, kutsuvat, meelitavat ja võrratut sisaldab sõna — tee!" meenuvad Gogoli sõnad tema "Surnud hingedest".

Ja seal ta ongi, see maantee, tõesti imeline, kutsuv, meelitav, võrratu. . .

Mööduvad kirevas vahelduvuses juba öitsevad rukkipoollud, kohati sinised arvutuist rukkililledest, mööduvad tõrvalilledest punetavad aasad, kellukaist sinised niidud ja villpeadest valged rabad. . . Kerkivad ja kaovad metsad ja põllud, järved ja jõed, elamud ja veskid, üksikud maalilised puud, haljendavad kaeraorased. . .

Kord olla Tartu Ülikooli omaaegne psühhiaatriaprofessor M. Bresovsky haljal oraseväljal seisatades küsinud: "Mida siin õieti kasvatatakse?", ja saanud sügavmõttelise kostuse: "Õlgi!".

– Aasad ja niidud on ilusad ikka vaid kuni niitmiseni! — tähendab keegi reisikaaslasist.

– Kahtlemata, ka metsad kuni maharaiumiseni! — vastab teine. . .

*

Võrumaa. Tüütsmäe teemärgi juures roostetub metsaserval purustatud soomusauto, juba ununema hakkavate sõjapäevade tunnistaja.

Saarde teekäänaku läheduses mustab lihtis ristpalkidest kabel-kirik, neljatahulise terava torniga, mille aknaavaustest paistab väike tuhmunud vaskne kell. Kabeli katusel kükitab ve-neusuline rist.

Pangevitsa²⁴⁹⁹ 1877. a. ehitatud Nikolai kirikust, samanimeli-se mõisa juures, on säilinud vaid ahervaremed. Teenistusteks on kohandatud mingisugune ristiga tähistatud kõrvalhoone. Kella-torni asendavad rööpmeist pukktellingid, mille küljes ripuvad kahes reas vasksed kellad, ülemises 2 suuremat, alumises 4 pisi-kest. Kelladelt tolknevad pikad kokkuseotud nõörid. . .

Ahervaremete ümbruses lähenevad kaduvikule mõned kõr-gesse umbrohtu kasvanud kalmud.

Teekäänaku taga madala kivitara taga vedelevad maas mä-lestussamba rusud: mustast graniidist soklikillul on veel loeta-vad kunagise teksti üksikud tähed. . .²⁵⁰⁰

Edasi sirgub tee õgusuunseks värske liivakorruga kaetud lainjaks Riia-Pihkva kiviteeks. . .

²⁴⁹⁹Ka: Pankjavitsa.

²⁵⁰⁰Pankjavitsa käis Vabadussõja ajal 14. veebruarist kuni 24. maini 1919 seitse korda käest kätte. Kaitseliidu Petseri maleva algatusel püsti-tatud mälestussammas avati 25. septembril 1932. aastal, selle valmistas Petseri kiviraiuja Käärmann. Esiküljel oli Vabadusristi kujutis ja aasta- arvud “1918–1920”, soklil tekst KODANIK, AUSTA KANGELASI, / KES VÕITLESID JA VÕITSID / EESTILE VABADUSE!, tagaküljel: “Siin löödi lahinguid Petserimaa vabastamiseks a. 1918–20.” Graniit-obelisk asus Pankjavitsa mõisa maal haridusseltsi maja ees. Mälestus-sammas lõhuti 1940. aasta sügisel, säilinud tükkidest kokku pandud sammas taasavati 1. juulil 1942. a. Lõplikult purustati sammas 1944. a sügisel, tükid olid alles veel 1988. aastal. Vt Mati Strauss, Ain Krillo, René Viljat. *100 aastat Vabadussõja mälestusmärke*. Keila: Vabadussõ-ja Ajaloo Selts, 2023, lk 294–295. Pankjavitsas oli ka teine mälestus-sammas, mis oli püstitatud Sakala partisanide lahingute tähistamiseks. Pruunikashallist graniidist kolmetahkne sammas asus “Petseri Vastse-liina, Pankjavitsa postijaama ja Ogarevo teelahkmel, Pankjavitsa Ühis-panga juures” ja see avati 6. oktoobril 1935. aastal, lammutati 1940. aas-ta sügisel, taasavati 4. oktoobril 1942 ja purustati taas 1944. aasta sügi-sel (sammas, lk 383–384).

Mööda vilguvad madalad männid, kanarbik, harvad hoonetekogumikud ja arvutud telegraafipostid mõlemal pool, mis teetõusudel koos nende mööda kulgevate traatidega esinevad laatuvaate kaartena... Siis jätkub tee keset piiratud lagendiku...

*

Vana-Irboska. Kõrgel (Žeravje) künkal tõusevad valkjashallide varemtena Irboska kindluse vanad paemüürid. Kõrgete ümarmarguste tornide kohal, milledest vaid üks on neljakülgne, tiirlevad inetu kraaksumisega väsimatult hakkide parved.

Müüride vahel jätkab aegade valvet Püha Nikolause kirik, vaneim Setumaal, kauges minevikus (1349. a.) Pihkva possadniku Seloga ehitatud. Ajalookeeristes palju kannatanud, parandatud ja ümberehitatud, on ta nüüd oma äsjamöödunud 600-sünnipäevaks rõivastunud värskesse valgesse lubjarüüsse.

Kiriku kõrval ripub madalal postis vanaaegne kaarjas gong nagu Petseri kloostri. Väljaspool müüri poolpurustatud pae-tarast piiratud kirikuaias nukrutseb Püha Sergiuse väike abikirik vanaaegse kellatorniga peasissekäigu kohal. Põõsaste padrikus kõrges rohus mõned unustatud kohalike preestrite kalmud lõhutud tähistusmärkidega. Kiriku taga mustab sissevarisenud võlvialune.

Eemal valendab puude vahelt üle oru hõbetatud kuplitega Jumala Ema sündimise kirik. Üks kuppel on tumesinine kullatud helkivate tähtedega. Kirik on Pihkva stiilis, ehitatud 16. sajandi lõpul. Omal ajal olnud seal Petseri kloostri naisosakond. Kirikust käänleb mööda maantee, selle läheduses kükitavad mõned puudest varjatud majakesed...

Varemete all orus lainetab tasa Gorodištše ehk Linnajärv. Väikeses künas kalda lähedal askeldavad kaks poisikest, kasutades mõlaks pikka jändrikku keppi. Vastaskalda nõlvakul saarpõõsastiku vahel häälitseb lehmakari. Rohkete, enamikus rööbiti kulgevate kõrvalharudega tee kaob kaasa meelitavalt põõsastiku taha.

Orulammi mööda voolab vaelevate silmustena madalate harvade põõsaste ja kõrgrohtude vahel Linnajärve läbiv Smolka oja, suubudes eemal kõrgete küngaste vahele peitunud Mõla järve.

Vähe kõrval Mõla ja kitsa Drebi järve vahel haljendab hõredate kuuskede kaetud kahekümmune üksik kungas.

Lepistiku varjustatud kõrgelt oruveerult Linnajärve kohal pahisevad paekihtide vahelt alla arvukad allikad — nn. Slavjanetskije Kljutši (Slaavi allikad). Mõned neist langevad üsna kõrgelt, moodustades valjult pahisevaid jugasid ja joastikke. . .

Kunagi on allikate jugade vett nähtavasti kasutanud järvekaldal kõdunev mahajäetud vesiveski laudadega kinnilöödud ukste ja akendega. Läbi seinaprao paistab lagunev veskiratas. Vesi ei lange enam rattale, vaid möödub sellest kõrge kaskaadina, voolates tarbetult kraavi mööda järve.

Veskihoone kõrval laiub tüse võrajas paju, mineviku töö-rõõmsa hiilgeaja elav tunnistaja. Eemalt aga vaatab laostuvale veskile süngeisse mõtteisse vajunud kõrge kuusk, teadmata kelle tahtel üksildasena kasvama sattunud veski- ja järvevahelisele sooniidule. . .

Allikaist pidevalt tulev vesi niriseb nähtamatult veskist mööduvale teele. Kunagi on seda tulemusteta püütud tõkestada paekivide vooderdatud madala püstitara abil. Nüüd on tara pehkinud ja ümbrus muutunud laiaks allikasooks. Kuid tara taha puhtale kiltkivisele põhjale kogunev kristalne vesi meelitab endiselt väsinud rändajat vastupandamatult seda maitsma.

*

Irboska kalmistu Gorodištše kalmemäel. Madal paemüür osalise viilulise laudkattega on kohati lõhutud. Varjukate lehtpuude all metsistunud põõsaste vahel enamikus tohutu pikad, laiad ja kõrged lilledeta kalmukünkad lihtsate katustatud puuristidega, mõned kalmud vaid kuhi paerüha. Tiheda mitmeharulise jalaka varjus helendab värvimata puurist helesinistest ja roosadest paberroosidest pärjaga.

Ühe kalmu kõrval lamab maas valges rätis vanem naine hardas leinas künkale vajunud peaga. Ta ei näe, ei kuule möödujaid.

Kalmistu serval nn. Truvori haud, suur vanaaegne kivirist, mille kõrval maas mõned massiivsed kiviplaadid salapärase poolkustunud märkide ja kolmnurkadega.²⁵⁰¹

Kalmemäe Nikolai kirik, mille ehitus tõenäoliselt ulatub 17. sajandi algusesse, on värselt lubjatud valgeks. Heledal taustal eralduvalt, süngelt mustaks värvitud ristikujulised orvad müürides. Plekiga löödud tugeva ukse ees madala võlvi all ripub massiivne raudahel. Teenistused on kirikus kohalike elanike seletuse järgi keelatud. Varemalt olnud seal Petseri meeskloostri osakond, arvatavasti kuni Katariina II ajani.²⁵⁰²

Kiriku taga mustavad II maailmasõjas langenud²⁵⁰³ maatasastatud kalmud ja paest monumendi rusud. Kohati paljanduvad Gorodištše lademe lubjakivid ja savid. Kuiva oru põhja katab kiht paerüha.

Eesti kodanlikust ajast on säilinud veel pronksi valatud Eesti maalinnade kaart (1 : 400 000), mis kinnitatud betoonist alusele...

Irboska alevikus väikesel väljakul keset ühekordseid puust, sekka paest, õlgkatustega elamuid nende tahta avarduvate tagahoovidega, seisab väike puust kabel lahtise rõduga. Kabeli kunnagine pruunikas värvus on vihma ja päikese mõjul tõmbunud beežiks, sindelkatuses mustavad mõned korrastamata augud, rõdudule viival trepil puudub üks astmelaud. Ainult ahtake veneusuline rist katuseviilul püsib trotslikult omal kohal. Kahe poolega ukse kramp on suletud puupulgaga.

See on aleviku surnukamber, kust koolnud maetakse, sest kitsad eluruumid ei võimalda koolnute hoidmist kodudes...

*

Uutse järv Unkavitsa orus. Järsuveerulisel kaldal hingitsevad tihedas lepavõsas mõned madalad kuused, männid, kadakad. Ja-

²⁵⁰¹Väidetav varjaag Truvor kutsutud Nestori kroonika andmetel 859. aastal idaslaavlasti (hilisemat Kiievi-Venet) valitsema. Nn Truvori rist Irboska kalmistul pärineb 14.–16. sajandist, hauaplats on pigem Irboska ülikuperekonna oma. Vt et.wikipedia.org/wiki/Truvor.

²⁵⁰²Katariina II (1729–1796) oli Venemaa keisrinna 1762–1796.

²⁵⁰³Sellele järgnenud sõna on päevikus kustutatud loetamatuks.

henev õhtueelne tuul jookseb vilka virvendusena üle järvepinna. Väikese roosaare ees õngitsevad tulemusteta pisikesest künast kolm poisijõmpsikat. Roo serval ulatavad veest oma laiade lehtede vahelt esimesi õienuppe kollased vesikupud.

Vastaskaldal kulgeb haljendava künka taustal tõustes ja vajudes valgete teepostide taga maantee. . .

Järves on joomas kari. . .

*

Räpina Aiandustehnikumi pargis mängib noorsugu palli. Tehnikumi hoone ees ronivad veoautolt puhkpillimehed. . . On algamas pidu.

Paisjärve liikumatul pinnal peegeldub hämmastava selgusega kõigis oma ehituspeensusis Räpina kiriku torn.

Pargis kahe eredalt siniseks värvitud pingi vahel seisab üksildasena madal kalm, mille taga punaseks värvitud betoonpost aastaarvuga "1918". Kalmu ümber nurgeline lillepeenar hõredate punaste maarjalilledega. . .

On saabumas vaikne suvine õhtu. Maantee aga meelitab edasi, imeline, kutsuv, võrratu. . .

Õöl 21.–22. juunil. Majavalitseja helistab kell 12.35. Ajada üles majahoidja täitevkomitee otsusel. Kohe lipud, mis 21. juuni puhul välja pandud, maha võtta, tingimata kella 4-ni, sest 22-al kell 5 algas 1941 sõda. Tänaval sibilivad majahoidjad lippe maha võttes. Hommikul olid siiski mõned lipud veel väljas.

23. juuni. Petlemi promotsoon.²⁵⁰⁴

²⁵⁰⁴TRÜ hospitaalkirurgia kateedri juhataja Heinrich Petlem kaitstes Artur Linkbergi juhendatud kandidaadiväitekirja teemal "Haavandtõve kirurgiline ravi Vabariiklikus Tartu I Haavakliinikus 1918–1947" (Tartu, 1949; 180 lehekülge, 61 lehekülge tabelleid, autoreferaat *Хирургическое лечение язвенной болезни в Республиканской Тартуской I Хирургической Клинике за годы 1918–1947* (Тарту, 1950) (22 lk)). Vt www.ester.ee/record=b3603481*est ja www.ester.ee/record=b1428048*est; O. Kask, "Kaitsti väitekirju". — *Edasi*, nr 154, 1. VII 1950, lk 3.

Kvoorum puudub: otsitakse $\frac{3}{4}$ tundi lahkunud Ritslaidi ja Lazarevi.²⁵⁰⁵ Rektor pahane, käskkiri. Hääletamisel 49 poolt, 0 vastu. Rahvast sõna ei võetud. Häältelugemiskomisjon: Mäll, Lepp, Raatma.

24. juuni. 20. juunist on Maarjamõisa kliinikute ploki peaarstiks E. Raudam, iga üksiku kliiniku senine peaarst ploki peaarsti asetäitjaks, ühtlasi vastava osakonna juhatajaks. Teise Sisehaigustekliiniku peaarsti asetäitja K. Lust. Liiguvad kuuldused, et A. Kalju tahab propedeutika kateedrile baasiks anda 3. Sisehaigustekliiniku. Tuba propedeutika kateedri juhatajale K. Lust ei kavatseda anda. E. Raudam palus ära oodata, kas kuuldused (ka temani ulatunud) üleviimisest vastavad tõele. Kui kateeder jääb II kliiniku, tuba vabastatakse.

Reimani mälestussamba kohal liivakast.

27. juuni. Kavastu. Aeglaselt liigub traatköie logisedes plokkidel parv üle Emajõe. Pargi rohelusest kerkivad sõjapäevade sünge

²⁵⁰⁵Anatoli Lazarev (1912–?) õppis D. I. Mendelejevi nimelises Keemilise Tehnoloogia Instituudis Moskvas 1931–1936, mil selle lõpetas, bioloogiakandidaat 1946 (A. N. Bahhi nimeline Biokeemia Instituut Moskvas). Ajalehe *Молодой ленинец* kirjanduslik kaastööline Saratovis 1930, aniliinvärviainete tehaste projekteerimise asutuse Anilprojekt inseneri kt Moskvas 1934–1935, Dorogomilovi rajooni keemiatehase Dorhimzavod insener Moskvas 1935–1937, vitamiinide ja endokriinsete preparaatide tehase vaneminsener Moskvas 1937–1939, A. M. Gorki nimelise Üleliidulise Eksperimentaalmeditsiini Instituudi füsioloogilise keemia osakonna aspirant 1938–1941; mobiliseerituna Punaarmee 1941–1943, Punaarmee sõjamajanduse peavalitsuse (GVHU) töökodade ülem 1941 ja staabiülem 1942, 10. tehnilise brigaadi staabiülem abi 1942–1943, relvastuse peavalitsuse insener 1943; NSVLi Teaduste Akadeemia füsioloogilise keemia laboratooriumi teaduslik sekretär Moskvas 1944–1948; saabus Tartusse NSVLi Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse lähetusega, TRÜ füüsika-matemaatikateaduskonna keemia osakonna bioloogilise keemia kateedri juhataja kt 1948–1949 ja dotsent 1949–1950; viidi 1950. aastal üle Üleliidulise Klimatoterapia Teadusliku Uurimise Instituudi bioloogilise keemia laboratooriumi juhatajaks.

mälestusena kunagise härrastemaja varemed.²⁵⁰⁶ Kaldanõlvakut mööda ronib üles auklik kivine maantee, mille kõrvale nagu eksinud kaks pisikest maja. Taamal kaob tee seda palistavate pärnade ja tammede vahele.

Kaldal mustavad purustatud kõrge puusilla talad barjääritud pealisehitisega. Suurem osa sellest lebab vastaskaldal, ulatudes ühe otsaga kaugemale vette. Kaldast eemal rööbiti ridades tolkneb jõesügavusest talade madalaid hambulisi otsi, tõkestades lainete vabat jooksu...

Parvemehe seletuse järgi ehitatud silla sakslased 1944. a. varasuvel, lahkunud aga juba mõne nädala pärast peale silla valmimist. Sild olnud nii avar, et lodjad oma kõrgete mastidega pääsenud selle alt vabalt läbi.

Jöekaldal tiirleb arvukalt mustapäiseid väikesi kajakaid, näidates lennuosavuse kõrgeimat kooli. Siis laskuvad nad lähedasele kartulipõllule, kattes selle oma sulgrüüst mustvalgete laikudega...

Ehmunult väljub kivi tagant põldpüü ja kaob väledalt rukkisse... Põldude vahelt kuulduv läheneva vankri põrinat...

Taamal ühendab jõekaldad värviküllase sillana vikerkaar. Meenuvad Tartu Ülikooli omaaegse füüsikaprofessori J. Vilipi sõnad: Vikerkaar on seitset värvi, iga värv on ise karva...

Vilip ise puhkab juba ammu Tartu Ülikooli kalmistul...²⁵⁰⁷

28. juuni. Ajalehed tõid teate, et Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium vabastas oma seadlusega 26. juunist 1950 Eesti NSV tervishoiuministri kohustustest Viktor Hioni, nimetades sama kuupäevaga seadlusega uueks Eesti NSV tervishoiuministriks Pavel

²⁵⁰⁶Kavastu mõisas tegutses vanadekodu ja vaimuhaigete varjupaik. Mõisahooned sai tugevasti kannatada juba 1941. aasta sõjategevuses, kuid korrastati aasta lõpuks. Hoone koos enamiku kõrvalhoonetega hävis Nõukogude suurtükiväe tulelöögis 17. septembril 1944, mil algas Punaarmee rünnak kogu Emajõe joonel.

²⁵⁰⁷Johan Vilip suri 27. jaanuaril 1942 Tartus.

Kalju.²⁵⁰⁸ Tartus liikusid kaua kuuldused, et P. Kalju ministriks ei kinnitata, olevat kulalikku päritolu.²⁵⁰⁹

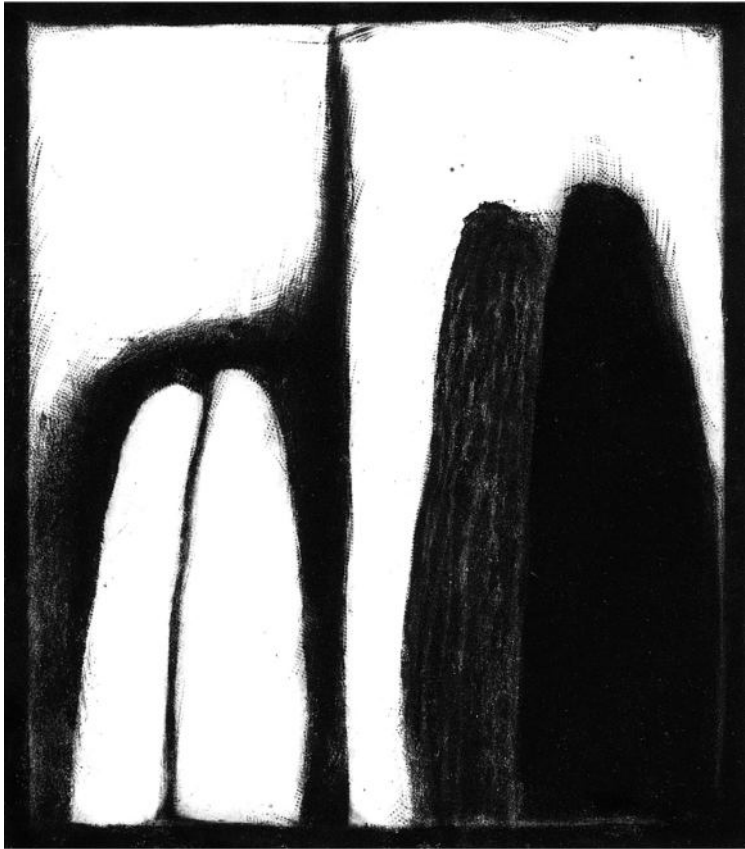
Juuli. Rektori käskkirjaga 19. juunist 1950 on günekoloogia ja sünnitusabi kateedri juhataja ajutiseks kohusetäitjaks määratud sama kateedri assistent Irina Veerma, arvates 16. juunist 1950.

Rektori käskkirjaga 30. juunist 1950 on bioloogilise keemia kateeder üle viidud matemaatika-loodusteaduskonna koosseisust arstiteaduskonna koosseisu.

(Järgneb)

²⁵⁰⁸Vt nt ETA. Kroonika. — *Edasi*, nr 151, 28. VI 1950, lk 4.

²⁵⁰⁹1952. aastal vabastati Pavel Kalju (1912–1968) ministriametist, millele “aitas tõenäoliselt kaasa 1950. aastal ÜK(b)P KK-le saadetud anonüümne kaebus, milles väideti, et ta oli pärit kulaku perest ning vanemad ja lähisugulased olid saadetud Siberisse. Seepeale alustati Samara kubermangust Estonka külast pärit tervishoiuministri elulooliste faktide kontrollimisega, milleks saadeti koguni üks EK(b)P KK töötaja kohapeale asja uurima. Mitu kuud kestnud uurimine selgitas, et Kalju ei olnud pärit kulaku perest, aga siiski jõukast perest” (vt Olev Liivik, *Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaardid 1940–1953*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 240–241). Enda sõnul pärines ta keskmike perest, tema Ahja vallast pärit vanemad olid lapsena asunud koos oma vanematega Samara kubermangu, kus vanavanemad said jaosmaa ja hakkasid tegelema põllutööga, mida jätkasid Pavel Kalju vanemad (tema isa suri 1913, ema 1927).

KRISTEL KINK. Kohandumine II (2006)